

sociologický časopis

3

ROČNÍK 23

1987

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Aktuální problémy sociologie ve světle závěrů XXVII. sjezdu KSSS ● Otevírat a řešit rozpory sociálního světa lidí ● K sociologické analýze možností a mezí vlivu neokonzervativní ideologie ● Vzrůstající vý-

znam morálního faktoru v rozvoji socialismu ● Metodologická specifika vícenásobných výzkumů religiozity ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

3

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 3/1987

STATI

- Ivanov V. N.: Aktuální problémy sociologie ve
světle závěrů XXVII. sjezdu KSSS 225
- Rychtařík K.: Otevírat a řešit rozpory sociálního
světa lidí 235
- Filipek J.: K sociologické analýze možností a mezi
vlivu neokonzervativní ideologie 250
- Hardtová M.: Vzdávající význam morálního
faktoru v rozvoji socialismu 261

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Foret M.: Metodologická specifika vícenásobných
výzkumů religiozity 268

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Haňdiak M.: Výskum objektivizácie pracovných
funkcií robotníkov vo Východoslovenských
železniarňach 283

RECENZE

- Sedláček J.: M. Formánek, Ideologie a politika
neokonzervatismu 291
- Vodáková A.: Z. Pavlík — J. Rychtaříková — A.
Subrtová, Základy demografie 293
- Čáporá S.: A. G. Zdravomyslov, Potrebnosti, In-
teresy, Cennosti 295
- Urbánek E.: D. Alijevová, Súčasná americká so-
ciológia 300
- Pavlík J.: A. P. Davies — A. P. M. Coxon, MDS
(X) — User Manual. Multidimensional Scaling
Package 303

ZPRÁVY A INFORMACE

- Machoň L.: XII. mezinárodní symposium „Pro-
gnózování sociálních procesů“ 308
- Hudeček J.: Konference k otázkám „sociálních
problémů přechodu mládeže ze školy do pra-
covního procesu“ 312
- Tomek I. — Mišovič J.: Symposium o nábožen-
ství a ateismu 313
- Forst V. — Herzmann J.: Mezinárodní setkání
odborníků na analýzu společenskovedních dat 316

Aktuální problémy sociologie ve světle závěrů XXVII. sjezdu KSSS

V. N. IVANOV
Moskva

Dosažení kvalitativně nové úrovně socialistické společnosti na základě urychlení sociálně ekonomického rozvoje a radikálních změn všech stránek společenského života staví před vědce pracující v oblasti společenských věd odpovědné a složité úkoly.

Životní síla marxisticko-leninské společenské vědy spočívá, jak bylo zdůrazněno v politické zprávě ústředního výboru KSSS XXVII. sjezdu strany, „v nepomíjivé mladosti, ve schopnosti nepřetržitě se rozvíjet, tvořivě zobecňovat nové skutečnosti a jevy, zkušenosti z revolučního boje a sociálních přeměn“ [XXVII. sjezd 1986 : 7].

Zvláštní odpovědnost vědců je podmíněna zvláštnostmi nynější převratné etapy našeho vývoje, situací, která se vytvořila uvnitř země i na světové aréně. Tento vývoj nutně rodí stále nové problémy a rozpory. Jejich včasné odhalování a studium, tvůrčí hledání cest a způsobů jejich efektivního řešení je tím hlavním v práci vědců z oblasti společenských věd, včetně sociologů.

Ve světle závěrů a usnesení XXVII. sjezdu KSSS se rýsuje několik skupin problémů, které přitahují zvláštní pozornost sociologů. V první řadě je mezi nimi třeba uvést problémy spojené se zvýšením role sociální sféry a s aktivizací lidského faktoru ve společenské výrobě v podmínkách její intenzifikace na základě vědeckotechnického pokroku.

Urychlení rozvoje socialistické společnosti a efektivní realizace jejich potenciálních možností předpokládají i aktivnější využívání sociálních složek a faktorů společenské výroby.

Před sociologií stojí úkol vypracovat koncepci takového mechanismu jejich využití, který by mohl zabezpečit za prvé koordinaci společenských, kolektivních a osobních zájmů účastníků výrobního procesu, při respektování objektivně podmíněných rozdílů a neantagonistických rozporů, které mezi nimi existují; za druhé rozvoj iniciativy, podnikavosti a odpovědnosti na všech úrovních společenské výroby při současném prohlubování snahy o realizaci existujících rezerv; za třetí včasné odvrácení či odstranění možného sociálního napětí, komplikací, nesouladu v procesu zajišťování urychleného ekonomického růstu.

Tento mechanismus tvoří sociální složku komplexního hospodářského mechanismu. Předpokládá ovšem prohloubení výzkumu řady uzlových sociálně ekonomických otázek. Jde především o výzkum sociálního klimatu a sociální aktivity různých skupin pracujícího obyvatelstva, o vědecké rozpracování otázek spojených se zdokonalením všech forem stimulace, se zajištěním jejich jednoty a zaměřením na realizaci společensky nutných potřeb na základě důsledné realizace principu rozdělování podle práce.

V rozvoji a zvyšování sociální aktivity všech skupin a vrstev pracujících hraje rozdělování podle práce velmi důležitou úlohu. Hlavní směry jeho rozvíjení se v současné etapě soustřeďují jednak na zdokonalování samotné míry práce, jednak na zvyšování účinnosti sociální kontroly s cílem dosáhnout souladu mezi mírou práce a mírou spotřeby. Na tom závisí jak účinnost stimulovalání vysoce efektivní práce, tak upevňování principů sociální spravedlnosti, vlastních socialismu.

Objektivní logika přechodu k převážně intenzivnímu způsobu ekonomického rozvoje předem určuje základní obecné směry rozvoje stimulace. Jde především o zvýšení materiální zainteresovanosti na efektivitě a konečných výsledcích práce, o to, že u různých kategorií pracujících nemůže existovat stejná zainteresovanost na práci, která se liší svými podmínkami a obsahem. Systém odměňování se přitom nemůže zakládat jen na mzdě v závislosti na množství a kvalitě individuálně vynaložené práce, ale musí přihlížet i k výsledkům kolektivní práce. Rovněž je třeba uvést sociální fondy podniků do těsnějšího souladu s efektivností jejich práce, aby se tak více stimulovala výrobní aktivita pracovníků.

Sjezd zdůraznil účelnost toho, že podnikům a pracovním kolektivům je poskytována větší samostatnost při organizaci výroby a materiální stimulaci práce. Realizaci této směrnice brání komplikace, které jsou na jedné straně výsledkem vývoje v předcházejícím období („rovnostářství“ v odměňování za práci) a na druhé straně důsledkem omezení bránících zvýšení diferenciací mezd.

Veškerá práce na přestavbě hospodářského mechanismu se musí v současné etapě zakládat na důsledné orientaci na sociální důsledky všech rozhodnutí uskutečňovaných v procesu hospodářského života. Na sociální faktory ekonomického růstu je v procesu intenzifikace třeba pohlížet v prvé řadě z hlediska motivů ekonomického chování subjektů společenské výroby, jejich ekonomických a sociálních zájmů, které se ve všem neshodují. Méně než ostatní jsou na přestavbě hospodářského mechanismu například zainteresováni pracovníci ministerstev a resortů, kde bude třeba snížit počet pracovníků či dokonce likvidovat celé řídicí články [Zaslavskaja 1985 : 19–20].

Při stimulaci výrobní aktivity pracujících zaujímá důležité místo otázka zvýšení role spotřeby. Předpokládá, že bude zajištěna těsnější závislost úrovně reálné spotřeby pracovníka na úrovni jeho příjmů získávaných na základě rozdělování podle práce. Je nutno vytvořit dlouhodobé stimuly ke zvyšování pracovních příjmů, dále rozpracovávat socialistický model spotřeby implikující postupné zvyšování rozumných potřeb různých vrstev obyvatelstva. V tomto modelu bude podstatné místo zaujímat formování a uspokojování potřeb rozvíjejících tvůrčí potenciál člověka.

V současné hierarchii sociálních hodnot člověka a socialistické společnosti neustále vzrůstá význam kvalitativních stránek životní úrovně lidu. Zatím však lze těchto stránek jen v omezené míře využít v systému individuálního stimulování pracovníka. Důležité je prohlubování stimulačního působení kvalitativního růstu životní úrovně úměrně tomu, jak se obohacuje obsah osobních zájmů členů společnosti a konsolidují zájmy podnikových kolektivů a populace v jednotlivých oblastech. Na sociálně ekonomické a politické aspekty rozvoje socialistické společnosti má velký vliv optimální spojování pobídek a trestů. Je nutné přímo říci, že úloha negativních stimulů je dosud velmi nepatrná. XXVII. sjezd KSSS v této souvislosti vytyčil požadavek „zvýšit hmotnou a morální odpovědnost za nedostatky a nedbalost v práci“ [XXVII. sjezd 1986 : 305].

Zvláště ostře postavil sjezd otázku sociální spravedlnosti. Obohacuje se její obsah, který v nových podmínkách intenzivněji stimuluje všestranný rozvoj osobnosti, její tvůrčí aktivitu, iniciativu pracovních kolektivů a rovněž přispívá k plnějšímu využívání schopností lidí. Dříve se základní principy sociální spravedlnosti v mnoha případech uskutečňovaly v podmínkách, kdy se ustupovalo od požadavků ekonomických zákonů. Bylo to spojeno s praxí přerozdělování zdrojů mezi odvětvími a územními jednotkami, která se náležitým způsobem neopírala o vědu. Nyní se však vytvářejí takové podmínky pro uskutečňování

principů sociální spravedlnosti, kdy jsou respektovány a plněny požadavky ekonomických zákonů a dodržována ekonomická kritéria. Je to podmíněno tím, že je přesněji a důsledněji uplatňován princip rozdělování podle práce.

V současnosti je naším úkolem překonat tradiční představy o rovnostářském rozdělování jako sociálně spravedlivém. Je nutné přísně vědecky určit sociálně přijatelné rámce a měřítka diferenciací v těsné souvislosti s jejími stimulačními ekonomickými funkcemi a s rozšiřováním objektivních možností pro zvyšování pracovního přínosu pracovníků. Nelze pochybovat o tom, že v současné etapě je nutné diferenciaci prohloubit.

Je třeba věnovat pozornost otázkám spojeným nejen s odstraněním „nivelezace“, ale též se změnou kritérií diferenciací příjmů obyvatelstva, která je v současnosti ve značné míře odtržena od faktické diferenciací pracovního přínosu pracovníků. Přestavba, provedená v této oblasti na základě reálného a důsledného zřetele k rozdílům v pracovním přínosu pracovníků, by v řadě případů umožnila posílit stimulační úlohu pracovních příjmů i v rámci existující diferenciací. Avšak důsledná realizace principu rozdělování podle práce musí být v budoucnosti nutně spojena s prohloubenou diferenciací příjmů obyvatelstva.

Je třeba dále vědecky rozpracovat otázky zdokonalení systému sociálních práv a záruk pracujících, zabezpečovaných platbami a příspěvky ze společenských spotřebních fondů. V podmínkách přechodu k intenzivnímu rozvoji ekonomiky je nutné věnovat větší pozornost dynamice životní úrovně jednotlivých vrstev obyvatelstva, jejichž příjmy mohou z jakýchkoli objektivních příčin podstatně zaostávat za průměrnými příjmy. V důsledku rychlého růstu potřeb (často předstihujících možnosti jejich zabezpečení odpovídajícími zdroji, zvláště v podmínkách zpomaleného tempa ekonomického růstu) se kromě toho platby a příspěvky ze společenských spotřebních fondů nemohou zvyšovat ve stejných proporcích.

Je zřejmé, že při dosažené životní úrovni obyvatelstva je nutné koncentrovat společenské spotřební fondy na uspokojení nejdůležitějších sociálních potřeb a nepoužívat je k řešení takových úkolů, které mohou být plně vyřešeny využitím prostředků obyvatelstva.

V současnosti nabývá na významu otázka racionálního poměru mzdových fondů a společenských spotřebních fondů.

Někteří vědci upozorňují, že systém sociálních záruk, který se do současné doby vytvořil, přispíval k extenzivnímu vývoji ekonomiky a že jeho jednotlivé formy se mohou v nových podmínkách dokonce změnit v brzdicí sílu. Řešení sociálních problémů v socialistické společnosti však musí být komplexní. To se týká i vypracování vzájemně propojené sociálně ekonomické strategie, zahrnující takové otázky, jako je odhalování a mobilizace rezerv existujících v národním hospodářství. V současnosti se zdá nejzřetelnějším nedostatek pracovních sil. Avšak při hlubším a všestrannějším zkoumání celé situace se ukazuje, že je v mnoha směrech umělý, že je důsledkem extenzivních metod rozvoje. Jeho základem je relativně nízká úroveň produktivity práce v řadě odvětví národního hospodářství, velký podíl ruční, málo kvalifikované práce (kolem 50 mil. lidí), vytváření ekonomicky neodůvodněných rezerv pracovní síly v podnicích a institucích, nedostatečná zainteresovanost pracovníků na tom, aby svěřený objem prací byl splněn menším počtem pracovníků, a mnoho jiného. (1)

(1) V r. 1986 bylo v průmyslu celkově cca 700 tis. neobsazených pracovních míst, a to při prakticky jednosměnné práci zařízení. Při vzestupu na koeficient směnnosti 1,7 převyší počet neobsazených pracovních míst 4 milióny (viz *Ekonomičeskaja gazeta* 1986, č. 37, s. 2).

Tuto situaci nelze překonat, aniž by byla věnována zvýšená pozornost jejím sociálním aspektům. Pouze poznání významu a místa sociálních problémů, sociální sféry v představě celého hospodářského mechanismu umožní správné závěry a rozhodnutí ve všech oblastech ekonomické výstavby.

Není pochyb o tom, že právě sociologové musí věnovat prvořadou pozornost otázkám spojeným s určením hlavních směrů a tendencí rozvoje sociální sféry, s koordinací zájmů tříd, sociálních vrstev a skupin, kolektivů a osobností v duchu úkolů sociální politiky strany.

V politické zprávě ústředního výboru KSSS se zdůrazňuje, že je nutné „povidat se nově na další rozvoj sociální sféry a v plném rozsahu ocenit její rostoucí význam“ [XXVII. sjezd 1986 : 45].

Na setkání s vedoucími pracovníky prostředků masové komunikace a propagandy, na němž se diskutovalo o prvořadých úkolech vyplývajících z usnesení XXVII. sjezdu KSSS, M. S. Gorbačov zdůraznil: „Celkově musí být péče o lidi, sociální sféra na prvním místě, nebo přinejmenším na stejné úrovni s výrobou“ [Pravda 1986]. Zde se nahromadilo nemálo problémů teoretického i praktického rázu. Je třeba plně překonat tendenci k technokratickým přístupům, která se v posledních letech projevovala a oslabovala pozornost k sociálním otázkám. To muselo nutně vést ke snížení zainteresovanosti pracujících na výsledku práce, k oslabování pracovní disciplíny a k dalším negativním jevům. Všechny tyto momenty byly zachyceny v řadě sociologických průzkumů.

Ani v současnosti nejsou ojedinělé pokusy řešit ekonomické problémy, tak říkajíc, beze všech ohledů, bez zřetele k zájmům, náladám, ohotě lidí a pracovních kolektivů k odpovídajícím akcím. Pro ilustraci lze uvést fakty, o nichž se již psalo v tisku. Svého času byl například zvýšen oblastní koeficient pro přepočet mezd v severních oblastech Sibiře. Předpokládalo se, že fluktuace kádrů je způsobena nedostatečnou úrovní výdělků. V praxi se však průměrná doba pobytu pracovníků na Severu po zvýšení mzdy zkrátila. Ukazuje se, že velká část pracovníků přijížděla na Sever s úmyslem nashromáždit určitou částku peněz (na koupi domu, auta atd.). Nová mzda jim umožnila, že toho dosáhli rychleji... Jiný příklad: plánované přesídlování obyvatel malých zemědělských osad do středisek kolchozů a sovchozů. Předpokládalo se, že toto opatření zabrzdí přílišný odliv lidí z vesnic. Ve skutečnosti celý proces prudce zesílil. Obyvatelé, s nimiž již stejně pohnuli z místa, začali odjíždět do měst [Izvestija 1986].

V této souvislosti je zvlášť důležité sjednotit úsilí představitelů různých věd při systematickém studiu skutečných zájmů a potřeb různých skupin obyvatelstva.

Závažné úkoly stojí před vědci z oblasti společenských věd, včetně sociologů, v souvislosti s vytvořením systému nepřetržitého vzdělávání, s nadcházející přestavbou vysokoškolského a středního odborného vzdělání, s nutností zdokonalovat systém přípravy odborníků a jejich využití ve výrobě. (2)

V SSSR v současnosti pracuje 894 vysokých škol a 4,5 tis. středních odborných škol a učilišť, které ročně připravují přes 2 milióny odborníků. Na vy-

(2) Bylo provedeno hodnocení „průměrné úrovně vybavenosti vzděláním“, určované jako poměr hodnoty fondu vzdělání k počtu pracujících. Toto hodnocení ukázalo, že v průběhu 20 let rostou v SSSR náklady na zvýšení technické vybavenosti práce mnohem více než rozvoj kádrového potenciálu země. Pro jiné průmyslově rozvinuté země je příznačná opačná tendence: fond vzdělání se rozvíjí rychleji než základní fondy. V též časovém úseku vzrostlo zaostávání střední kategorie dělníků za kategorizací prací (viz Ekonomika i organizacija proizvodstva, Moskva 1981, s. 17). Vzhledem k této okolnosti je zvlášť nutné věnovat trvalou pozornost otázkám zajišťování souladu mezi podmínkami rozvoje techniky a kvalifikací pracovníků.

sokých školách pracuje přibližně polovina všech doktorů a kandidátů věd, provádí se zde třetina výzkumů realizovaných vědeckými středisky země. Je pochopitelné, že na kvalitě této práce dnes závisí velmi mnoho [Sovetskaja 1986].

Zároveň se však převaha extenzivních způsobů rozvoje projevila i ve sféře vysokoškolského a středního odborného vzdělání. Trvalý a ne vždy odůvodněný růst počtu vyškolených odborníků nebyl doprovázen zvyšováním kvality jejich vzdělání. Situaci dále komplikoval resortní a lokální přístup k přípravě kádrů.

O nedostacích ve využívání diplomovaných odborníků vypovídají údaje sociologických výzkumů. Až 40 % absolventů vysokých škol a 50 % absolventů středních odborných škol nebylo například využito v souladu s jejich odborností [Politickékoje 1985 : 76]. Dosud nebyla vypracována vědecká kritéria určující nutný počet osob zaměstnaných ve výrobě a řízení. V praxi to vede k tomu, že početní stavy řídicích článků jsou příliš velké, že mnoho mladých odborníků se v nich „usazuje“, místo aby zaujali odpovídající místa ve výrobě.

Je nutné rozvíjet a prohloubit výzkumy sociální efektivnosti praktických opatření spojených se zvyšováním efektivnosti vzdělání, zvláště odborného. Je velmi důležité neustále sledovat názory na vzdělání, které se vytvořily ve vědomí různých skupin obyvatelstva. Jak ukazují výsledky sociologických průzkumů provedených v XI. pětiletce, získání vysokoškolského a středního odborného vzdělání se stalo předmětem honby za něčím sociálně prestižním. Určitá část mladých lidí nespojuje ve svých životních plánech získání vysokoškolského vzdělání nutně s prací ve zvoleném oboru.

V politické zprávě ústředního výboru KSSS bylo zdůrazněno, že pro marxisticko-leninské strany má životně důležitý význam analýza problémů spojených se vzájemným vztahem tříd a sociálních skupin [XXVII. sjezd 1986 : 51]. Komunistická strana, pečlivě přihlížející ve své politice k jejich společným i specifickým zájmům, zabezpečuje pevnou jednotu společnosti, úspěšné řešení jejich nejdůležitějších a nejsložitějších úkolů.

Avantgardní místo přísluší v sovětské společnosti dělnické třídě. Díky svému postavení v systému socialistické výroby, své politické zkušenosti, vysoké uvědomělosti a organizovanosti, pracovní a politické aktivitě stmeluje dělnická třída naši společnost, hraje vedoucí úlohu při zdokonalování socialismu, při upevňování socialistického způsobu života. Trvalá péče o upevňování svazku dělnické třídy, rolnictva a inteligence je úhelným kamenem politiky Komunistické strany Sovětského svazu. Právě zde tkví velké možnosti koncentrace sil k urychlenému řešení ekonomických a sociálních úkolů vytyčených XXVII. sjezdem KSSS.

Studium zákonitostí a tendencí utváření beztrždní společenské struktury a pohybu k plně sociální homogenitě nadále zůstává centrálním směrem vědeckých výzkumů.

Sjezd věnoval mimořádnou pozornost sociálním problémům obyvatelstva, stanovil úkol všestranně zdokonalit demografické procesy a ukázal vědcům pracujícím v této oblasti konkrétní směry výzkumů. V této souvislosti je nutné nejen zlepšit objektivní, materiální předpoklady rozvoje obyvatelstva, ale též optimalizovat složky demografických procesů související se způsobem chování.

Při realizaci směrnic sjezdu je nutné soustředit úsilí především na odhalení faktorů upevňujících zdraví obyvatelstva a prodlužujících délku jeho života a pracovní způsobilosti, na problémy růstu počtu obyvatelstva, zvyšování porodnosti, sňatečnosti, snižování rozvodovosti, na otázky specializace, psychického a fyzického rozvoje dospívajících generací, na formování jejich demografických orientací. Stálou pozornost vyžadují problémy související se spojením rodin-

ných a reprodukčních funkcí žen, s jejich výrobní a společenskou činností, otázky zvyšování pracovní a sociální aktivity důchodců a rozvoje sociálních a každodenních služeb, které jsou jim poskytovány. Aktuální zůstávají i regionální sociálně demografické otázky, včetně migračních problémů, zvláště v Nečernoze, ve střední Asii, východní Sibiři a na Dálném východě a rovněž v oblastech, které jsou nově hospodářsky využívány.

Je třeba odkrývat obecné a situační momenty v tendencích porodnosti, úmrtnosti atd. Probíhající změny se někdy chápou jako základní zlom v hlavních tendencích. Například v letech 1983–1985 došlo v SSSR ke zvýšení porodnosti: počet narozených dosáhl přibližně 5,4 mil. ročně oproti 4,6–4,8 mil. koncem sedmdesátých let [Narodnoje 1986 : 31]. Tento vzestup má pravděpodobně dočasný charakter, představuje „demografickou vlnu“, která bude mít v budoucnosti odpovídající důsledky.

Vzestup byl do určité míry vyvolán realizací opatření demografické politiky, zavedených v roce 1981. Postupné, nikoli současné zavádění těchto opatření na území země vedlo k tomu, že porodnost se nejprve zvýšila v některých republikách a poté v jiných. V roce 1983 vzrostla porodnost zvláště v Rusku, na Ukrajině a v Bělorusku, avšak v roce 1985 se počet narozených v těchto republikách poněkud snížil, zatímco v jižních republikách se zvýšil. Situační změny v porodnosti neměly vliv na strukturu hlavních tendencí.

Předpokládá se, že ve XII. pětiletce budou na podkladě výzkumu různých druhů demografického chování, jeho typů a strategií jeho formování vypracovány vědecké základy a praktická doporučení k realizaci efektivní demografické politiky v celé zemi i v jednotlivých oblastech s přihlédnutím k jejich specifice.

Vzhledem k úkolu zvýšení aktivity lidského faktoru při urychlování tempa sociálně ekonomického rozvoje země získává velký význam zkoumání otázek zdokonalování pracovního potenciálu. Bude účelné provést nejprve výzkumné práce na příkladu jedné či dvou oblastí s tím, že později bude vypracována typová metodika a proveden cyklus výzkumů na celorepublikové úrovni. Na základě tohoto výzkumu bude možné vypracovat cílový komplexní program zdokonalování demografického a pracovního potenciálu země.

Důležité místo zaujímají ve výzkumné činnosti sociologů otázky spojené se studiem stavu společenského vědomí a veřejného mínění.

Realizace strategie urychlování sociálně ekonomického rozvoje země není myslitelná bez cílevědomého působení na vědomí lidí, bez formování veřejného mínění adekvátního řešeným úkolům. Systematické studium veřejného mínění a jeho využívání při praktických přeměnách se stává jedním z hlavních prvků vědeckého a ideologického zabezpečení programových směrnic strany.

V souladu se směrnicemi obsaženými ve sjezdových materiálech provedlo Středisko pro výzkum veřejného mínění Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR ve spolupráci s dalšími organizacemi řadu anket orientovaných k tak důležitým otázkám, jakými jsou boj s opilstvím a alkoholismem, ochrana životního prostředí, sociálně ekonomický rozvoj Nečernoze, propagace a realizace usnesení XXVII. sjezdu KSSS aj.

Získané údaje svědčí především o tom, že uvedené problémy jsou v centru pozornosti obyvatelstva. Vezmeme například otázku boje s opilstvím a alkoholismem. Anketa mezi obyvatelstvem středních měst země (rozsah výběrového souboru činil 3000 lidí) ukázala, že boj, který se ve společnosti rozvinul proti tomuto sociálnímu zlu, podporuje naprostá většina dotázaných (89 %). 49 % z nich plně souhlasí s provedenými opatřeními, domnívá se však, že je nutné jejich zpřísnění; 26 % dotázaných souhlasí s provedenými opatřeními, domnívá

se však, že by měla být zmírněna. 50 % dotázaných se domnívá, že boj za střízlivý způsob života probíhá v pracovních kolektivech úspěšně a účinně. Jako pozitivní moment je třeba vyzdvihnout fakt, že 38 % dotázaných uvedlo, že snížilo spotřebu lihovin nebo vůbec přestalo pít. Výzkum rovněž ukazuje, že jednou z vážných překážek při překonávání opilství jsou tradice a zvyky oslavovat různé události v osobním a společenském životě „popíjením“.

Řešení teoreticko-metodologických problémů výzkumu veřejného mínění má být věnována zvýšená pozornost. Přestavba společenského života, přeoriento-
vání společenského vědomí předpokládá znalost složitého vzájemného působení, které probíhá mezi jednotlivými stránkami skutečnosti a subjektem veřejného mínění, osvětlení zvláštností psychologických, sociálně psychologických a sociálních mechanismů formování veřejného mínění.

Empirické studium veřejného mínění v jeho rozmanitých aspektech (vý-
jádření, formování, praktická realizace) musí zřejmě vycházet z nezvratného faktu, že veřejné mínění se formuje pod vlivem celého souhrnu různých podmínek či přesněji pod vlivem dvou řad faktorů vnější a vnitřní determinace. Jednotlivé individuální názory a akty chování přitom nejsou spojeny s jednotlivými izolovaně existujícími momenty působení, ale se systémem působení, nejsou spojeny s jednotlivými událostmi, ale se systémem událostí nebo situací. Tento závěr je mimořádně důležitý i pro sociologický výzkum veřejného mínění, které, i když není pouhou sumou názorů jednotlivců, z těchto názorů vzniká. Proto je nutné zkoumat a objasňovat zvláštnosti působení, či přesněji řečeno úlohu informačně propagandistického procesu při cílevědomém formování veřejného mínění.

Je také třeba aktivizovat práci v oblasti sociálního prognózování, zvláště zpracovávání prognóz sociologického charakteru. Tato práce má zásadní význam, neboť umožňuje vytvořit teoretické základy pro převod sociálních prognóz z úrovně dosud poměrně častých pokusů o předvídaní průběhu procesů, které je možno modifikovat řídicími prostředky, na kvalitativně vyšší úroveň odkrývání perspektivních problémů, které lze řídicími prostředky řešit, a poté určování optimálních způsobů jejich řešení. Jde o takzvané průzkumné a normativní prognózy umožňující podstatně zvýšit úroveň objektivitu, a tedy i efektivnosti programů, projektů, průběžných řídicích rozhodnutí.

V průběhu XI. pětiletky uskutečnili sociologové Ústavu sociologických výzkumů AVSSSR komplexní monografický výzkum věnovaný otázkám průzkumného sociálního prognózování. Tento výzkum ukázal na zvláštnosti prognóz nazrávání a překonávání sociálních problémových situací. Omezil se na teoretické vytyčení otázek: byl proveden pokus o systematizaci perspektivních sociálních problémů sovětské společnosti. Ve skutečnosti šlo o první přiblížení ke konkrétní průzkumné prognóze dlouhodobého charakteru, zaměřené na očekávané změny v sociální struktuře sovětské společnosti, v systému sociálních potřeb osobnosti a společnosti, v oblasti sociální organizace a řízení, ve struktuře času a životního prostředí společnosti, ve sféře sociální organizace práce, rodiny a každodenního života, vzdělávacích institucí a kultury.

Ve XII. pětiletce byly zahájeny analogické práce na normativním sociálním prognózování. Pozornost se soustředila na možné způsoby dosažení sociálních cílů společnosti v oblasti práce a každodenního života, lidového vzdělání a péče o zdraví, kulturních institucí a životního prostředí společnosti. U každého z těchto aspektů se podrobně zpracovávají konkrétní normativní prognózy dlouhodobého charakteru.

Konečným cílem průzkumné prognózy je, jak víme, strom sociálních problémů. Naproti tomu normativní prognóza vychází ze stromu sociálních cílů

stanovených kladením cílů podle dříve známých kritérií a uzavírá se určením možných způsobů vedoucích k dosažení těchto cílů, to znamená nalezením určitých optimálních stavů zkoumaných procesů. To vedlo k myšlence předložit uvedené optimální stavy ve formě konkrétních sociálních projektů, přesněji řečeno projektů sociálních inovací odpovídajících dosažení toho či onoho optimálního stavu. Tato myšlenka byla konkrétně realizována rozvojem nového směru výzkumů — prognostického sociálního projektování, zahájeného mimochodem před rokem a půl z iniciativy oddělení filozofie a práva AV SSSR. Spojily se zde síly vědců řady ústavů. Tato iniciativa byla podpořena i moskevským městským výborem KSSS, přičemž za objekt prognostického sociálního projektování byla se souhlasem městského výboru strany zvolena moskevská aglomerace.

Požadavek XXVII. sjezdu KSSS, adresovaný všem vědcům pracujícím v oblasti společenských věd, včetně sociologů, charakterizovaný rozhodným obratem k nazrálým praktickým problémům socialistické společnosti, ke zdokonalování socialistického způsobu života, k hledání cest a způsobů, jak překonávat negativní procesy a jevy (nepracovní příjmy, lhostejný vztah k socialistickému vlastnictví, byrokratismus atd.), předpokládá, že se bude věnovat stálá pozornost zvyšování efektivity prováděných výzkumů, jejich praktickým výsledkům.

V této souvislosti nabývá otázka využití výsledků sociologických výzkumů zvláštní aktuálnost. Je aktuální proto, že dosud zůstávají nevyřešeny mnohé teoretické, metodické a organizační otázky spojené s rozpracováváním doporučení sociologů a s jejich zaváděním do praxe, s formováním různých úrovní sociologického myšlení (analogicky k ekonomickému myšlení) u vedoucích pracovníků.

Existují dvě blízké, avšak obsahově nikoli totožné kategorie, které nás zajímají v kontextu zkoumaného problému. Je to jednak „využití výsledků výzkumu“, jednak „zavedení doporučení do praxe“. Co nás dnes v této souvislosti nejvíce znepokojuje? Je to zřetelně nedostatečná úroveň využívání sociologických výzkumů, včetně zavádění doporučení do praxe. Příčiny jsou různé.

První z nich spočívá v nevyjasněnosti vztahů mezi objednavateli a realizátory. Vzájemné závazky, které existují, jestliže se výzkumy provádějí na základě smlouvy, nestanoví zpravidla konkrétní body reglementující činnost objednavatele vzhledem k využití výsledků sociologických výzkumů. Objednavatel s nimi může naložit, jak se mu zlíbí.

Praktická doporučení a řídicí rozhodnutí mají něco společného; v obou případech se předpokládají nějaké cílevědomé změny v existujícím stavu věcí. Avšak zatímco řídicí rozhodnutí má závazný charakter, a proto jej nelze v praktické činnosti vedoucích pracovníků pominout, mohou doporučení beztestně a rychle upadnout v zapomenutí.

V posloupnosti stadií či etap sociologického výzkumu je vypracování praktických doporučení závěrečnou etapou. Právě v této etapě vyvstávají zvláště ostře otázky vzájemných vztahů objednavatelů a realizátorů.

Druhou příčinou je kvalita doporučení samých, jejich nezřídka povrchní, příliš abstraktní charakter, absence adresáta, lhůt, předpokládaného efektu, nedostatečný zřetel k reálným ekonomickým, finančním, lidským a dalším možnostem toho či onoho podniku, sdružení či regionu.

Proč je tomu tak? Protože v etapě vypracovávání doporučení chybí nutná součinnost se stranickými, sovětskými a hospodářskými orgány, s odborníky z jiných oblastí vědy.

Je též třeba přihlížet k zásadním možnostem sociologie, k jejímu vědeckému instrumentariu v dané vývojové etapě této vědy. Není pochyb o tom, že různá

odvětví sociologie jsou v různém stupni propracována. Existují odvětví, která si již dnes činí nárok na relativní samostatnost: patří mezi ně sociologie práce, masových sdělovacích prostředků, vzdělání, města, vesnice, mládeže atd.

Svou úlohu ovšem hraje i profesionální kompetentnost jednotlivých vědeckých kolektivů, které přistupují k řešení složitých sociálních problémů.

Nizká úroveň vědecké kompetentnosti a profesionality vede k četným chybám v různých stádiích sociologického výzkumu. Nedostatky v metodice shromažďování informací vedou ke snížení jejich spolehlivosti a hodnověrnosti. Dále následují chyby v interpretaci, v odkrývání příčinných souvislostí. To vše se musí projevit i na kvalitě doporučení.

Aniž bychom si činili nárok na vyčerpávající výklad metodiky zavádění doporučení, chtěli bychom se zastavit u několika momentů. Je zřejmé, že již dnes lze na základě existujících názorů a přístupů vymezit určitý model zavádění doporučení. Tento model by s přihlédnutím k charakteru výzkumů a problematiky mohl zahrnovat následující prvky či etapy.

1. Hodnocení možností pro zavedení inovace (ekonomických, organizačních, kadrových atd.).
2. Volba optimální varianty.
3. Formování plánu — programu zavedení.
4. Prověření v lokálním měřítku.
5. Realizace.
6. Hodnocení efektivnosti.
7. Provedení korektur v doporučení.

Toto schéma je ovšem podmíněné, avšak obsahuje v sobě metodický přístup.

Bez ohledu na značné zkušenosti z empirických sociologických výzkumů jsou dosud nedostatečně prozkoumány poznávací možnosti používaných metodik shromažďování údajů, zákonitosti a mechanismy vzájemného působení společenského a skupinového vědomí, osobních charakteristik respondenta, jeho hodnotových orientací a názorů na jedné straně a normativně hodnotové struktury vědomí výzkumníka či tazatele shromažďujícího informaci a různých charakteristik výzkumného instrumentária, například dotazníku, na straně druhé. Široká metodologická a konkrétně experimentální analýza struktury a vzájemného působení uvedených prvků by umožnila značně prohloubit poznávací (heuristické) možnosti sociologie. Tento úkol je mimořádně důležitý i v rovině aplikace, protože na jeho řešení závisí i vyřešení otázky zvýšení kvality sociologických dat. V současném vývojovém období sociologie má zvláštní význam rozpracování metodologie a metodiky srovnávacích sociologických výzkumů. Pro naši zemi, v níž existují značné regionální zvláštnosti, má takové vytyčení problému konkrétní praktický význam.

Důležitým aspektem metodického zkoumání je vypracování metod a modelů matematické analýzy získaných údajů. Víme, že v sociologii je to velmi specifická otázka, na jejím řešení však závisí hloubka získávaných závěrů, operativnost a ekonomičnost výzkumného procesu. V XI. pětiletce bylo v tomto směru dosaženo určitých úspěchů v teoretickém i aplikovaném aspektu: bylo publikováno několik monografií, které byly kladně přijaty vědeckou veřejností, do řady sociologických středisek v zemi bylo zavedeno programové vybavení pro počítače (vypracované Ústavem sociologických výzkumů AV SSSR). Předpokládá se, že ve XII. pětiletce se výzkumy v tomto směru podstatně prohloubí.

Včasné zpracování teoreticko-metodologických a metodických otázek sociologie je nezbytnou podmínkou úspěšné realizace složitých a mnohotvárných úkolů, které před ní klade praxe komunistické výstavby.

Přeložil Otakar Vochoč

Použitá literatura

Ekonomičeskaja gazeta 1986, č. 37.

Ekonomika i organizacija proizvodstva. Moskva 1981.

Izvestija. 18. 4. 1986.

Političeskoje samoobrazovanije 1985, č. 9.

Pravda, 15. 3. 1986.

Sovetskaja kultura, 5. 6. 1986.

Zaslavskaja, T. I.: *O socialnom mechanizme razvitija ekonomiki*. In: *Puti soveršenstvovanija socialnogo mechanizma razvitija sovetskoj ekonomiki*. Novosibirsk 1985. XXVII. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha 1986.

Otevírat a řešit rozpory sociálního světa lidí¹⁾

KAREL RYCHTAŘÍK

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

K aktuálním úkolům marxisticko-leninské sociologie
po XXVII. sjezdu KSSS a XVII. sjezdu KSČ

Pouze tehdy, vidíme-li život lidí jako problémovou,
rozpornou, konfliktní a vysoce dramatickou sociální realitu,
můžeme za tím, co je dnes, nacházet to, co chceme,
aby bylo zítra.

Doba, kterou žijeme, je mimořádně velkolepá jako celek a mimořádně těžká ve svých jednotlivostech. Realizujeme grandiózní politicko-ekonomické, sociální a vědeckotechnické programy, o nichž mohly minulé generace jenom snít, ale také současně zápolíme s celou řadou nelehkých problémů v řízení ekonomiky, v ideově výchovné práci, v sociální politice — vlastně v celém systému zdokonalování a rozvoje socialistické společnosti, s formalismem a byrokratismem, s tendencemi elitářství a byrokraticko-administrativního řízení atd.

Tato doba je dobou velkých nadějí — to proto, že ještě nikdy předtím nebyli lidé tak všestranně vybaveni pro další civilizace. Je to však také doba přetížena nebezpečím a rozpory — to proto, že je „téměř nejnebezpečnějším obdobím lidských dějin“.

Bytostně prožíváme skutečnost, že na planetě Země je stále méně čistého vzduchu, že vysychají prameny dobré pitné vody, že hrozí nebezpečí, která by mohla způsobit její zničení. S obavami citujeme výrok B. Brechta o velkém Kartágu, které vedlo tři války — „po prvé bylo ještě mocné, po druhé obyvatelné, po třetí nebylo k nalezení“ — a uvědomujeme si, že není většího smrtelného hříchu, než je lhostejnost k osudům této planety.

Tato doba je dobou ostrých třídních rozporů, jejichž intenzita se nezdá zvětšuje a jejichž hrany jsou někdy nebezpečně ostré. Rozpory i nebezpečí se promítají do života našich dnů jako zápasy dvou společenských soustav, dvou ideologií, dvou světových názorů, dvou přístupů k životu vlastnímu a k životu druhých. V těchto rozporech doby bojujeme o myšlení a srdce lidí. Dá se říci, že historický spor a dělící čára dvou světů stále více a více zasahuje do individuální morálky, snah a zájmů, do myšlení, citů a hodnotové orientace, do podstaty každého z nás. Tak se svět třídních antagonismů doby stává neoddelitelnou součástí našeho vnitřního světa. Je arénou navenek ne vždy jevově postižitelných, ale přece tak často bolestivých okamžiků, vítězství a porážek, depresí, lhostejností, nových a nových ofenzív a nástupů, v nichž člověk hledá a nachází sám sebe.

Uvědomujeme si to a cítíme, že naděje doby mohou být naplněny a rozpory překonány a pozitivně řešeny jen tehdy „...bude-li plně aktivizován lid-

(1) Zkrácená verze referátu předneseného 25. 11. 1986 na semináři Českého ústředního výboru Socialistické akademie ČSSR K aktuálnímu přínosu XXVII. sjezdu KSSS a XVII. sjezdu KSČ pro rozvoj vědeckého komunismu a marxisticko-leninské sociologie. Krácení se týká části o rozporech a o metodologii vědního poznání, protože tato témata byla autorem podrobně rozpracována v jiných materiálech.

ský faktor, rozvíjen a racionálně využíván materiální a duchovní potenciál společnosti, bude-li se dále upevňovat a zdokonalovat socialistické společenské zřízení“ [Fojtík 1986 : 3].

Vlastně všechny úkoly a cíle, které byly formulovány XVII. sjezdem strany, jsou orientovány k člověku. Na jeho aktivním zapojení do procesů vědeckotechnického rozvoje, do zápasu, jemuž stále dosti nesměle říkáme „přestavba a urychlení“, na jeho odvaze a ochotě riskovat a řešit neznámé či málo známé, na jeho tvůrčí aktivitě závisí výsledky nejen strategických, ale i dílčích cílů našeho postupu vpřed. Člověk je prostředkem a cílem, objektem i subjektem, bezprostředním účastníkem řeky sociálních zápasů, která uskutečňuje sny, za něž bojovaly celé generace. Všestranný rozvoj osobnosti, zdokonalování socialistického člověka je rozhodující podmínkou úspěchů socialistické společnosti.

Složitý proces formování nové společnosti klade velké nároky na vědeckovýzkumnou, teoretickou i praktickou práci našich sociologů. Například stále nám chybí konkrétní analýza ukazující, jaký je skutečný obsah pojmu „lidský faktor“, kudy především vedou cesty k aktivizaci člověka, k výraznější dynamice procesů společensko-politické činnosti atd. Zatím jsme se příliš nezabývali otázkou, jak je tento nutný proces společenské aktivizace ovlivňován a spojen se vstupem člověka do světa počítačů, elektroniky a robotizace, jaké místo tu mají nároky na nové kvalifikace, na změny v charakteru práce, jaké dopady tento proces přináší v sociálních vazbách, jež se utvářejí na pracovištích a ve volném čase apod.

Přehlédnout nelze ani varovné hlasy těch, kteří upozorňují, že ani nejdokonalejší technika nemůže nahradit potřebnou — řekněme tomu třeba „obecné kulturní přípravu“. Technický rozvoj by neměl být koncipován jako samoučel. Ve svých důsledcích to je prostředek, který musí uvolňovat humánní a tvořivou aktivitu člověka. Jinak se může stát dokonce nebezpečím, na něž nás už nejednou upozornila vědeckofantastická literatura.

Člověk by měl být všestrannou osobností nejen tím, že dokáže vyrobit, obsluhovat a využívat moderní výpočetní techniku, ale i tím — a především tím, že dokáže s herci prožívat hamletovské drama, že je schopen znovu a znovu přijímat bohatství citů, jimiž přetéká Šrámkův Splav, že v sobě nese celoživotní zakořenění, které mu nikdy nedovolí opustit zemi, kde ho matka vedla poprvé do školy a kde s otcem zasadil první jablono. že v sobě nese velikost všeho krásného a ušlechtilého, co patří jenom lidem, proč stojí za to žít a někdy se i tvrdě lopotit. K formování socialistické osobnosti nemohou mnoho přispět představy, které se realizují v tendencích racionálně chladných, absolutně věcných a pragmatických přístupů.

Zkrátka musíme více znát hluboké změny a rozporné momenty, které přináší nová situace, v níž se ocitá zejména mladý člověk žijící v druhé polovině dvacátého století. Byl postaven do prostředí nových technologických struktur. Jaké nové potřeby a zájmy přináší tato situace, vlastně dnes pořádně nevíme. Jenom si občas zejména nad bezobsažností trávení volného času některých skupin mládeže uvědomujeme, že se nám příliš nedaří stimulovat proces obohacování materiálních a duchovních potřeb člověka, vytváření nových zájmů a hodnot, odpovídajících nejen požadavkům současného vědeckotechnického rozvoje, ale i potřebám rozvoje všestranné, vnitřně bohaté osobnosti socialistického člověka.

S touto problematikou jsou neoddělitelně spojeny otázky výchovy, otázky skutečného, reálného vlivu a působení těch, kteří nesou odpovědnost za přípravu nastupující generace — rodiči, učiteli, mistry počínaje, ministry a vedoucími funkcionáři stranických a státních orgánů konče.

Všichni dobře cítíme, že zápas o mládež je dnes nejdůležitější součástí třídních zápasů doby, a přece je mnohé z toho, co bylo zatím uděláno a co děláme, v sobě nese rysy formálního „splnění“, vykazování a hlášení.

Například v naší sociologii bylo leccos uděláno pro rozvoj oborové disciplíny sociologie mládeže. A přece je to velmi málo nebo téměř nic — vzhledem k signálům o skutečné, reálné životní orientaci některých socioprofesionálních skupin mládeže, na něž v určitém období jejich života máme vlastně nepatrný nebo nemáme téměř žádný vliv.

Například opakovaná reprezentativní šetření, která sledovala názory mladých lidí na způsob trávení volného času, ukázala, že na to, co dělá mládež ve věku do 15 let — mají především vliv rodiče, od 15–24 let — nejvíce kamarádi z místa bydliště a z práce (zpravidla parta), nad 25 let — partner nebo partnerka.

Vliv SSM na to, co dělá mládež ve volném čase, není nijak výrazný. (2)

Zkrátka v určitém fyzickém věku, v nejcitlivějším, ale také emotivně nejzranitelnějším období života má rozhodující vliv nějaká anonymní parta. Co o takových partách víme? Kdo jim udává tón, jakými zájmy se řídí, kam směřuje jejich vliv? Případy fašizujících projevů násilí, brutality a vandalismu, jež byly prokázány například v některých internátech, naznačují, kam takové působení anonymní party může směřovat.

Některé sociologické výzkumy dokazují těsnou vazbu mezi členstvím v partách a opakovaným kriminálním chováním a zkušenostmi s drogami. (3) Právě tato část současné reality například potřebuje fundovanou sociologickou analýzu.

To samozřejmě předpokládá, že všichni, kteří odpovídají za výchovu mladé generace, všichni, kteří jsou s touto výchovou spojeni (a vlastně kdo z nás není), si poctivě uvědomí daný stav, danou situaci, že přijmou tezi: vycházet z toho, co skutečně je, a ne z toho, co chceme, aby bylo; že nebudou zaměňovat přání za skutečnost, že veřejně ukáží na rozpory mezi reálným a vyhlášeným stavem.

Vrátím se ještě několika poznámkami k otázkám procesu aktivizace lidského činitele.

Stará zkušenost říká, že i ta nejušlechtilejší přání, koncepce, politické programy, hesla nepřinesou očekávané a potřebné výsledky, jestliže se s nimi neztotožní, jestliže je nepřijmou za své lidé, jestliže nebudou spojeny s aktivní organizátorskou, ideově politickou prací, jestliže neprobudí pracovní a společenskou aktivitu lidí, jejich energii a iniciativu.

Na proces aktivizace lidského činitele mají určující vliv tyto hlavní faktory:

Za *prvé* je to *promyšlená hospodářská strategie*, aktivně využívající procesů vědeckotechnického rozvoje, podložená systémem racionálních mechanismů řízení ekonomiky. Právě tady máme nemálo bolestí. V procesech řízení stále přežívají kvantitativní ukazatele, stimulující spíše k tomu, aby byly vyčerpány všechny naplánované finanční prostředky a suroviny, aby byly obsazeny všechny naplánované počty pracovníků, než k úsporám, k iniciativě a k větší produktivitě práce. Mají daleko k optimálnímu využívání možností československé ekonomiky.

Proto naše poctivě prováděná například ekonomická propaganda připadá

(2) Údaje citovány podle Závěrečné zprávy ÚVVM při FSÚ z výzkumu „Názory mládeže na zaměření volného času a podmínky pro jeho trávení“. Vedoucí výzkumného týmu F. Szabó a J. Šubrt. Praha, srpen 1986.

(3) Viz například Závěrečná zpráva ÚVVM při FSÚ „Vztah občanů k sociální prevenci kriminality mládeže a jejímu dalšímu rozvoji“. Vedoucí výzkumného týmu J. Kreipl. Praha, únor 1986.

někdy lidem jako utopický román, který je psán černou křídou do komína.

Proces aktivizace lidského činitele nelze za *druhé* oddělit od toho, čemu říkáme *silná sociální politika*. Skutečnost, že smyslem veškerého našeho snažení je člověk, se musí projevit do slova a do písmene právě tady. Sociální politika hmatatelně naplňuje tento náš programový postulát.

Všechno, co děláme, o čem rozhodujeme, musíme hodnotit především podle toho, co to přináší lidem, jaké mají naše sociální opatření ideologické a morální důsledky. Do úspěchů a slabín sociální politiky se zcela konkrétně promítá to, jak pracujeme, odpočíváme, bydlíme, jak se stravujeme, jak trávíme svůj volný čas, jaké má člověk sociální jistoty v nemoci, ve stáří apod.

Nelze přehlédnout, že právě tady bylo v letech socialistické výstavby uděláno nemálo. Sociologická šetření hodnotové orientace mladých lidí ukazují, jak vysoko je ceněno například právo na práci, vzdělání, péči v nemoci, podíl na řízení a rozhodování atd.

Např. reprezentativní výzkum veřejného mínění, provedený v minulém roce, ukázal, že

- polovina československé ekonomicky aktivní populace hodnotí svou životní úroveň — v porovnání se stavem před pěti lety — jako vyšší,
- jedna třetina ji hodnotí jako stejnou a
- jedna pětina se domnívá, že poklesla.

Celkově velmi příznivá zjištění by však neměla zakrýt některá slabá až bolestivá místa naší sociální politiky. Upozorňovali na ně i delegáti XVII. sjezdu. Jde zejména o zhoršování životních podmínek starobních důchodců, stagnaci zdravotní péče a některé dlouholeté problémy terciární sféry. (4)

Třetím činitelem aktivizace člověka je *cílevědomá ideově výchovná činnost*. Použijeme-li Leninovu terminologii, pak jen v bezobsažné abstrakci je možno ideově výchovné působení oddělit od stavu ekonomiky a problémů jejího řízení.

Při různých příležitostech bylo již ukázáno, že je nereálné vyžadovat, aby prostředky ideologického působení řešily to, co může zabezpečit jen ekonomika nebo sociální politika. Přijmout jinou koncepci znamená odsuzovat celý systém ideově výchovného působení k halasnému a planému řečnění, které obhajuje všechno. Důsledky takových přístupů nás vlastně zbavují šanci získat myšlení lidí pro nové, mnohem složitější úkoly, než jsme řešili včera.

Tim samozřejmě nechce být řečeno, že v zápase o vědomí a ve vědomí lidí je všechno v pořádku. Vědomí je pevnost, která se dobývá krok za krokem. Někdy jsme přivykli tomu, že co bylo dobré včera, bude při určitém vylepšení stačit dnes i zítra. Jinde se vytratil entuziasmus, schopnost dělat politicko-výchovnou práci lépe a kvalitněji.

Závažným problémem stále zůstává neznalost nebo malá znalost objektu působení. Podmiňuje možnosti diferencovaného a v přístupech rozdílného působení. Obrazně řečeno — protože nemáme klíč, bušíme nejednou do vrat palici. I v ideově výchovné práci platí, že nastolovat nové, vyžaduje bojovat proti starému.

Čtvrtým činitelem aktivizace lidského subjektu je *komplex otázek rozvoje socialistické demokracie*. Příliš jsme si zvykli na „souhlas aklamaci“, na skutečnost, že i když lidé nechtějí, vlastně musí poslechnout. Sovětští soudruzi například v souvislosti s principem tzv. „glasnosti“ (tj. širokého informování celé veřejnosti, veřejného projednávání i těch nejožehavějších otázek) ukazují,

(4) Citované údaje vycházejí z výzkumu „Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR“. Vedoucí výzkumného týmu J. Dubský, Praha ÚVVM, únor 1986.

že existuje řada přežívajících mechanismů, zaběhnutých pravidel, norem a stereotypů — pro něž je příznačný formalismus a strnulost. Ty ve svých důsledcích vedou k lhostejnosti, produkují spotřebitelské hodnoty a přístupy k životu. Princip veřejného informování je jedním z nástupů boje proti lhostejnosti, proti podceňování sil a možnosti člověka a celé společnosti.

Obecně platí, že se vlastně budeme muset učit vytvářet situace, „pravidla hry“, způsoby jednání, v nichž lidé přestanou být objekty působení a stanou se především subjekty vlastního rozhodování. Při oslavách 69. výročí Velkého Října bylo z tribuny Kremelského paláce řečeno, že musíme „široce otevírat prostor tvořivým silám socialismu ... cestou prohlubování demokraticismu, protože „vše je třeba dělat za účasti lidí“ [Gorbačov 1986 : 5].

Mohli bychom uvádět asi i další skutečnosti, které dnes významně vstupují do „pole sociální aktivity lidí“. Rusové mají pěkné rčení: „Slova jsou trpaslíci, činy jsou velikáni“. Tato lidová moudrost vyjadřuje hlubokou pravdu a připomíná, že naše plány, úmysly a záměry se ne vždy a všude opírají o praktické činy.

Významným meritorním, kvalitativním momentem, šancí našeho hnutí se dnes stávají především myšlenky, ideově politické koncepce, které jsou prosazovány vedením ÚV KSSS a k nimž se přihlásil XVII. sjezd naší strany. Ve své zdrcující většině jsou našimi lidmi přijímány jako pramen čisté vody, jako něco, co musí být nejen řečeno, ale i uděláno, co člověk cítí a prožívá jako své vlastní já.

Sociolog by řekl: Je to výrazná identifikace s tím, co aktivizuje ideově tvůrčí činnost, co není jen revolucí slov, ale i revolucí činů, co nám připomíná, že existovat znamená pravdivě poznávat a měnit tento svět.

Ne náhodou je těm, kteří jsou spojeni s formováním společenského vědomí, připomínáno, jak je důležité, aby materiální pokrok byl provázen duchovním obohacováním. strádá-li duchovní, morální prvek v člověku i ve společnosti, nutně se stupňují konzumní nálady, konzumní postoje k životu a vnitřní svět je ochuzený“ [Gorbačov 1986 : 5].

Jako hlas z čistého a nově ulitého zvonu tu zní výzva k aktivizaci teoretické fronty, k rozhodnému obratu směrem k praxi, k dialogu a tvůrčí diskusi, která umožňuje srovnávat různá hlediska a překročit přežívající dogmata a stereotypy, výzva k odpovědnému vztahu badatele k sobě a k celé společnosti, k občanské statečnosti „... bez níž nikdo nemůže být skutečným vědcem“ a bez níž nelze také překonat „nahromaděné příznaky stagnace“.

Pro koho není společenskovědní poznání živnostenskou činností, která sice nepřilíší vynáší, ale při níž se dá i bez větší námahy v pohodlí dlouhodobě „přítakávat“, ten musí nutně uvažovat o tom, co ve své profesi udělat, aby ideově politický život strany a společnosti — jehož neoddělitelnou součástí je celá společenskovědní fronta — se stal intenzivnější, produktivnější, co udělat pro to, aby byla naplněna orientace XVII. sjezdu KSČ, směřující ke sblížení vědy s výrobou, k propojení společenskovědního poznání s ideologickou činností strany; jak přispět k realizaci kursu urychlení a přestavby, k uskutečňování kardinálních změn ve všech oblastech života.

Strategie urychlení a přestavby je charakterizována jako revoluční změna ne ve smyslu přechodu od jedné společensko-ekonomické formace ke druhé, ale ve smyslu radikálních změn ve fungování, rozvoji a přestavbě všech sfér života sovětské společnosti. Zajímavě na toto téma píše moskevská Pravda v článku *Dialektika obnovení* [Pravda 1986].

Jde o revoluční strategii, která — jak se říká v tomto článku — se musí stát věcí všech. Může být dovedena do konce jen tehdy, stane-li se všelidovým, celonárodním dílem, dokážeme-li mobilizovat naši hlavní a nejdůležitější re-

zervu — dokážeme-li aktivizovat, mobilizovat pro naplnění této revoluční strategie široké lidové (pracující) masy.

Nejen velmi zajímavá, ale především poučná je pro nás charakteristika hlavních znaků situace, která vyvolala v život strategii urychlení a přestavby. Sovětské materiály uvádějí tři základní skutečnosti:

Za prvé se říká: „...sovětský národ, dělnická třída, rolnictvo a inteligence nechce a nemůže žít postaru. Nechce se smířit s tím, co oslabuje budování socialismu, co překází při objevování a realizaci jeho možností a předností před kapitalismem, brání vědeckotechnickému pokroku, co navrácí odcizení práce, brzdi rozvoj výrobních sil a co je živnou půdou pro tendence k útěku do vlastního mikrosvěta, co vede ke ztrátě víry v humanistické ideály“.

Za druhé se říká: „...úkoly minulých dvaceti let, které předcházely přestavbě, ukázaly, že nelze řídit ekonomiku ani stranickou práci postaru; naše země potřebuje široce završené plánování, radikální reformy řízení, které vyžadují od základů změnit způsoby hospodaření, rozšířit a prohloubit demokracii, aktivizovat lidský faktor“.

Za třetí se říká: „...jsme svědky velké aktivizace mas. Ta se dostala na úroveň, která nejen dovoluje, ale i vyžaduje rozšíření a prohloubení samostatnosti historické tvořivosti mas. Ve straně i v národu rostlo rozhořčení proti zaostalosti a netečnosti, proti byrokracii a papírování, proti jevům sociální nespravedlivosti. Do obecného povědomí se dostaly představy o tom, že mnoho věcí v našem životě je nutné bezodkladně změnit“ [Varlamov 1986].

V těchto souvislostech je pak sovětskými soudruhy vyslovována teze, že hlavní úloha strany spočívá ve sjednocení dvou největších historických sil — vědecké teorie a revoluční aktivity a praxe mas.

Je-li přestavbě a urychlení přiznán status revoluce, kterou je nutno provádět „shora“ i „zdola“, pak i společenskovědní poznání je posuzováno v nových, kritických pohledech.

V posledních týdnech v sovětském tisku čteme, že „...společenskovědní poznání zaostává za požadavky revoluční obnovy země“, že „...je často odtrženo od reálné situace“, že „...abstraktní odtaziťnost necítí potřeby současné praxe“ atd. V těchto kritických přístupech jsou vlastně formulovány sociální požadavky, před nimiž dnes stojí společenskovědní výzkum v Sovětském svazu a řekl bych nejen v Sovětském svazu, ale i u nás.

Takové požadavky, jako aktivizovat společenskovědní frontu, nově rozvinout její poznání a dosáhnout rozhodného obratu k potřebám praxe, rozvíjet tvůrčí samostatné myšlení, vrátit se k dialektice odkrývání a překonávání rozporů atd., jsou dnes u nás stejně aktuální jako v SSSR. Jejich naplnění vyžaduje a předpokládá tvořivé objevování, příliv svěžích myšlenek a aktivní přístup k jejich realizaci.

Rozpory v různých rovinách obecnosti nutně provázejí proces budování socialistické společnosti. Projevují se zejména v činnosti jednotlivců, pracovních kolektivů, malých a velkých, formálních či neformálních sociálních skupin a celé společnosti. Právě tady se rodí spektrum možností, které je třeba poznávat.

Poznaná možnost se stává smysluplnou a významnou především tehdy, jestliže je posuzována jako stav, jehož analýza napomůže očekávaným změnám, které se v procesech socialistické výstavby stávají novou skutečností. Jen v takovém přístupu můžeme uplatnění párových kategorií materialistické dialektiky, jakými jsou možnost a skutečnost, hodnotit jako nástroj odhalující reálné možnosti přeměn v novou skutečnost, jako vědeckou metodu poznání a přetváření světa.

Sociologie bude ve svých poznáních vždy ukazovat život prostřednictvím rozporů, v nichž se odhalují méně či více určující souvislosti a podstaty.

Dialektický přístup je jednou z největších vymožeností lidského poznání. Umožňuje reálně a pravdivě posoudit malé a velké problémy a rozpory doby a zařadit je do určujících souvislostí, znovu a znovu překonávat „dané“, objevovat nové a burcovat k zápasu o změnu. V dialektice je naše ortodoxnost a angažovanost. Dialektika nepřipouští, abychom zaujali pozice nevzrušeného pozorovatele, a od společenskovědního poznání žádá, aby jeho imanentní součástí bylo hledání nových přístupů a vyslovování nových idejí, aby vstupovalo do zápasů strany, aby burcovalo k zápasu za pravdu revoluce.

V moskevské Pravdě, v rubrice „Voprosy teorij“, vychází vlastně už celý seriál statí, který se vrací k duchu Leninovy myšlenky „střízlivě sledovat skutečný stav uvědomělosti celé třídy a nejen komunistického předvoje“. V mnoha aktuálních souvislostech tu jsou citovány požadavky XXVII. sjezdu KSSS a posledních dokumentů strany sovětských komunistů.

Například:

- realisticky, střízlivě tvůrčím způsobem a s nesmiřitelností k nedostatkům hodnotit daný stav společnosti;
- nepodléhat fantazírování a voluntarismu;
- střízlivě hodnotit skutečný stav vědomí jednotlivých tříd a skupin společnosti;
- nezaměňovat to, co chceme dosáhnout, za to, co je, atd.

Naplnit požadavky realistického, střízlivého, pravdivého a diferencovaného poznání nelze bez marxisticko-leninské sociologie, bez konkrétnosti, diferencovanosti, reprezentativnosti, validnosti a pravdivosti sociologických poznatků.

Je obtížné normativně stanovit nějaké „pořadí důležitosti a významnosti úkolů“, před nimiž stojí marxisticko-leninská sociologie. Vycházíme-li však z toho, že dnes svádíme nelehký zápas o myšlení a srdce lidí, že jsme v situaci, kdy v řadě otázek si vlastně stále jen upřeshňujeme a zřealňujeme svá poznání, pak první okruh problémů (úkolů) je dán možností *poskytnout orgánům společenské decize validní a reprezentativní informace*. Přesněji řečeno, využít sociologického poznání k tomu, aby disponovaly kvalifikovanou informační základnou. R. Richta v jedné ze svých statí napsal, že pravdivé poznání má za určité historické situace revoluční význam. Je tomu tak.

Na stránkách Rudého práva už bylo několikrát připomenuto, že dnes více než kdykoli jindy platí: čím je společnost rozporuplnější, čím větší a rozporuplnější je rozsah historických událostí, čím více lidí vstupuje do sociálních zápasů doby, čím rozporuplnější je stav společenského vědomí, tím kvalifikovanější informace vyžaduje společenské řízení, tím přesnější, diferencovanější obraz musíme mít o stavu vědomí, hodnotové orientaci, zájmech a postojích tříd, vrstev, skupin, národů a národností, obyvatel vesnic, malých i velkých

(5) Konečně i u nás, v Ústavu pro výzkum veřejného mínění, byl s využitím moderní výpočetní techniky s velkou pamětovou kapacitou vytvořen informační systém — banka dat z výzkumů veřejného mínění. Je tu tezaurováno asi 8 mil. empirických údajů, které jsou pro potřeby stranických orgánů rychle vyvolávány a dávány k dispozici. Je to samostatná i metodicky velmi zajímavá problematika — protože tezaurované údaje je třeba neustále doplňovat a zpravidla velmi rychle vyvolávat.

Samozřejmě informace o stavu vědomí, mínění, nálad je třeba čerpat z různých informačních zdrojů. Například je tu k dispozici vnitrostranická informace, vyhodnocují se dopisy lidí, které přicházejí do masových sdělovacích prostředků, máme poznatky aktivu společenských organizací atd. Nenahraditelným zdrojem informací je bezesporu bezprostřední styk vedoucích pracovníků s masami. Dává pocítit ostrost některých problémů více než všechna sociologická šetření dohromady.

měst, členů strany i bezpartijních, lidí se základním a vysokoškolským vzděláním, mládeže a důchodců atd.

A nejen to — taková informační základna musí vytvořit systém, který se stává součástí všech rozhodovacích procesů. Zkušenosti některých pracovišť v SSSR, ale také například v BLR potvrzují, že zde nejde o žádnou fantazii. (5)

Není třeba zdůrazňovat, že v našem poznání by už dávno měly být překonány představy tzv. „zdravého selského rozumu“. B. Engels už v Anti-Dühringu připomíná, že tento úctyhodný chlapík projevuje svou sílu jen v peciválovém prostoru čtyř stěn. „Zažívá však prapodivná dobrodružství, jakmile se pouští do širokého světa bádání“. Dnes více než kdy jindy platí, že zdravý selský rozum je spíše zdravý než rozum.

Zkrátka marxisticko-leninská sociologie může na základě svého poznání poskytovat přesné, soustavné, diferencované, potřebně konkrétní, reprezentativní a validní údaje, přitom stupeň konkrétnosti a diferencovanosti je možno určit předem — už v samotném zadání výzkumného tématu (úkolu). Prakticky to znamená, že u každé sledované problematiky můžeme předem stanovit, budeme-li sledovat například dynamiku názorů, postoje, hodnotové orientace, světónázorové zaměření celé populace nebo jen některých věkových, socioprofesioních, vzdělanostních, národnostních a jiných skupin, které nás především zajímají.

Úroveň konkrétního poznání bývá zpravidla určována výhradně individuální zkušeností, pracovní intenzitou, snahou a schopností získat co nejpravdivější obraz. Sociologie překonává omezenost poznávacích možností individua. Získávání této informace však musí být založeno na zcela jednoznačných metodologických předpokladech.

Tim se vlastně dostáváme k druhému okruhu problémů, který v dnešní situaci nemůže obejít žádná úvaha o aktuálních úkolech naší sociologie — *k problematice teoreticko-metodologických přístupů*.

Chápu, že to někomu může znít jako protivné opakování. Jde však o meritorní problematiku, a proto nemyslím, že by její připomenutí bylo zbytečné. A. V. Lunačarský píše, že správnou myšlenku, která se neprosadila v praxi, je třeba stále a stále připomínat, vykládat, opakovat, dvacetkrát o ní mluvit, aby se vtlačila jako hřebík.

Chtěl bych znovu vyjádřit své přesvědčení, že ideologický charakter sociologického poznání, naši osobní principiálnost, stranickost, třídnost nelze posadit pouhým deklarováním známých pravd a zásad dialektickomaterialistického výkladu světa lidí, přírody a myšlení. Musí být prosazeny především prostřednictvím metodologických principů, prostřednictvím umění objasňovat fakty na základě a v rámci určité teorie.

Teoreticko-metodologická orientace badatele, teoreticko-metodologické přístupy výzkumníka v sociologickém výzkumu rozhodují o výběru empirických faktů, o řazení získaných faktů, o zhodnocení empirických faktů, o způsobech analýzy empirických faktů.

Výběr faktů, jejich popis, vyčlenění podstatného a nepodstatného, stejně jako klasifikace a analýza poznatků, jsou závislé na metodologických přístupech badatele, které rozhodují o správnosti nebo nesprávnosti poznání faktického obsahu společenského vývoje, vedou k pochopení historických zkušeností, k pravdivé analýze a vysvětlení nových faktů a souvislostí.

Na význam metodologických postupů v empirickém poznání upozorňuje už V. I. Lenin. V roce 1899 vychází jeho kniha *Vývoj kapitalismu v Rusku*, ve které kritizuje statistické výzkumy prof. Karyševa. Pomocí průměrných statistických čísel zakrývá Karyšev skutečný stav. „...sčítá-li se dohromady bo-

háč a chudina a děli-li se výsledek počtem sčítaných, lze všude, kde je libo, dospět k rovnoměrnému rozdělení..." [Lenin 1952 : 90].

Lenin dokazuje, že libovolné operování s fakty, sice přesnými, ale nesprávnými, vytváří lživé, falešné představy o poznávané realitě.

Dnes je teoreticko-metodologické uchopení zkoumaného problému stejně tak aktuální, jako v letech, kdy Lenin kritizoval Karyševa. Nic se tu nemění skutečností, že máme důkladně propracovány metodické postupy, že tu jsou k dispozici moderní způsoby zpracování údajů.

Zužování metodologie na metody a techniky postupu, na statistická sčítání a výpočetní operace nesměřuje jinam než na pěšinky pozitivismu. Na tom nic nezmění ani nejdokonalejší výpočetní technika.

Chceme-li například poznat konkrétní světónázorovou orientaci dělníků, pak je sice důležité, jaké techniky terénního sběru empirických údajů byly zvoleny a zda byl do počítače vložen dostatečně reprezentativní počet údajů. Rozhodující pro pravdu poznání je však vždy to, co badatel zahrnul do kategorie vědecký světový názor. Pro někoho to může být například jen pouhé přihlášení se k marxismu, pro jiné jednota znalostí, hodnotových orientací a životních norem, projevujících se v aktivitách lidí. Také s obsahem pojmu dělník je možno zacházet různě. Jiné výsledky získáme, jestliže za dělníka považujeme každého zaměstnance pracujícího v terciární sféře, a jiné, bereme-li v úvahu jen manuálně pracující. Co tedy rozhoduje o pravdivosti poznání? Škála dotazníku, koeficient systematizace, nebo teoreticko-metodologická orientace badatele? *Ve vztahu k některým přetrvávajícím tendencím je třeba neustále připomínat, a především v konkrétní výzkumné práci prosazovat zásadu, že právě na teoreticko-metodologických přístupech závisí pravda poznání.*

S určitou dávkou sociologické neskromnosti lze říci, že třetí okruh aktuálních úkolů marxisticko-leninské sociologie je spojen s požadavkem — dovést poznání až ke kauzální analýze. To vůbec není snadný úkol.

Poznání určujících, příčinných souvislostí vždy mělo a má podstatný význam pro život člověka a společnosti. Má-li člověk působit aktivně na svět, má-li předvídat jeho další vývoj — musí znát příčinné souvislosti.

Sociologické poznání je analýzou nejméně tří vztahových rovin: korelačních (prostá souvislost dvou nebo více jevů), funkčních (zaměřenost, snaha o uchování nebo dosažení určitých cílů), kauzálních (příčinná souvislost jevů).

Sociologické poznání je nutně programově orientováno *k odhalení kauzálních vztahových rovin a souvislostí*. Řečeno s určitým patosem — ctí marxistického sociologa musí být hledat, ukazovat vnější a vnitřní svět příčin, jevů a skutečností, které nutně působí na základní rysy sledovaného jevu, nacházet hlavní a vedlejší příčiny vyvolávající podstatné nebo nepodstatné vlastnosti sledovaných jevů.

Dialektika poznání v sobě vždy nese určitou skepsi. Proto je oprávněná otázka, je-li vůbec někdy možné poznat okolnosti, jež vedly ke chtěným i nechtěným účinkům? Nelze „úplnou příčinu“ stanovit vlastně jen u velmi jednoduchých, „jednosměrných“ případů?

Příčinné vazby jsou velmi rozmanité, a to jak ve sféře přírodních, tak i společenských věd, v mikro-, mezo- i makrosvětě. Rozmanitost, bohatost a rozpornost vzájemného působení jevů a procesů sociálního života vyžaduje, aby byla zkoumána i rozmanitost, bohatost a rozpornost příčinných vazeb. Proto budou potřeby sociálního světa lidí nutit sociology, aby odhalovali hlavní, určující, příčinné závislosti a k jejich řešení orientovali sociální praxi.

Tim se dostáváme k dalšímu, čtvrtému okruhu aktuálních úkolů marxisticko-leninské sociologie — jímž je *problematika vztahů sociologie a sociální praxe*.

Je to téma tak říkajíc „verbálně opotřebované“, a přece stále a stále nastolované aktuálními potřebami doby.

Otázky praktického využití sociologického poznání nejsou dnes jen věci teoretické diskuse, ale především vědecké politiky, ochoty i schopnosti vést a dělat výzkumnou práci tak, aby byla skutečně využitelná v dynamice našich sociálních zápasů. Už jsme psali v Sociologickém časopise, že sociologické poznání ze společnosti vzešlo a jí také musí sloužit [Rychtařík 1986 : 592—607].

Dokážeme dělat výzkumnou práci tak, aby byla využitelná v zápasech doby, aby sloužila potřebám strany? (Sloužit není nic pejorativního, sloužit neznamená posluhovat.) Řada tematických, dlouhodobě řešených úkolů sice vychází z potřeb společnosti, ale jde o to, zda jim odpovídá jak způsobem řešení, tak úrovní řešení.

Dokážeme od samého počátku koncipovat sociologická šetření takovým způsobem, aby ve svých výsledcích poskytovala možnosti k maximálnímu praktickému využití? Dokážeme své závěrečné zprávy z výzkumu, své články a knihy psát takovým jazykem, aby je lidé četli, protože chtějí, a ne proto, že je musí číst jako povinnou a předepsanou literaturu? Na shromáždění vedoucích kateder společenských věd na vysokých školách SSSR k tomu bylo kriticky řečeno, že mnohé naše práce „... jsou psány nevýrazným jazykem a proto nemají široký čtenářský ohlas“. (6) U nás je situace obdobná, ne-li horší. Ze zkušeností, které mám z práce redakce a redakční rady Sociologického časopisu ČSAV, jen potvrzují, že někteří autoři si vytvořili takový jazyk a mají takový styl písemného vyjadřování, že jsou někdy srozumitelní jen sami sobě. Práce nad jejich rukopisy nejednou naráží na velehory falešného vědeckého sebevědomí. Někteří autoři nastupující generace, publikující svoji první nebo snad druhou stať, si v recenzním řízení počínají tak, jako by všichni měli mít doma výběr jejich sebraných spisů, a přitom často nepřinášejí nic nového. Každý se musíme ptát a každý si musíme odpovídat na otázku jak optimálně postupovat, aby se síla a potence sociologického poznání stala praktickou silou, jaké optimální cesty volit při pronikání sociologických poznatků do řídicích struktur, například v oblasti propagandy, kultury, ekonomiky, sociální politiky, výchovy mládeže a podobně. Nelze samozřejmě pominout ani otázku — jaká sociální praxe je nejvíce otevřena pro využití sociologického poznání.

Jednou ze základních podmínek dosažení maximálního efektu ve využití sociologických poznatků je jejich transformace do takového systému opatření, direktiv a řídicích zásahů, aby se mohly projevit jak ve společenských subsystémech, tak v sociální dynamice rozvoje celé socialistické společnosti.

Proti tomuto požadavku dnes stojí dlouhodobě pěstované iluze, že sociologické poznání už samo o sobě představuje návod, pokyny, direktivu pro přijetí potřebných rozhodnutí. Jde o rozsáhlou problematiku, jejíž komplikovanost je dána nutnou dělbou práce mezi těmi, kteří působí v orgánech společenské decize na straně jedné, a těmi, kteří jsou bezprostředně spojeni se sociologickým poznáním na straně druhé. Například zkušenosti znovu a znovu potvrzují, že posílení a organizační upevnění vztahů mezi výzkumnými pracovišti a příslušnými řídicími složkami může znamenat velmi mnoho.

Ani ve společenskovědním poznání se žádná nová myšlenka, stejně jako žádný zápas o její prosazení, neodehrává ve vzduchoprázdnu. Každá nová myšlenka, objev, nový teoretický postřeh vyžadují nejen pochopení samotného autora, ale i takovou argumentaci, která usnadní využití a prosazení do praxe, protože

(6) Viz projev J. Ligočova na poradě vedoucích kateder společenských věd na vysokých školách. Rudé právo 2. 10. 1986.

společnost fungovala před objevením a sdělením poznatků, které například přinesl společenskovědní výzkum.

Proto do vztahu mezi sociologickým poznáním a jeho využitím v praxi vždy určitým způsobem vstupuje sociolog jako konkrétně historická osobnost se svou hodnotovou orientací, svými postoji, stylem vědeckého myšlení a jednání, se svou životní orientací a životním přesvědčením.

Přesvědčení o pravdivosti určitých poznatků, o potřebě jejich realizace v zá-pasech doby je neoddělitelným prvkem sociologického poznání. Utváří se v závislosti na objektivních podmínkách lidského bytí při působení a osvojo-vání si určitého systému teoreticko-metodologických poznatků a v souladu s individuálními zvláštnostmi osobnosti [Rychtařík 1985 : 592–607].

Pravdivé poznání je složitý, náročný a rozporný proces, ale změna sociální reality je proces mnohem složitější, náročnější, rozporuplnější a také dlouho-dobější.

To je také jeden z důvodů, proč se musíme více než dosud zamýšlet nad takovou problematikou, jakou je zpracování pro danou chvíli a situaci reál-ných „sociálních technologií“, určitých vzorových systémů některých standar-dizovaných činností směřujících k tomu, aby vyžadované cíle byly dosaženy co nejefektivnějším způsobem. Tak se vlastně abstraktní vědecké poznání spo-juje s možností subjektivně realizované činnosti lidí. Měla by to být cesta, na níž se scházejí a integrují síly vědeckovýzkumné analýzy se sociální aktivi-tou subjektu, reprezentovaného stranou, malými či velkými sociálními skupi-nami, méně či více formalizovanými institucemi a jednotlivými lidmi.

Problematika sociologie a sociální praxe je pro nás současně i *otázkou smysluplnosti rozvoje sociologické teorie a práce sociologa vůbec*. V našem výkladu představuje pátý, a pro tuto chvíli i poslední okruh aktuálních otázek a úkolů *marxisticko-leninské sociologie*, jímž se v dané souvislosti zabýváme. Skutečnost, že naléhavě klademe otázky upevnění a dalšího prohloubení socio-logického poznání a sociální praxe, vůbec neznamená, že bychom neměli po-kračovat v rozpracování vlastních fundamentálních problémů marxisticko-leninské teorie a metodologie. Naopak. Sociologie bude tím lépe vstupovat do procesů sociální praxe a dávat kvalifikované odpovědi na aktuální problémy našeho sociálně ekonomického rozvoje, čím propracovanější a rozvinutější v různých rovinách obecnosti bude její teoreticko-metodologický systém.

Součástí sociologické práce musí být zaměření na teoreticko-metodologické a metodické problémy sociologického poznání, úsilí obohatit tento systém o nové teoretické premisy, koncepce a hypotézy, nové metodologické a meto-dické přístupy. Stále máme například nemálo problémů s nepřesnostmi použí-vaného kategoriálního a pojmového aparátu, v oborových sociologických disci-plínách se setkáváme spíše s impresí než s komplexně propracovaným teore-tickým systémem nižšího stupně obecnosti.

I přes všechno, co bylo uděláno, zaostáváme v analýze a v odhalování základ-ních sociologických zákonů a zákonitostí fungování rozvoje socialistické spo-lečnosti jako celku a jednotlivých sociálních, etnických, demografických, socio-profesních a jiných lokalit zvlášť.

Na základě rozpracování obecné sociologické teorie jako nejobecnější speciál-ní společenskovědní disciplíny, která je ontologicky, gnozeologicky a světóná-zorově úzce spojená zejména s marxisticko-leninskou filozofií a vědeckým ko-munismem, bychom měli mnohem energičtěji přistoupit k rozvoji oborových sociologických teorií. Tady především se musí promítnout takové otázky, jako jsou sociální souvislosti práce, organizace, řízení samosprávy, vědy a technické-ho rozvoje, vzdělání, politiky, práva, umění, kultury, veřejného mínění, mlá-deže, rodiny, kriminality. Těsné sepětí těchto otázek s praxí je vlastně i nej-

efektivnějším způsobem rozvoje oborových sociologických teorií a obecně sociologické teorie.

Taková orientace nijak nezmenšuje trvalý význam studia a zejména kritiky buržoazních sociologických teorií. Ta má svůj nejen ideově politický, ale gnozeologický význam. Marxisticko-leninská sociologie je stranická věda a my nebudeme dělat žádné ústupky těm, kteří si myslí, že „vyvracejí marxismus“. To však vůbec neznamená, že buržoazní sociologická produkce „visí ve vzduchu“, že nemá gnozeologická spojení se sociální realitou, kterou analyzuje, s níž tak či onak souvisí. Proto nastoluje nebo se snaží i řešit otázky, jež mohou být nejen velmi aktuální, ale i smysluplné. (7)

Buržoazní sociologové nejednou dokáží precizně popsat nemoci svých společností. Horší už to bývá s diagnózou a navrhovanou terapií. I v této problematice představují práce V. I. Lenina smělé a tvůrčí přístupy. Když v polemice s ruskými machisty analyzuje ontologické, gnozeologické, přírodovědné a třídně sociální zdroje jejich teorií a provádí všestrannou a vyčerpávající kritiku tohoto subjektivně idealistického proudu filozofického myšlení, nikdy se nedopouští laciných zjednodušení.

V závěru známé práce *Materialismus a empiriokriticismus*, která je metodologicky poučná nejen pro ty, kteří se zabývají kritikou buržoazních filozofických a sociologických teorií, říká: „Filozofický idealismus je *pouze* nesmyslem z hlediska materialismu hrubého, prostého, metafyzického. Naopak z hlediska *dialektického* materialismu je filozofický idealismus *jednostranně*, zveličené rozvinutí jednoho rysu stránky ... je jeden z odstínů nekonečně složitého poznání dialektického člověka“ [Lenin 1952 : 352–353].

Někomu se to může zdát těžko přijatelné, ale my se musíme učit i od svého třídního protivníka. Konečně i k této otázce se vyslovoval V. I. Lenin již v citovaném díle zcela jednoznačně. Soudím, že podobně dnes postupujeme například i při studiu dějin české a slovenské buržoazní sociologie.

Předseda bulharské sociologické asociace Niko Jachiel k tomu nedávno napsal: „... buržoazní sociologové, na rozdíl od nás, vycházejí aktivně vstříc novým problémům a jevům a snaží se nalézt odpovídající řešení těchto problémů. Teprve potom my, marxističtí sociologové, na tyto problémy reagujeme a zabýváme se jimi. To nás staví nejen do nevýhodné situace, ale také snižuje rozsah a sílu působnosti a vlivu marxisticko-leninské sociologie“ [Jachiel 1986 : 38].

Ano — my první musíme odhalovat problémy společenského rozvoje, abychom je mohli analyzovat a vysvětlovat z pozic marxismu. Máme k tomu potřebné předpoklady. Dialektickomaterialistický výklad světa lidí, přírody a myšlení je jediný reálný základ pravdivého poznání nejen globálních problémů světa druhé poloviny dvacátého století, ale i otázek a situací, které se tvoří například v sociálních mikroklimatech.

Splnit tyto úkoly nelze, aniž bychom současně a vlastně souběžně s procesem sociologického poznání neusilovali o další rozvinutí, dotváření gnozeologicky spojeného, hierarchicky uspořádaného a relativně uzavřeného systému marxisticko-leninské sociologie. Přes všechno pozitivní, co bylo v rozvoji sociologické teorie a metodologie uděláno, není stav příliš dobrý a vůbec nemůžeme spokojeně odpočívat. Žít v iluzích, jak nám to v sociologii u nás „všechno dobře klapě“, by bylo neodpustitelným omylem. Vůbec bychom si asi kriticky a sebekriticky měli odpovědět na otázku, zda zejména ve vztahu k stávajícím novým

(7) V zajímavých a nových pohledech na tyto skutečnosti upozorňuje podnětná stat J. Sedláčka: Max Weber — klasik buržoazní sociologie. Sociologický časopis 1986, č. 3.

potřebám naší společnosti neobruštáme mechem sebeuspokojení. A každé sebeuspokojení — jak známo — je vlastně počátkem stagnace.

Z řady otázek a problémů, které jsou s touto situací spojeny, chci upozornit jen na jeden: na problematiku profesionality naší práce. Nedostatečná profesionalita je nebezpečím zejména tam, kde lidé podléhají tendencím zmenšovat náročnost vůči sobě samému. Konečně všichni dobře víme, že máme mnoho sociologů, kteří své ambice naplnili získáním místa v nějakém výzkumném pracovišti a jejichž produkce je, ne-li nulová, tedy minimální. Lidé by měli dostávat plat za to, co udělají, a ne za to, že sedí na místě dejme tomu — samostatného vědeckovýzkumného pracovníka. Máme-li držet krok s potřebami doby, předpokládá to zvýšit náročnost na profesionální práci každého z nás, na profesionální přípravu všech, kteří jsou spojeni se sociologickým poznáním.

Představa, že jsem ukončil vysokou školu a dostal diplom na dejme tomu dvouoborovou kvalifikaci — a tím že skončila má profesionální příprava — je velkým omylem a vlastně nebezpečnou metafyzikou naší doby. Řekl bych, že realita profesionální přípravy svým způsobem teprve začíná. A vlastně nikdy nekončí. Zejména my, kteří jsme v různých řídicích funkcích, musíme v nastávajícím období rozšířit a prohloubit péči o politicko-etickou a o profesionální přípravu sociologů, ať už pracují v pedagogických nebo různých výzkumných zařízeních, průmyslových podnicích nebo hospodářských organizacích.

Zatím nezbývá než konstatovat, že relativně velká poptávka po profesi sociologa s sebou nese řadu problémů. Na nově plánovaná místa by neměly být přijímáni lidé bez potřebné sociologické přípravy a někdy i bez potřebné vnitřní osobnostní hodnotové orientace. Sociologie je profesionální obor, který musí být spojen s lidmi neustále hledajícími, s lidmi věčně nespokojenými s úrovní své práce, kteří se chtějí učit, hledat a nacházet a kteří se neobávají přijmout — řekněme tomu třeba „rizika“ spojená s procesy poznání a objasňování nových faktů a problémů našeho života, „rizika“ spojená s prosazením požadavků nových přístupů a řešení. Chceme-li alespoň něco málo udělat v zájmu společenského pokroku, v zájmu boje proti všemu, co revoluční pokrok brzdí, pak to v sobě vždycky nese určitá rizika.

Žít jako sociolog znamená otvírat prostor pro rizika založená na vědeckém světovém názoru, na hodnotách a postojích, které preferují celospolečenské zájmy před zájmy skupinovými a osobními a nepřipouštět jejich zaměňování.

Žít jako sociolog znamená vidět a spojovat různé jevy, nacházet jejich souvislosti a příčiny, poznávat a měnit tento svět. I pro sociologa platí, že jen ten, kdo sociální realitu pravdivě vidí a cítí, může nacházet reálné cesty jejího poznání a přetvoření.

Sociologie vždy byla a vždy bude ideově a politicky výrazně angažovaná společenskovědní disciplína. V nové situaci, která se dnes ve společnosti utváří a která je sovětskými soudruhy charakterizovaná jako revoluce v celém systému společenských vztahů, jako revoluce hlav a srdcí, jako revoluce obratu od voluntarismu a schematismu k reálné, strážlivé a věčné analýze, se musíme i my mnohem kritičtěji podívat na svoji práci. Věcně posoudit jak to vlastně děláme, kam jsme se dostali a především si ukázat jak postupovat dál.

Znovu a znovu bychom se měli zamýšlet nad tím, co může poskytnout sociologie v situaci, kdy — jak uvádějí dokumenty ÚV KSSS — realistické hodnocení je základem úsilí o překonání onoho protichůdného spojení vpravdě historických úspěchů socialistické výstavby a nevyřešených úkolů dneška i problémů, které jsme zdělili z minulosti a které v zásadě mohly být vyřešeny dříve.

Tuto výzvu sociologickému poznání dnes spojujeme především s požadavkem

užšího spojení sociologické teorie a sociální praxe socialistické společnosti, s požadavkem odhalit a překonat všechno přežitě a povrchní, co nám překáží, a rozvíjet konkrétní, potřebně diferencované pravdivé poznání, za nimž stojí život a které vstupuje do života tím, jak slouží zápasům revolučních přeměn sociálního světa lidí.

V těchto procesech se práce sociologa stává živou součástí našeho života. To je také její nejvyšší možné uznání a ocenění. V těchto procesech revolučních přeměn nachází marxisticko-leninská sociologie a práce sociologa svou smyslnost.

Literatura

Fojtík, J.: *Jasná orientace*. Pravda 20. 10. 1986.

Gorbačov, M.: *Tvůrčím způsobem objasňovat nové jevy ve společnosti*. Rudé právo 10. 10. 1986.

Gorbačov, M.: *Zvýšit technickou úroveň, spolehlivost a kvalitu výroby*. Rudé právo 17. 11. 1986.

Jachiel, N.: *Trinadesetiját kongres na Bulgarskata komunističeska partija i zadačite na sociologičeskija front*. Interní publikace Bulharské sociologické asociace. Sofia 1986.

Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, SNPL 1952.

Lenin, V. I.: *Vývoj kapitalismu v Rusku. Spisy č. 3*. Praha, SNPL 1952.

Rychtařík, K.: *Sociologie a sociální praxe*. Sociologický časopis 1985, č. 6.

Sedláček, J.: *Max Weber — klasik buržoazní sociologie*. Sociologický časopis 1986, č. 3.

Varlamov, K.: *Revoluční charakter přestavby*. Pravda 23. 9. 1986.

Резюме

К. Рихтаржик: Раскрывая и решая противоречия социального мира людей

Человек является средством и целью, объектом и субъектом, непосредственным участником реки социальных сражений времени.

На процесс активизации человеческого фактора определяющее воздействие оказывают: продуманная экономическая стратегия, активно использующая процессы научно-технического развития, сильная экономическая политика, целенаправленная идейно-воспитательная деятельность и комплекс вопросов развития социалистической демократии.

Фактор реализма требует трезвой, реалистической и деловой оценки противоречий, сопровождающих процесс строительства социалистического общества. Социология в своих достижениях всегда будет показывать жизнь при посредстве противоречий, которые при выполнении всех задач, перед которыми сегодня стоит социология, выявляют менее или более определяющие связи и сущности.

Марксистско-ленинская социология должна, во-первых, предоставлять органам общественного принятия решений точную и представительную информацию.

Второй актуальной областью проблем является проблематика теоретико-методологических подходов.

Третью область актуальных проблем образует проблематика отношений социологии к социальной практике. В соединении с социальной практикой мы усматриваем и осмысленность труда социолога и развития социологической теории вообще.

Социология всегда была и будет идейно и политически весьма ангажированной и партийной общественно-научной дисциплиной. Она входит в жизнь по мере того, как она служит сражениям за революционные преобразования социального мира людей.

Summary

K. Rychtařík: To Open and to Solve the Contradictions of the Social World of Man

Man is both a means and an end, both an object and a subject, a direct participant in the stream of contemporary social struggles.

The process of the activation of the human factor is decisively influenced by a well-thought-out economic strategy actively taking advantage of the processes of scientific and technological development, by a strong economic policy, by a goal-directed ideo-educational activity, and by a complex of issues relating to the development of socialist democracy.

The factor of realism necessitates a sober, realistic and objective evaluation of contradictions accompanying the process of building up a socialist society. In the knowledge arrived at, sociology will always present life through the agency of contradictions which, in fulfilling all the tasks which present-day sociology is facing, throw light upon more or less determinative implications and substances.

The most urgent task of Marxist-Leninist sociology is to provide the organs of social decision with valid and representative information.

The second problem area requiring immediate attention involves problems of theoretico-methodological approach.

The third group of urgent problems are those of the relations between sociology and social practice. The interconnection of sociology and social practice gives sense to the sociologist's work and to the development of sociological theory in general.

Sociology has always been, and will continue to be, a deeply ideally and politically committed social-scientific discipline. It enters into life by serving the purposes of revolutionary transformations of the people's social world.

K sociologické analýze možností a mezi vlivu neokonzervativní ideologie

JINDŘICH FILIPEC

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Pro poznání a účinnější překonávání současných trendů a variant neokonzervatismu má svůj význam nejen historická a filozofická analýza tohoto fenoménu, ale rovněž sociologie, a to hned ve dvojím smyslu. Za prvé je dnes buržoazní sociologie například v podobě různých mutací Parsonsovy „Velké teorie“ a četných převleků pozitivismu sama po výtce konzervativní teorii a v rámci své institucionalizace též nezanedbatelným činitelem konzervativní praxe pozdněkapitalistického establishmentu. V podobě marxisticko-leninské sociologie — to za druhé — sociologická teorie a metoda výzkumu přispívá k vědeckému odhalení ekonomicko-sociálních a třídních kořenů i funkcí konzervativní ideologie, jejích možností a mezí v působení na vědomí a jednání lidí. Marxisticko-leninská sociologie a sociálně psychologické výzkumy též mohou poskytovat podnětné informace týkající se cest k omezení vlivu konzervativní ideologie a k postupnému pozitivnímu prosazování pokrokových hodnotových orientací a životních pozic.

Fakt narůstání působnosti neokonzervatismu v různých vrstvách mnoha zemí technicky rozvinutého kapitalismu — především v USA — je v posledních letech očividný. Konstatují jej jak marxisté, tak buržoazní sociologické výzkumy a výsledky voleb v některých těchto zemích. Tak například autoři knihy o současném politickém vědomí v USA [Zamoškin, Batalov a kolektiv] konstatují — a další vývoj to potvrdil —, že vědomí populace zde v sedmdesátých letech představuje jednak navázání na tendence šedesátých let, ale současně také značné přesuny a proměny jeho forem i obsahu. Uvádějí údaje o roli falešného, ale nicméně vlivného mýtu o „americkém snu“, který pro mnohé neameričany je „živou utopií“ či „uplatněným osvícenstvím“ (R. Dahrendorf) a ovládl postupně nezanedbatelnou část pracujících, ba dokonce i část nezaměstnaných v USA (1).

Krizové procesy vyvolané rozporuplnými důsledky vědeckotechnické revoluce v podmínkách pozdního kapitalismu mají pochopitelně též v USA svůj vliv na vědomí a životní postoje lidí. Yankelovitch uvádí, že ve srovnání s šedesátými lety, vyznačujícími se „ostrou kritikou institucí“, se v sedmdesátých letech situace změnila ve směr pragmatizace některých dříve nonkonformních skupin s tím, že criticismus, který sice „v kampusech zeslábl, byl však přijat dělnickou mládeží“ [Yankelovitch 1974 : 5]. Tento criticismus v té či oné podobě je ovšem prezentován buržoazní sociologií a propagandou jako neodpovědný egocentrismus, resp. jako „me-ismus“ či „narcisismus“ [Etzioni 1981], který je třeba překonat cestou rekonstrukce hodnot a začleněním individuí do živelných programů aktivit nadindividuálních komunit, majících překonat společenské odcizení výzvou k družnosti „neformálních společenství“ a to ovšem bez zásadnějších a natož revolučních změn výrobních a zejména vlast-

(1) „Slabost třídního vědomí je zřejmě spojena s daleko zásadnějším problémem americké kultury — s osvojením „amerického snu“, založeného na hrubě optimistickém hodnocení budoucnosti. Jak možno vidět, jak ti, kteří měli práci, tak ti, kdo jí byli zbaveni, byli ovládnuti tímto snem“ [Zamoškin—Batalov 1980 : 27].

nických vztahů. Bavorský ministr kultury Hans Maier svého času tuto myšlenku nové aliance formuloval lapidárně takto: „... v boji za útlý hospodský koutek a v opozici proti mrakodrapům zjišťují někdy starší konzervativci a mladí socialisté, že táhnou za jeden provaz v důvěrném spojení namířeném proti industriální modernosti a prosperitě“. Poslední vývoj politické situace v NSR svědčí ovšem o zcela odlišných seskupeních a o podstatně složitějším obrazu situace.

Podobné tendence se — ovšem ve specifických formách — projevují poslední dobou též ve většině hlavních západoevropských zemích. Svědčí o tom například výsledky rozsáhlého výzkumu postojů k institucím, náboženství, rodině, zvyklostem a mravům provedeného na vzorku 12.463 osob z 9 západoevropských zemí (Belgie, Dánsko, Španělsko, Francie, Anglie, Irsko, Itálie, Nizozemí a NSR), které byly publikovány v práci J. Stoetzela [Stoetzel 1983]. Konstatuje se tu opět obrát k vyššímu oceňování starých dobrých ctností — od hodné vágní hodnoty „čestnosti“ (tuto hodnotu uvádějí na prvním místě 3 4 vzorku) po některá přikázání Mojžíšova Desatera (skoro polovina Evropanů prý má ke své církvi plnou či částečnou důvěru a šest z deseti se modlí, anebo alespoň nábožensky medituje). Mnoho z těchto výzkumů je ovšem více „Dichtung“ než „Wahrheit“, přičemž nezřídka jde spíše o manipulaci vědomím než o zjišťování jeho stavu. Mnohde přání výzkumníků je otcem výsledků výzkumu. V této souvislosti není bez významu, že členem technické komise této ankety byla prof. Noelle-Neumannová, ředitelka Demoskopického ústavu v Allensbachu, která také koordinovala první fáze výzkumu; její příslušnost k táboru CDU — CSU se přirozeně promítá do projektů i interpretace výsledků výzkumu veřejného mínění v NSR.

Strážlivý, kritický ale pozorný rozbor těchto výsledků ukazuje, že k podobným výzkumům společenského a individuálního vědomí je nutno zaujmát stanovisko, které kdysi v souvislosti s veřejným míněním vyjádřil Hegel: tyto výzkumy je totiž třeba do jisté míry uznávat a přihlížet k nim, ale současně je kriticky prověřovat i odhalovat (tj. „gleichzeitig achten wie verachten“). Tento přístup umožňuje konkretizovat známá a stále platná zjištění, že ideologie vládnoucí třídy je také ideologií, jež v dané společnosti převládá. Proto i výsledky hlasování, podobně jako výsledky různých anket, nevypovídají o skutečných objektivních zájmech pracujících, ale naznačují pouze stupeň jejich pochopení vlastních zájmů a požadavků společenského pokroku, a tedy úroveň uvědomělosti a vyzrálosti širokých mas.

Kromě těchto obecných marxisticko-leninských poznatků nutno ovšem zkoumat zvláštnosti, proměnlivost a konkrétní historickou podobu vlivu buržoazní ideologie dnes a zítra, a to zejména pokud jde o odhad možností a mezí působení různých převleků konzervatismu. Které momenty zakládají jeho působivost, ba přitažlivost a které by naopak bylo možno využít ve směru vytváření svazku pokrokových antimonopolistických sil a sociálních skupin? Nečiníme si nároky na vyčerpávající výčet všech momentů, takže uvedeme jen některé z nich, a to zvláště ty, které bychom neměli v našem ideologickém boji opomíjet.

Hovoříme často o eklekticismu jakožto o výrazu dekadentní povahy pozdně buržoazní ideologie, která signalizuje soumrak dějinného působení jejího třídního nositele. To je zřejmě správné. Vedle této funkce, symptomatické pro ideologii tříd odcházejících ze scény dějin, má však eklekticismus současně buržoazní ideologie svoji funkci parazitně přizpůsobivou. Ta se projevuje ve využívání jakési „mixáže“ velmi různorodých a nezřídka přímo protikladných obsahů, jež však umožňuje navazovat kontakty s nejrůznějšími sociálními skupinami buržoazie i maloburžoazie, ba dokonce i s protikladnými třídami.

Výrazem toho je prolínání liberálně reformistických a autoritativně konzervativních tendencí v buržoazní ideologii a politice, která zdaleka není vlastní pouze americké buržoazii, u níž tento funkční eklektický rys bystře postihl již B. Engels. V současných evropských podmínkách se toto prolínání projevilo dosti obdobným vyzněním kritické teorie společnosti a kritického racionalismu. Dřívější polemické antipody tzv. sporu kolem pozitivismu (Positivismusstreit) se tím, že jedna strana udělala krok ve směru dobře přizpůsobeného nonkonformismu, zatím co druhá pokročila od „příliš přizpůsobeného“ konformismu ke kritickému meliorismu, sešly na bázi dílečného vylepšování „daného“ společenského systému.

I uvnitř pravicového křídla buržoazní ideologie se však snoubí odlišné postoje například k úloze státu. Zatím co libertaristický konzervatismus ústy Milтона Friedmana zásadně odmítá potlačovací funkci státu, postulují tradicionalisté státní režim silné ruky a neokonzervativci (à la Glazer či Huntington) jdou ještě dále a volají po uplatnění státní moci k odstranění „excesů demokracie“, která prý diskriminuje elitní menšinu. Huntington například ve své knize *The Soldier and the State* označil jako mravní ideál vojenskou akademii ve West Point! A tak zatím co noví Toryovci uznávají jako morální to, co určí autorita státu či církve, soudí noví Whigové, že „morální autoritativismus je nejen nedemokratický a netolerantní, ale také zcela neproduktivní“ [Etzioni 1981 : 16]. A přitom oba tyto „směry“ jsou současně zastoupeny v obou hlavních amerických politických stranách a ovlivňují tak mimo jiné právě na bázi tohoto eklektického a mlhavého oportunismu vědomí většiny populace (Podle Yankelovitchova výzkumu jen 4 % Američanů soudí, že společnost USA je třeba změnit *v jejím celku*).

Vedle zmíněné funkce konzervativního eklekticismu má působit atraktivně též jeho pretenze hlásající obnovení systému hodnot a jakousi novou „politickou“, „sociální“ či „občanskou“ filozofii. Podle D. Bella v ní jde o to „vypracovat obecné cíle a současně též uchovat individuální prostředky jejich dosahování, jakož i stanovit individuální (a skupinové) potřeby a nalézt obecné prostředky pro jejich sdělení“ [Bell 1976 : 279]. Aniž bychom chtěli tvrdit, že tradice hodnot buržoazní společnosti je dosud ve všem všudy nosná, nelze podceňovat působivost hesla návratu (Bell přímo používá v této souvislosti termínu *ricorsi*) ke kořenům, k původním hodnotám a zdrojům, k principům a v Americe zejména k tradici „otců průkopníků“, resp. k „Velké tradici starého světa“. Značné možnosti vlivu této dozadu obrácené vidiny a ideálu „zlatého věku“ (viz heslo „konzervativní revoluce“, vymyšlené svého času pravici v Německu a Rakousku) jsou dnes reklamně propojeny se sliby jejího budoucího uskutečnění v podobě „amerického snu“, respektive v podobě „dohnání“ nebo alespoň postupného dohánění Ameriky všemi těmi, kdož zatím zůstávají pozadu [Servan-Schreiber 1967].

Tato nabídka obnovení tradičních hodnot nachází i rostoucí poptávku v podmínkách všeobecné (tj. také duchovní a morální) krize kapitalismu, znásobené též poměrně neúspěšnými zásahy státně monopolistického kapitalismu. Přitom všem se navíc antagonistické rozpory mezi prací a kapitálem prohloubily v důsledku vědeckotechnického pokroku. (2) Nutno ovšem vidět, že konzervatismus

(2) Neúspěch keynesiánských konceptů státně monopolního kapitalismu, spjatý převážně s různými variantami státního dirigismu a etatismu, přirozeně využívají konzervativci všech odrůd. Není však příliš účelné a není ani legitimní, abychom se solidarizovali s osudy státu, který koneckonců přece jen reprezentoval určité kruhy monopolistické buržoazie. Nejméně ze všeho je pak třeba brát na sebe odium etatismu, který konzervativci šmahem označují jako socialismus či jako kolektivismus. Nutno také prověřit prognózu, že kapitalismus bude (přes „dočasnou nadvládu“ libe-

mnohotvárně těží z rozporuplné povahy soudobé všeobecné krize kapitalismu. Jde totiž o to, že za jejími zády, tj. na pozadí masové a nezvratné likvidace celých profesí v důsledku zavádění mikroelektroniky, robotizace, biotechnologie atd., probíhá dynamický inovační proces, který je konkrétně historicky podmíněným výrazem faktu zjištěného již Marxem a Engelsem, že totiž „buržoazie nemůže existovat, aniž stále vyvolává převraty ve výrobních nástrojích, aniž tedy revolucionizuje výrobní vztahy a tím i všechny společenské poměry“ [Marx–Engels 1958 : 431]. Konzervativní ideologie, dovolávající se „osvědčených“ hodnot „starého dobrého“ kapitalismu volně soutěže, usiluje jednak o petrifikaci statu quo, jednak však svým způsobem současně propaguje určitý typ růstu odpovídající podřízení vymoženosti vědeckotechnické revoluce zákonu rozšířené reprodukce kapitálu. (3) To v celkovém úhrnu na povrchu a krátkodobě sice přispívá k rozvoji praktik, které se označují jako „crisis management“, dlouhodobě a v hlubších vrstvách kapitalistické společnosti však tytéž faktory naopak právě vyhrocují její antagonismy a připravují půdu pro socialistické přeměny.

Jedním z činitelů působících na životaschopnost a dopad konzervativní ideologie je také tempo a způsob, jímž reálný socialismus řeší — teoreticky i prakticky — takové otázky, jako je problém sociální rovnosti, svobody, intenzifikace, efektivity, vztahu společenského a individuálního rozvoje, uplatňování a rozvíjení morálních norem, jakož i další klíčové problémy současného lidstva. Účinnost boje proti konzervatismu a omezování jeho značného vlivu tedy závisí mimo jiné též na pozitivním tvůrčím rozvoji marxisticko-leninské teorie a praxe i na takové prezentaci konfliktních otázek, jež by zvýšila masovou přitažlivost pravdy socialismu. Je také třeba zamyslet se nad tezí, že „pravičáci klamou, ale mluví k lidem, zatím co leví mluví pravdu, ale jen o věcech“. Není zde místo na rozbor různých stránek této myšlenky, ale jedno je jisté : účinnější polemika s konzervativci a s buržoazní ideologií vůbec dnes znamená hovořit nejen věcněji, ale také více k lidem [Wanner 1986].

ralismu či přímo libertarismu) dlouhodobě sledovat orientaci na posilování etatistických tendencí. Někteří představitelé kapitalistické hospodářské politiky vidí věci jinak. Tak např. bývalý západoněmecký ministr průmyslu K. Schiller na dosti reprezentativně zastoupené diskusi ke krizi hospodářské politiky nedávno prohlásil, že stát dnes není s to svými prostředky se vypořádat s nezaměstnaností a jedinou nadějí je podněcování soukromého podnikání, které prý však problém zaměstnanosti stejně „nechá po určitou dobu, jež může být bez konce, viset ve vzduchu“ [Bergedorf 1982 : 60—61]. Někdejší přední představitel západoněmeckého svazu průmyslníků R. Altmann tamtéž charakterizoval současnou krizi kapitalismu takto: „Dnes stojíme všichni jako konzilium lékařů před pacientem, který upadá do stále těžší nemoci. Diagnóza ukazuje, že existuje mnoho příčin tohoto obrazu nemoci a také mnoho terapií. Jakmile by však tyto terapie byly aplikovány, bylo by po pacientovi. Proto se omezuje na vědeckou výměnu názorů na stav pacienta“ [Bergedorf 1982 : 101]. Různé odstíny v přístupech k úloze státu souvisejí do určité míry též s odlišností tradic té které země. Tak například J. P. Arnason upozorňuje na tradiční „zbožnění státu“ v japonské historii, které i dnes uchovává důraz na značnou váhu státu při určování „sociálních cílů“ a ovlivňování soukromého sektoru ve „vyšším zájmu“ národního celku [Arnason 1987 : 41]. V podstatě ovšem nutno počítat s pragmatickým prolínáním etatistických i antietatistických tendencí, podobně jako s eklektickým slučováním reformismu — antireformismu, scientismu a antiscientismu, jak na to již dříve upozornil O. Krejčí ve své práci *Technokratické iluze* [Krejčí 1986 : 138—142].

(3) Výstižně postihl tuto manipulativní funkci kapitalistického uplatnění vědeckotechnického pokroku Otto Reinhold, když napsal: „Je konečně třeba brát zřetel na to, že monopolistická buržoazie dalekosáhle využívá vědeckotechnický pokrok nejen k zajištění vykořisťování, ale též k politickému a ideologickému zabezpečení svého panství. Mikroelektronika, výpočetní technika a nové komunikační systémy poskytují monopolům a jejich státu dnes zdaleka dosud nevyužité možnosti pro manipulaci myšlením a jednáním pracujících a pro to, aby je podřídili neprodyšnému systému sledování, který nemá skulinu“ [Reinhold 1986 : 251—8].

To například znamená soustavně konkretizovat, rozvíjet a srozumitelně objasňovat smysl a cíl programu uskutečňování marxisticko-leninského ideálu člověka. Při vši nedostatečnosti našich empirických výzkumů a s vědomím nutnosti jejich korektur není také například možno zavírat oči před výsledky jednoho našeho výzkumu, který konstatuje, že nezanedbatelná část mládeže uvádí, že nemá vůbec žádný životní vzor. Příčiny tohoto jevu zajisté vyžadují komplexní analýzu, ale úplně bez viny tu není okolnost, že správný ideál všestranného harmonického rozvoje osobnosti se porůznu přeměnil v části naší žurnalistické praxe v jakési klišé. Právě v této souvislosti a současně v konfrontaci s úvahami konzervativců o prostředcích a cílech nutno lépe vysvětlovat jejich *dialektickou* jednotu, což konkrétně znamená, že cesta k všestrannosti *všech* členů komunistické společnosti naprosto zákonitě v její přechodné nižší fázi předpokládá *upevňování socialistické dělby práce*, a tedy určitou míru funkční, socialismus upevňující diferenciace.

Podobně je tomu s marxisticko-leninskou koncepcí vztahu rovnosti a svobody v polemice proti její konzervativní interpretaci, podle níž prý rovnost zásadně omezuje svobodu. Empirické fakty vývoje socialistických zemí potvrzují, že vyrovnávání dříve ekonomicky zaostalých oblastí a vrstev na úroveň rozvinutých (viz například Slovensko — české země, vesnice — město atd.) anebo demokratizace školství nejsou omezením svobody jednotlivců, ale naopak historicky nezvratnou podmínkou rozvoje všech členů společnosti a nebývalým rozšířením rezervoáru talentů. Konzervativní námitka proti masovému uplatňování principu rovnosti ztotožňuje socialismus s loukou bez květů, kterou prý je třeba odmítnout ve jménu modelu lesa s květnatou pasekou. Počátek zla se spatřuje již ve francouzské revoluci, která pootevřela dveře nárokům mas, jejichž početnost sama je pro elitáře a aristokraty ducha rouháním (S. George). Věřohodná polemika proti konzervativnímu nadřazování svobody některých nad rovnost všech ovšem předpokládá předestřít pravidlé také ne zcela vyřešené problémy a vývojové rozpory ve vztahu svoboda — rovnost, jež existují v kvalitativně novém kontextu socialistické společnosti. Tak například zde platí, že cesta ke komunistické *rovnosti* vede výhradně přes historicky přechodné období *nerovnosti*, spočívající mimo jiné v odměňování podle množství a kvality vykonané práce. Uskutečňování Marxova a Leninova ideálu všestranně rozvinuté osobnosti v celospolečenském měřítku také neznamená žádné gleichšaltování lidí, ale naopak : vyrovnávání životních podmínek pro všechny členy společnosti teprve vyjeví v míře, kterou dřívější dějiny nemohly znát, neopakovatelnou *svěráznost* a individuální *odlišnost* každé jednotlivé osobnosti. Vyjasnění tohoto problému je o to naléhavější, že se na něm přizívají konzervativci, jejichž reprezentativní skupina v citovaném Stoetzelově výzkumu Západoevropanů je jednotná v upřednostňování svobody před rovností, zatím co ve skupině progresistů jsou v tomto bodě značné názorové rozdíly. Rovnost jednoznačně preferují a spojují s požadavkem socialistické organizace výroby pouze ti, kteří v tomto výzkumu jsou označováni jako stoupenci krajní levice.

V boji proti různým variantám neokonzervativního elitismu a s ním spjaté fetišizace bytostné nerovnosti lidí je také nutno usilovat o konsensus mezi naší interpretací problematiky rovnosti v současných podmínkách reálného socialismu a mezi jejími různými, někdy i abstraktními koncepcemi rozšířenými v řadách progresistů na Západě, což ovšem předpokládá trpělivé, ale principiální vyvracení mnohotvárných dezinformací a povrchních představ. Tak například je třeba přesvědčivěji objasnit, v čem je zásadní třídně zakotvený rozdíl mezi zdůrazňováním nerovnosti u neokonzervativců a mezi teoretickým a praktickým prosazováním zásady diferencovaného odměňování podle

množství a kvality vykonané práce v nižší fázi komunistické sociálně ekonomické formace. Zde — v duchu známé teze z Marxovy *Kritiky gothajského programu* — určitá míra funkční (tj. socialismus rozvíjející) nerovnosti je nezbytnou podmínkou vytvoření zdrojů pro komunistickou rovnost. Definujeme-li socialismus jako „společnost růstu a výkonu v nejlepším humanistickém smyslu na základě našich osvědčených socialistických principů“ [Koziolek 1981], pak naše pojetí výkonu a s ním spjatá diferenciací nemá nic společného s elitářským programem „společnosti výkonu“. Slova „výkon“ a „diferenciací“ v ústech stoupenců vědeckého socialismu a v ústech současných buržoazních ideologů jsou zcela odlišné věci, protože i pro tato slova v třídně rozděleném světě platí: Cum duo idem, non idem! Ne všem stoupencům levicových hnutí na Západě je však zatím jasný revoluční význam diferenciací a výkonnosti v reálném socialismu či reakční funkce rovnostářství, což vede k nedorozuměním a k oslabování protikonzervativní argumentace.

Podobné nejasnosti vznikají kolem otázek vztahu autority a autonomie. Konzervatismus — zejména v otázkách morálky — zastává autoritativní princip — v extrémní podobě paternalistického hesla „zpět k rákosce“. Pochopitelnou reakcí na to je, že zdrcující většina pokrokových skupin na Západě se vyjadřuje pro různé formy permisivity, představující stanovisko dosti obecného povolování. Je ovšem třeba vidět, že radikální stoupenci permisivní pedagogiky někdy nahánějí vodu na konzervativní mlýn. A také její výsledky jsou problematické. (Tak například v jednom výzkumu provedeném v rodinách praktikujících permisivní výchovu vypovídalo 80 0/0 dětí, že si svých rodičů neváží.) Ve vztahu k reálnému socialismu se často setkáváme s takovou zdánlivě pokrokovou, „antikonzervativní“ tezí, která ve jménu autonomie se snaží diskreditovat princip demokratického centralismu, a to ve směru anarcho-syndikalismu.

Ve světle výzkumů týkajících se československé populace je dnes naléhavý důraz na *moment uvědomělé kázně* a *pěstování nového typu autority*, budované podněcováním aktivní spoluúčasti členů kolektivů při rozhodování a jednání. Důraz na tyto momenty vyvěrá z požadavků současné etapy budování rozvinuté socialistické společnosti a z konkrétní podoby uplatňování demokratickecentralistického principu řízení v kontextu rozvíjející se vědeckotechnické revoluce i z podmínek antagonismů v současném třídně rozděleném světě.

S urychlováním vědeckotechnického rozvoje ovšem vzrůstá při uplatňování principů demokratického centralismu specifická váha jeho demokratické složky. Současně však právě nejmodernější technika klade jak známo nikoli menší, ale naopak větší nároky na pracovní kázeň a sebekázeň. Ani dnes proto, jak to předpověděl B. Engels ve své stati *O autoritě*, nejde o odstranění autority v průmyslu a jinde, ale o změnu jejího typu. To se prakticky týká formování všech takových vztahů, jako jsou vztahy rodiče — děti, učitel — žáci, vedoucí kolektivů a jejich členové atd. Odmítáme jak direktivně autoritativní typ výchovy, tak různé liberalistické modely, které vlastně oba na skutečně účinnou výchovu a vedení rezignují. Usilujeme o uplatňování demokratického typu výchovy, prosazující pěstování uvědomělé kázně a vyšší kvalitu autority založenou na politické a odborné kvalifikaci, na jednotě slov a činů a na takové příkladnosti, jež podněcuje kolektivy i každého jednotlivce k iniciativní činnosti.

Jedním z nejpodstatnějších problémů úspěšné polemiky s konzervatismem je otázka jeho *pozitivního* překonání vůbec a zvláště pak otázka *pozitivního* překonání jeho přístupu k minulosti, k tradicím, k tzv. kulturnímu dědictví.

(4) Buržoazní sociologické výzkumy zjišťují (a patrně i tendenčně evokují) zvýšený zájem populace o „tradiční hodnoty“ minulosti. Jedinou cestou k tomu, jak zabránit konzervativnímu zneužití této skutečnosti, je důsledné rozvíjení Leninovy myšlenky, že právě komunisté jsou dědici nejušlechtlejších tradic minulosti. Na adoraci středověké Evropy v USA, jakož i na různé konzervativní verze evropocentrismu nelze reagovat pštrosím postojem vůči živým hodnotám pokrokových tradic kultury evropských národů, například vůči baconovsko-descartesovské myšlence o „udělatelnosti“ dějin lidmi na základě vědy, jejímž vyústěním je právě marxismus-leninismus. Bylo by více než bláhové zříkat se tohoto dědictví jenom proto, že Bell a jemu podobní propagují anti-komunistické a antiprometheovské rekursy z konzervativních pozic. Ostatně sám marxismus-leninismus je nemyslitelný bez zásadního kritického přepracování takových tradičních zdrojů, jakými byl jak známo francouzský utopický socialismus, anglická politická ekonomie, německá klasická filozofie a pokud se týče leninismu velké myšlenkové bohatství ruských revolučních demokratů.

Samozřejmě, že marxisticko-leninský postoj vůči tradičním hodnotám i historickým fenoménům, jako je soukromé vlastnictví, stát, třídy, národy i politické strany, je dialektický. Nejsme tradicionalisté a ačkoli Popper právě naše pojetí označil falešně za protiklad otevřenosti, je tomu ve skutečnosti právě naopak. Jsou to totiž neokonzervativci, kteří prozrazují obecnější buržoazní postoj, spočívající v tom, že tyto kategorie jsou považovány za věčné. Na tom nic nemění ani okřídlená sociologická teorie „sociální změny“. (5)

Hodnotou o sobě není totiž ani minulost (ale ani současnost či budoucnost), protože jádro sporu se týká obsahu, smyslu a cílů, jež jsou s těmito kategoriemi spojovány. Proto také definici pokroku jako „vzestupného pohybu vpřed“ (M. B. Mitin) je třeba chápat především jako výzvu k neustálému zpřesňování cílů, což teprve umožňuje na každém kroku zpřítomňovat kritéria pro zodpovězení otázky, co to je „vzestup“, co to je „vpřed“? To se týká i zdánlivě tak samozřejmě cílové kategorie, jako je „všestranný harmonický rozvoj všech členů společnosti“. Je proto velmi podnětné, že sovětská filozofové diskutují o tom, jak chápat tuto všestrannost, jak k ní dospět, zda nejde spíš o mnohostrannost, respektive o vytváření podmínek pro optimální rozvoj každého jednotlivce apod. Neméně důležité je vrátit se k Marxovu ideálu světodějně osobnosti a k rozpracování prostorových, časových, informačních a akčních indikátorů jejího zjišťování v podmínkách reálného socialismu, jakož i v zápase o překonávání vlastností individuí lokálně omezených. Pozitivní tvůrčí rozpracovávání těchto kategorií (a hlavně jejich dělné ztělesňování v každodenní společenské praxi) má klíčový význam nejen pro utváření socialistického způsobu života, ale také pro efektivnější boj s neokonzervativními spekulacemi kolem tradic a ideálů.

O zajímavém kulturním hnutí souvisejícím s osvojováním hodnot minulosti

(4) Podstatný směr řešení této ústřední sporné otázky podnětně naznačil L. Elm [Elm 1986 : 360—369].

(5) Těto povaze změn majících petrifikovat podstatu daného systému odpovídají i teorie „dynamického konzervatismu“ a jmenovitě současné verze pozitivismu, které se samy prezentují jako kategoriální a priori pro výlučně adekvátní interpretaci každé změny. Tak například Neil J. Smelser ve své přednášce na téma „Kulturgeschichte, Wandel der Werte und Werthorizonte“, uspořádané na univerzitě v Kolíně (červen 1985) shrnul svůj celkový závěr takto: „Pokusil jsem se v této stati zdůvodnit, že kulturní dějiny chování i společenských věd ve Spojených státech musí být z velké části chápány jako dějiny proměn v rámci převládajících principů pozitivistické vědy; zdá se, že vše nasvědčuje tomu, že ani chování, ani společenské vědy nebudou moci v dohledné budoucnosti zcela uniknout tlaku principů“ [Smelser 1986 : 149].

referuje Jevgenij Bogat ve své publikaci *Věčné a současné*, kde vysvětluje smysl mládežnických klubů ETO (Estetika — Tvorčestvo — Obščenijsje). Jejich zdroj i aktivity souvisejí s podnětem pedagožky Tatjany Tambijevové, která zjistila, že mladí lidé nechtěli, aby se o slavných postavách minulosti jenom mluvilo, ale usilovali o to, aby se v podobě hry stali současníky Sokrata, Feidia, Sofokla, Euripida, Danta, Leonarda da Vinci, Michelangela a dalších. Tak vznikla myšlenka uspořádat dny Athen, dny italské renesance, dny Dickens a j. Mladí lidé si v této souvislosti nejen osvojili příslušnou literaturu a čtenářské realie, ale ušili si kostýmy, vyrobili stylovou dekoraci a snažili se tak aktivní tvorbou vcítit do atmosféry života dřívějších generací a prohloubit vědomí sounáležitosti se světovou kulturou. Hlubší smysl pro tuto světodějnou dimenzi vlastního života, o níž psal již K. Marx, postihuje na pozadí těchto aktivit klubu ETO Jevgenij Bogat: „Rusko leží mezi Evropou a Asií. Proto si od dávných dob bylo vědomo svého historického poslání — stát se faktorem sjednocení světové kultury. Dnes se tento proces ještě prohlubuje“ [Bogat 1984 : 32]. Dodejme, že se nejen prohlubuje, ale nabývá nové dějinné kvality spjaté s jedinečností osvoboditelského poslání dělnické třídy a její avantgardy, která ve svých vůdčích myšlenkách ztělesňuje, uchovává a rozvíjí kontinuitu vrcholných hodnot minulosti a současnosti ve směru k novým vyšším metám budoucího lidstva.

Jedním z podstatných bodů konfrontace Marxova a Leninova projektu člověka a jeho způsobu života se současným konzervatismem je zásadní sociálně zakotvený protiklad v samotných teoreticko-metodologických a kategoriálních východiscích. V jisté zkratce by bylo možno říci, že komparativní sociologické výzkumy životního způsobu a sociální mobility potvrzují pravý opak základní myšlenky knihy K. Poppera *Otevřená společnost a její nepřítel*. Kde totiž vlastně v současném třídně rozděleném světě opravdu je otevřená společnost a kde jsou její odpůrci a její bariéry? Podstata způsobu života lidí a sociální struktura soudobého kapitalismu na straně jedné a reálného socialismu na straně druhé pod povrchem rozporuplných přechodných fenoménů naznačuje, že rozšířená reprodukce kapitálu je stále výrazněji doprovázena redukcí (deformací) osobnosti v interakci se staticky, „nadhistoricky“ pojatým sociálním systémem, zatímco naopak současný socialismus se vskutku manifestuje jako otevřený, dialektický systém směřující k rozšíření reprodukci a rozvoji individuí ve stále širším měřítku, a to na bázi sociálně ekonomické formace otevřené vůči takovým radikálním změnám společenského subjektu i jeho determinant, jaké nemají v dějinách obdoby. Dosti přesně — a ovšem z druhé strany bariéry — tento fakt vyjádřil R. Aron, když napsal, že „nikdo, s výjimkou marxistů-leninistů, si nepředstavuje nějaký řád radikálně odlišný od dosavadního pořádku“ [Aron 1965].

V základě tohoto názoru leží obecnější antidialektická koncepce člověka a společnosti, v jejímž rámci stát, vlastnictví, právo a „lidská přirozenost“ vlastně představují a i do budoucna budou představovat ve své podstatě stále totéž. Revoluční sen a projekt vycházející z historické přechodnosti těchto fenoménů je pak ovšem — jak to formuloval ve své knize *Life Chances* R. Dahrendorf — veskrze utopický a zavrženíhodný. A naopak závist a jiné lidské neřesti (jako například pro H. Schoecka či J. Fourastié) nejsou historicky vzniklé a přechodné vlastnosti, ale v lidské přirozenosti na věčné časy zakotvené agencie, které podle okolností působí tu jako motor, tu jako kletba lidstva [Dahrendorf 1979; Schoeck 1976; Schoeck 1979; Fourastié-Bazil 1980].

Marxova koncepce člověka jako klíč k pochopení a formování socialistického způsobu života je naproti tomu bytostně dialektická a v pravém slova smyslu historická, otevřená vůči budoucnosti.

Odmítáme přirozeně revizionistické pojetí „otevřenosti“ vůči pronikání marxismu a socialismu cizích prvků a vlivů. Naproti tomu však důsledně zastáváme dialektickou koncepci otevřenosti kategorií a jevů, která leží v základě marxisticko-leninského chápání státu, vlastnictví, dělby práce, tříd, strany atd. Před nedávnem vyšel v časopise *Les Temps Modernes* obsáhlý soubor příspěvků k problematice socialismu, jejichž smyslem je doložit tvrzení, že socialistická společnost i sám pojem realizace socialismu, představují prý cosi sklerotického, stagnujícího a nedynamického [Les Temps Modernes 1985 : 158–238]. Ve skutečnosti socialismus, jak to vyjádřil již B. Engels, je pohyb, tj. neutuchající hnutí (Bewegung). Proto také zdůrazňujeme dialektickou otevřenost tohoto systému, tj. systému socialismu vůči komunistické budoucnosti. Podtrhujeme v tomto smyslu, že socialistický stát nepředstavuje pouhou obměnu dřívějšího státu v jiný podobný stát, ale že je realizací perspektivy postupného odumírání státu prostřednictvím státu všelidového, přerůstajícího v komunistickou samosprávu. Nechápeme vedoucí úlohu dělnické třídy jako nějakou její petrifikaci na věčné časy, ale spatřujeme uskutečňování dějinné mise dělnické třídy v perspektivě jejího sebezrušení v podmínkách beztržní společnosti komunistické. Totéž se týká i komunistické strany, která jako avantgarda všech těchto historických procesů je poslední politickou stranou v dějinách. Pozitivní teoretické rozpracování těchto otázek a hlavně jejich prosazování ve společenské praxi je rovněž třeba chápat jako významný argument proti veškerému soudobému konzervatismu ve všech jeho variantách.

Literatura

- Arnason, J. P.: *L'Énigme Japonaise*. Les Temps Modernes. Paris, No. 486, 1987.
 Aron, R.: *Société industrielle, idéologie, philosophie*. Paris, Preuves 1965.
 Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London 1976.
 Bogat, J.: *Věčné a současné*. Tisková agentura Novosti. Praha 1984.
 Dahrendorf, R.: *Life Chances. Approaches to Social and Political Theory*. The University of Chicago Press 1979.
 Elm, L.: „Fortschreiten — Bewahren — Zerstören“ (Zur Dialektik von Progressivem und Konservativem in den Kämpfen unserer Zeit). Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1986, No 4.
 Etzioni, A.: *An Immodest Agenda. Rebuilding America Before the 21st Century*. New Press, Mc Graw-Hill Book Company, New York 1981.
 Fourastié, J. — Bazil, B.: *Le Jardin du Voisin Essais sur les inégalités en France*. Paris 1980.
 Koziolok, H.: *Sozialismus und wissenschaftlich-technische Revolution*. Berlin, mezinárodní teoretická konference, 20. — 22. 5. 1981.
 Les Temps Modernes, No 468/469, 1985.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1958.
 Reinhold, O.: *Sozialreaktionäre Strategien des Monopolkapitals*. Berlin, Einheit 1986.
 Servan — Schreiber, J. J.: *Le défi américain*. Paris, Denoël 1967.
 Schiller, K.: *Wirtschaftspolitik in der Krise?* Hamburg — Bergedorf 1982.
 Schoeck, H.: *Der Neid. Eine Theorie der Gesellschaft*. Berlin 1976.
 Schoeck, H.: *Das Recht auf Ungleichheit*. München — Berlin, Herbig 1979.
 Smelser, N. J.: *Die Beharrlichkeit des Positivismus in der amerikanischen Soziologie*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie No 1, 1986, s. 149.
 Stoetzel, J.: *Les valeurs du temps présent: une enquête européenne*. Paris Presses Universitaires de France 1983.
 Wanner, K.: *Bildungsoffensive und konservative Zukunftsmodelle*. Marxistische Blätter, Frankfurt Main 1986.
 Yankelovich, D.: *The New Morality*. New York 1974.
 Zamoškin, Ju. A. — Batalov, E. J.: *Sovremennoje političeskoje soznanije v SŠA*. Moskva 1980.

Резюме

И. Филипп: По поводу социологического анализа возможностей и пределов влияния неоконсервативной идеологии

В то время, как буржуазная социология представляет собой один из теоретических источников неоконсервативной идеологии, марксистская социология является важным инструментом анализа ее корней, так же, как и возможностей и пределов влияния на сознание и поведение. Объективным базисом временного нарастания волны неоконсерватизма является диалектический характер всеобщего кризиса капитализма, заключающего в себе как неуклонный распад этой формации, так, само собой разумеется, и некоторые элементы, связанные со стремлением монополистической буржуазии приостановить кризисный цикл, обозначаемый как *crisis management*... Тем самым отмечены и характерные черты неоконсервативной идеологии, выражающей своим эклектизмом также не только «закат» своего классового носителя, но также его адаптивную паразитическую функцию, направленную на воздействие на разнообразнейшие, зачастую и противоборствующие слои и социальные группы. Ее привлекательность должна повысить, в частности, обращение к «традиционным ценностям», прикрывающее собственно духовный кризис, и стремление преодолеть преимущественно негативистскую концепцию антикоммунизма. Повышение эффективности борьбы против неоконсерватизма предполагает перенос от оборонческих позиций к разработке и применению позитивной стратегии, предполагающей, помимо разоблачения противника, более убедительное представление преимуществ социализма, нового образа жизни и программы формирования социалистической личности, включая объяснение противоречивых путей и средств реализации идеалов коммунизма. Значительное место здесь занимает и документирование исторической закреплённости марксизма-ленинизма, так же, как и осуществление его идей в жизни социалистического общества, заключающееся в развертывании и продолжении наиболее прогрессивных традиций и ценностей, основанных всеми предыдущими поколениями. Против путаного сплетения неоконсервативной авторитарности и либертаризма социалистическое общество ставит на повестку дня новый тип авторитета, дисциплины и самодисциплины, связанный с нарастающим общественным весом социалистического демократизма в контексте полностью актуального принципа демократического централизма. Против ошибочного тезиса, будто неоконсерватизм представляет собой в сравнении с социализмом гарантию для научно-технического прогресса в «открытом обществе», необходимо доказать в теории и на практике, что, наоборот, именно соединение достижений современной науки и техники с социализмом обеспечивает свободное динамическое развитие всех граждан, открытое для подавляемых прежде потенциалов человечества и каждого индивида. Основным условием эффективного преодоления влияния неоконсерватизма и всех прочих течений современной буржуазной идеологии является, конечно, ускорение экономического и социально-политического прогресса при практическом строительстве коммунистической формации. Это также является предпосылкой полного выявления и развития преимуществ социализма и дальнейшего повышения его привлекательности в мире.

Summary

J. Filipee: Possibilities and Limits of the Influence of Neo-conservative Ideology — Contribution to Their Sociological Analysis

While bourgeois sociology represents one of the theoretical sources of neo-conservative ideology, Marxist sociology is an important tool employed in analyzing its roots as well as the possibilities and limits of the influence it exerts upon consciousness and behaviour. The objective basis of a transient upsurge of neo-conservatism is the dialectic character of the general crisis of capitalism involving, on the one hand, the irrepressible disintegration of this formation, and of course, on the other hand, also some elements connected with the pains taken by the monopolistic bourgeoisie to tie up the crisis cycle, designated as “crisis management”. This also marks the characteristic features of neo-conservative ideology which, through its eclecticism, expresses not only the decline of its class bearer but also the latter's adaptively parasitic function aimed at influencing and controlling most various, often contradictory strata. Its attractiveness is to be increased especially by an appeal to „traditional values” obscuring its own spiritual crisis, and by an attempt to arch over the predominantly negativist concept of anticommunism. If the effectiveness of the

struggle against neo-conservatism is to be raised, it is necessary to pass over from defensive positions to the elaboration and assertion of a positive strategy postulating — besides the exposure of the opponent — a more convincing presentation of the advantages of socialism, the new way of life, and the programme of the formation of the socialist personality, inclusive of highlighting the contradictory ways and means of the realization of the ideals of communism. In this context, a significant place is also ascribed to the demonstration of the historical anchorage of Marxism-Leninism, as well as to the realization of its ideas in the life of socialist society; this consists in developing and surpassing the most progressive traditions and values founded by all precedent generations. Against the confusing maze of neo-conservative authoritarianism and libertarianism, the socialist society puts on the agenda of the day a new type of authority, discipline and self-discipline connected with the growth of the specific weight of socialist democratism within the context of the fully actual principle of democratic centralism. Against the misleading thesis that neo-conservatism, in opposition to socialism, represents a safeguard of scientific and technological progress in the "open society", it is necessary to demonstrate both in theory and in practice that, exactly on the contrary, it is just the connection of the advantages of modern science and technology with socialism that secures a free, dynamic development of all citizens, open to the formerly suppressed potencies of mankind as well as of each individual. The basic condition of an effective overcoming of the influence of neo-conservatism as well as of all the other trends of contemporary bourgeois ideology is of course an acceleration of economic and socio-political progress in the practical building up of the communist formation. This is also a precondition of the full exposure and development of the advantages of socialism and of a further enhancement of its attractiveness in the world.

Vzrůstající význam morálního faktoru v rozvoji socialismu

MARIE HARDTOVÁ

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Praha

1. Úvod

V celém procesu přechodu k intenzifikaci ekonomiky, k radikálnímu urychlení sociálně ekonomického rozvoje, jak jsou tyto procesy zakotveny v materiálech XXVII. sjezdu KSSS, XVII. sjezdu KSČ a ve sjezdových materiálech bratrských stran, má svou nezastupitelnou a někdy i rozhodující úlohu morální faktor. Úspěchy světového revolučního dělnického hnutí, vítězství proletářských revolucí a další rozvíjení jejich výsledků nebyly možné bez odpovídajícího mravního úsilí, bez nasazení nejvyšších duchovních potencií lidí, bez odanosti revolučním ideálům.

Vzrůstající úloha morálního faktoru je vnitřně spjata se základní strategickou linií rozvoje politického systému socialistické společnosti, zakotvenou v nové redakci Programu KSSS, a spočívající ve zdokonalování socialistické demokracie, ve stále úplnější realizaci socialistické lidové samosprávy na základě aktivní účasti pracujících, jejich kolektivů a organizací na řešení otázek státního a společenského života. Tato strategická linie přirozeně není abstraktně teoretickým postulátem. Vychází z reálné dějinné zkušenosti vývoje socialistické společnosti, z objektivně zjištěných pozitivních trendů ve vývoji lidského faktoru, z politické a morální vyspělosti pracujících, z vysoce rozvinutého pocitu občanské povinnosti a odpovědnosti za vlastní jednání, za činnost kolektivů i celé společnosti, ze stále hlubšího pronikání morálních hodnot a kvalit do vědomí pracujících a do jejich aktivit.

I když socialismus vytvořil zásadní ekonomické předpoklady pro sjednocení členů společnosti ve skutečné „sdružení výrobců“, nelze aktivity vedoucí k takovému sjednocení chápat jako samočinné a automatické. To, jak se v současnosti daří a v budoucnu bude dařit uskutečňovat tento proces sjednocení i v morální oblasti — a to i v praktickém, každodenním, se společenskou produkcí v nejširším smyslu spjatém osobním životě lidí — závisí na řešení objektivních rozporů společenského vývoje vyvolávaných přirozenou dynamikou rozvoje, ale i nedostatky a chybami subjektivního činitele. Úspěšné výsledky v tomto směru jsou podmíněny nejen objektivní, především ekonomicky determinovanou situací, ale i subjektivními činiteli, cílevědomou politikou společnosti, jejich jednotlivých složek a institucí, založenou na důsledném uplatňování vedoucí úlohy strany při formování morálního profilu socialistické osobnosti.

Zvláště dnes, kdy je podle slov M. Gorbačova třeba „dosáhnout nové kvalitativní úrovně společnosti... celého souhrnu životních a pracovních podmínek“, kdy je třeba aktivizovat všechny sféry společenského života, zásadně urychlit sociálně ekonomický rozvoj, radikálně dynamizovat jednotlivé složky a hybné síly podmiňující vyšší produktivitu práce a odstraňovat vše, co brání jejímu růstu, je nutné vytvářet nový prostor a možnosti pro rozvoj subjektivního činitele. Účinně mobilizovat síly a schopnosti jednotlivých společenských subjektů a v souvislosti s tím aktivně působit na individuální, skupinové, celo-

společenské morální vědomí, znamená dále rozvíjet pocit morální odpovědnosti vůči společnosti.

2. Determinace a strukturace morálního faktoru

Morální faktor je podle našeho názoru bezprostředně výrazem zvláštní stránky společenského vědomí. Je však determinován objektivními podmínkami, společenskými, zvláště ekonomickými vztahy, sociálně třídními potřebami, celou podstatou společenského zřízení. Uplatňuje a projevuje se v reálných stavech vědomí společenských skupin, v jejich konkrétních činech a jednání. V socialistické společnosti vyjadřuje schopnost mas aktivně a s vnitřní angažovaností plnit složité ekonomické, politické, vojenské a další úkoly. Podle Engelsových slov se zde účinky vnějšího světa na člověka projevují jako „ideální snahy“ a v této podobě se stávají „ideálními silami“ [Marx—Engels 1967 : 311].

Morální faktor je však někdy odtrháván od objektivních podmínek a přeceňován. Marxismus přisuzuje morálnímu faktoru významnou úlohu, ale vyvozuje jej z dialektické souvislosti s ostatními faktory nadstavby, s objektivními, zejména materiálními podmínkami. Nevyvozuje obsah morálního faktoru z automatizovaného společenského vědomí, ani pouze z existujících politických a morálních norem.

V morálním faktoru jako specifickém vyjádření společenského, zejména mravního vědomí existují dvě nejdůležitější vrstvy, které charakterizují hloubku a preciznost odrazu reálné skutečnosti a rovněž sílu a tendence zpětného morálního působení na historickou skutečnost. Je to vrstva teoretická, která bývá také nazývána společensko-ideologickou a je tvořena převážně racionální složkou morálního faktoru, těsně spjatou s politickou sférou. Druhá vrstva je empirická, lépe řečeno sociálně psychologická, a je tvořena psychologickými prvky morálky a zvláště sférou společenské psychologie.

Teoretická (společensko-ideologická) vrstva morálního faktoru je určována především momentem filozofickým a politickým; reaguje však i na různé další prvky vědeckého obrazu světa, na jejich ideologické zdůvodnění, je těsně spjata s vědeckým světovým názorem. Zahrnuje morální koncepce, představy a teorie (týkající se podstaty, obsahu, charakteru, příčin apod. odpovídajících společensko-politických jevů). Patří sem vědomosti a ideje o vlasti, státu, třídě a třídních vztazích, o společnosti a její struktuře, o hybných silách, o úloze politické činnosti strany atd., sloužící jako základ dobrovolné, spontánní mravní aktivity. Do této vrstvy zahrnujeme i normativní pojmy interiorizované a přeměněné v individuální přesvědčení lidí, jako morální autorita, odvaha, hrdinství, stálost názorů a jednání, statečnost, hodnota života atd.

Duchovní, a tedy i morální potřeby se prostřednictvím subjektivní formy společenských a osobních zájmů stávají konkrétními vrstvami lidského snažení, lidských přání a činů. Vzniká konkrétní mravní kultura společnosti.

V socialistické společnosti se v mravních koncepcích, teoriích, názorech, ideálech a cílech, a zejména v činech, odrážejí společenské potřeby lidových mas v oblasti morálně politické jednoty, spolupráce a nutnosti mobilizovat všechny duchovní a materiální síly k výstavbě a obraně socialismu. Tyto společensko-ideologické rysy socialistického morálního faktoru jsou charakterizovány poměrnou stálostí a logickou uceleností. Jejich formování neprobíhá živelně, ale cílevědomě, pod vlivem jednotlivých sociálně politických institucí a organizací, zprostředkujících působení umění, vliv mravních autorit apod. Tyto prvky morálního faktoru jsou hluboce vědecké, objektivně pravdivé, historicky progresivní. V socialismu jsou proniknuty duchem dějinného optimismu.

Druhou, empirickou vrstvu tvoří psychologické zvláštnosti, které jsou odra-

zem konkrétní každodenní všední výrobní i jiné činnosti, která působí na úrovni běžného vědomí. Jestliže se společensko-ideologické prvky morálního faktoru cílevědomě formují za pomoci příslušných institucí, výukou a výchovou, prvky společensko-psychologické se utvářejí nejen pod bezprostředním vlivem existujícího sociálně politického systému prosazujícího formování potřebných vlastností, ale do určité míry i živelně pod vlivem reálných podmínek a konkrétních životních okolností. Tato vrstva (sféra) morálního faktoru zahrnuje rovněž složitý komplex morálních představ a dojmů o společenské skutečnosti, včetně iluzí o její minulosti a budoucnosti. Patří sem různé tradice (výrobní, bojové), vlastenecké city, revoluční nálady, zvyky, ale i přežitky (zejména náboženské). Ačkoli všechny tyto prvky bezprostředně odrážejí vztah člověka ke skutečnosti, nemohou být hluboké a všestranné bez teoretických prvků ideologické povahy.

Komponenty této vrstvy morálního faktoru jsou charakterizovány různým stupněm stálosti. Například emoce, nálady, osobní, skupinové zkušenosti, osvojené názory jsou většinou pohyblivé, dynamické a mohou měnit intenzitu i hloubku svého projevu. Tradice, zvyky a obyčeje jsou naopak trvalejší a někdy i houževnatě konzervativní. Kvantitativně je objem společensko-psychologických prvků větší, rozhodující význam pro sociálně politické orientace mají ovšem společensko-ideologické prvky.

V podmínkách socialistické společnosti mají morální prvky výrazně kolektivistický charakter. Významnou úlohu hraje veřejné mínění, kolektivní snaha a vůle, vzájemné vztahy a jednání, charakter nálad panujících ve společnosti. V různých věkových, sociálních a dalších skupinách společnosti se silně projevují i specifické momenty vzájemného vlivu: příklad (autorita), nadšení, lhostejnost, apatie, sugesce aj. Zkoumání specifických projevů morálních prvků společenské psychologie v určitém kolektivu dokazuje, že objektivně existuje i kolektivní vůle, kolektivní city a kolektivní hněv, právě tak jako kolektivní veřejné mínění, které je svérázným kolektivním morálně psychologickým a empirickým soudem.

Vrstvy (sféry) morálního faktoru jsou relativně samostatné a hranice mezi nimi jsou značně pohyblivé. Jednotlivé vrstvy na sebe nejen vzájemně působí, ale zároveň se i prolínají. Ideologické momenty politicko-morálního vědomí, které jsou obsaženy ve společensko-psychologických prvcích, určují jejich vyhraněné třídní, morálně politickou orientaci, probouzejí „třídní vědomí“, třídní instinkt, revoluční náladu, národní sebevědomí atd. Naopak morálně psychologické prvky emocionálně zabarvují elementy ideologické a organicky se spojují s morálními city a volním úsilím.

Rozhodující vliv na kvalitu morálního faktoru mají však ideologické prvky. Ideje, vnášené do vědomí socialistické osobnosti, vstupují do těsného vztahu se složitou škálou morálně psychologických vlastností, citů, názorů, mínění a nálad. Politické a morální ideje jako by pronikaly do společensko-psychologické vrstvy morálního faktoru a přitom samy nabývaly určitého emocionálního zabarvení, přičemž však zároveň působí na city, emoce, obyčeje a snažení lidí v různých směrech. Koncentrují jejich myšlenky, vůli a citění na plnění morálních povinností a konkrétních úkolů. Akumulují celou duchovní energii k rozhodujícím aktivitám, mravní vytrvalosti a obětavosti. Jsou ve vzájemné dialektické jednotě, působí v určitém směru různými prostředky, jsou ve vzájemném souladu a zároveň jsou rozporné. To je výrazem jednoho z nejdůležitějších momentů vzájemného působení prvků morálního faktoru. Chybí-li některý z nich nebo je-li oslaben, okamžitě se to projeví na celkové úrovni subjektivního faktoru a morálního momentu zvlášť.

Dokonce i silná vůle, která není prodechnuta vysokými ideály, se může projevit jako reakční, neboť vůle bez pokrokových idejí je slepá a fanatická. Teprve když se opravdové přesvědčení spojí s morální pevností, rozhodností a pevnou vůlí, vytvoří osobnost pevného charakteru, nezlomného ducha, schopného hrdinských činů (např. historická zkušenost z blokády Leningradu za druhé světové války).

Morální faktor je tedy dán především charakterem společenských vztahů v dané společnosti a vládoucí ideologií. Současně je jeho obsah do určité míry určován obsahem dosavadních morálních zkušeností a tradic. Vypěstlost morálního faktoru je závislá na celkovém rozsahu duchovního bohatství dané společnosti. Nynější socialistická společnost proto navazuje na nejlepší humanistické tradice naší minulosti, vytváří vědomí historické kontinuity všech skutečných hodnot vybudovaných předcházejícími generacemi.

Spolu s kladnou tendencí poslušnosti však existuje i nebezpečí, že dědictví minulosti nebude rozvíjeno adekvátně novým podmínkám a novým úkolům i novému charakteru ideového boje. V. I. Lenin vždy zdůrazňoval, že „střežit dědictví neznamena omezovat se na dědictví“. Nebrat v úvahu prudký rytmus života, kvalitativně nový rozvoj výrobních sil a společenské přeměny, nepostřehnout nové požadavky, které současná doba klade na morální faktor, to může způsobit narušení rozvoje některých jeho klíčových prvků.

3. Funkce mravního faktoru

Kvalita morálního faktoru je celistvým projevem souboru morálně politických idejí, názorů a citů, které ve vědomí v daném momentu dominují a vtiskují konkrétní kvalitativní charakteristiku duchovním a morálním možnostem lidí. Konkrétní kvalita morálního faktoru vyjadřuje stupeň jeho aktivity a zejména účinnosti při řešení sociálních, politických a jiných úkolů. (1)

Vzhledem k potřebám ideologicko-výchovné práce je třeba zdůraznit předně funkci *morálně politického poznání, hodnocení a orientace*. Ideje marxismu-leninismu umožňují subjektu osvojit si vědecký světový názor a z třídních, vědeckých pozic zaujmout praktický vztah ke skutečnosti, orientovat svou aktivitu v souladu s požadavky pokrokové třídní morálky.

Morální faktor též plní funkci *bezprostředního stimulu, motivu činnosti a jednání*. Zvyšující se morální úroveň společnosti vytváří duchovní předpoklady a mravní dispozice každého občana realizovat v každodenní situaci konkrétní požadavky a program politického a hospodářského vedení státu. Odráží se zde bezprostřední vazba společenského a individuálního poznání a činnosti, která z této zvyšující se úrovně vyplývá a uplatňuje svůj vliv na vědomí, vůli a city lidí.

Mimořádně důležitou funkcí morálního faktoru je jeho *sjednocující funkce*, sjednocující skupiny a vrstvy kolem jádra společnosti — dělnické třídy a komunistické strany na základě jednotných idejí. Tato jednota je zcela novým sociálním jevem, který vyjadřuje zásadní shodu sociálních a politických cílů všech občanů státu. Morálně politická jednota se uskutečňuje v činorodém životě, při uskutečňování principů socialismu, které vyjadřují zájmy všech pracujících. V tomto smyslu je třeba připomenout prorocká Leninova slova, že „nikdy nebude přemožen takový národ, ve kterém dělníci a rolníci ve své

(1) G. L. Smirnov v práci *Sovětský člověk* v této souvislosti píše: „Když člověk přistupuje k tomu či onomu rozhodování a vykonává určité činy, určitým způsobem morálně hodnotí životní jevy a činy lidí. To znamená, že uznávání determinovanosti činů vůbec neznamena odmítání morální odpovědnosti osobnosti“ [Smirnov 1976 : 236].

většině poznali, pocítli a uvědomili si, že hájí svou, sovětskou moc — moc pracujících“ [Lenin 1962 : 313].

Třebaže marxisticko-leninský světový názor v naší společnosti proniká stále více do vědomí lidí, není hloubka jeho osvojení ve všech případech adekvátní požadavkům společnosti. Příčiny konzervativních či přímo antisocialistických projevů ve vědomí, odrážejících se někdy i v chování lidí (včetně některých členů KSC), různé odchylky od morálních požadavků kladených na socialistický způsob života nelze spojovat s nerozvinutými či rozpornými materiálními podmínkami. Nelze je jednoduše objasnit ani „zaostáváním vědomí za bytím“. (K této obecné sociologické zákonitosti je ostatně třeba přistupovat konkrétně historicky. V řadě aspektů vědecko-teoretické vědomí nejen nezaostává za bytím, ale naopak včasným řešením rozporů a pohotovým postižením pokrokových tendencí často bytí předbíhá.)

Jaké faktory vedou k udržování takových jevů, jako jsou pracovní a společenská pasivita, bezpracné příjmy, život na úkor jiných, amorálnost. Kde jsou příčiny těchto jevů a jak proti nim bojovat?

Podstata je v tom, že se socialistická společnost dosud zcela nezbavila „mateřských znamének“ staré společnosti, jež lze úplně odstranit pouze pomocí proměny řady objektivních a subjektivních okolností.

Reálný socialismus není navíc ideálním, utopickým, abstraktním modelem. Je to společnost, která podle Marxových slov uskutečnila obrovský skok od prehistorie ke skutečné historii lidstva, od zaostalosti k pokroku a dosáhla vynikajících výsledků při formování nového člověka. Zároveň se však střetává, a to v celé řadě případů, s protispoločenskými jevy ve vědomí i chování lidí, v jejich morálce, rozvíjí se v neustálém boji nového se starým. V tomto boji nesmějí stranické, státní a společenské orgány a komunisté projevovat slabost a kolísání.

Formování socialistických názorů neprobíhá nezávisle na procesu vzniku a řešení rozporů společenského života. Některé z nich vznikají v důsledku dědictví minulosti, jiné jsou podmíněny vlivem mezinárodních faktorů, další jsou způsobeny chybami subjektivního činitele. Neustále rostoucí potřeby za socialismu předbíhají rozvoj výroby. Růst materiálního blahobytu však zároveň často vyvolává jednostranný růst spotřebitelských nálad, ožívování maloburžoazní psychologie, parazitního vztahu ke společnosti a k jiným lidem, a to jako izolované jevy na celkovém pozadí růstu socialisticky zralých sociálních a duchovních potřeb lidí a odpovídajících morálních postojů.

Tyto jevy, spojené především se sférou rozdělování, jsou přirozeně předmětem politického řešení a teoretické analýzy. Strana jako odpovědný subjekt se těmito problémy, spjatými v první řadě s otázkami rozdělování a tzv. „přerozdělování“, intenzivně zabývá. O aktuálnosti celého problému svědčí slova M. Gorbačova, podle nichž „velké znepokojení strany a lidu vyvolaly také negativní procesy, které nastaly v rozdělování. Projevovalo se to v nivelizačních tendencích v odměňování za práci, což neodpovídalo požadavkům základního principu socialismu: každý podle svých schopností, každému podle jeho práce. Příjmy některých lidí značně převyšovaly jejich pracovní činnost. A to je v socialistické společnosti nejen z ekonomických, ale i z morálních důvodů nepřípustné“ [Gorbačov 1986].

Boj s chamtivostí, s touhou hromadit majetek není jednoduchý. Vyžaduje opatření sociálně ekonomického, politického i ideově výchovného charakteru: 1) zdokonalení rozdělování, materiální a morální stimulování, přísnou kontrolu míry práce a spotřeby, vědecké bilancování výroby, mezd a spotřeby, přednostní růst produktivity práce před růstem mezd; 2) důsledný boj s nepracovními důchody, se skrytými formami přerozdělování materiálních hodnot,

s úplatkářstvím, s rozkrádáním společenského majetku, se zneužíváním služebního postavení; odstraňování mezer v hospodářské praxi a v právních předpisech; 3) výchovnou práci zajišťující, aby ideový, mravní a kulturní růst lidí nezaostával za růstem materiálního blahobytu.

Uvedené formy sociálního, výchovného a morálního působení jsou podmínkou sociální spravedlnosti za socialismu. Nesmiřitelnost ke všem pokusům obohatit se na úkor státu a druhých občanů, a zároveň důstojné ocenění svědomité práce, jejího společenského významu, je projevem a dokladem sociální spravedlnosti; podněcuje tvůrčí vztah k plnění úkolů, vyvolává sociální optimismus a stále větší pracovní úsilí. Zároveň je duchovní svět člověka, který se vyznačuje uvedenými vlastnostmi a orientacemi, jednou z hlavních podmínek pro formování komunistických ideálů a názorů a vskutku socialistických životních postojů.

V boji nového se starým, v procesu překonávání mateřských znamének kapitalistické společnosti a při řešení rozporů nových musí strana uplatňovat osvědčené metody revoluční výchovy mas: je třeba chápat lidi se všemi jejich přednostmi a slabostmi, zapojovat je do správy veřejných záležitostí a do řízení výroby a na základě jejich vlastních zkušeností je přivádět k politice komunistické strany; stále přesvědčivějším osvětlováním hospodářské, sociální a kulturní politiky strany tak přivádět lidové masy k pochopení jejich vlastních zásadních zájmů. Z tohoto hlediska má obrovský význam prohlubování socialistické demokracie, zapojování mas do řízení a správy. Míra a úroveň reálného demokratismu je jedním z hlavních ukazatelů politické, hospodářské, kulturní a morální vyspělosti socialistické společnosti, projevem společenské odpovědnosti člověka.

Praxe reálného socialismu ukazuje, že duchovní, ideologické faktory, včetně faktorů mravních, se stávají stále mocnějším katalyzátorem společenského pokroku. Na zralosti subjektivního faktoru, na stupni uvědomění pracujících, na jejich morální vyspělosti bude stále více záviset řešení složitých úkolů vznikajících v průběhu dalšího dynamického rozvoje socialismu, růst jeho autority mezi národy všeho světa.

Literatura

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1962.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha, Svoboda 1967.

Projev M. S. Gorbačova na slavnostním shromáždění ke 40. výročí vítězství sovětského lidu ve Velké vlastenecké válce. Rudé právo 9. 5. 1985.

Projev M. S. Gorbačova v Togliatti: Mimořádná náročnost úkolů zítřka. Praha, Svoboda 1986.

Smirnov, G. L.: *Sovětský člověk.* Praha, Svoboda 1976.

Резюме

М. Хардтова: Возрастающее значение морального фактора в развитии социализма

Автор рассматривает характеристику объективных условий, при которых происходит развитие воздействия морального фактора, условий, данных не только социалистическими общественными отношениями, но и поставленными целями социалистического общества. Все это проявляется не только в мышлении, но и в поведении членов общества. Значительное внимание уделяется структуризации морального фактора, диалектике теоретического (общественно-идеологического) и эмпирического слоя и их дальнейших компонентов. Его основная определенность дана социалистической коллективистской чертой. Эта всеобщая характеристика утверждается как прямо, так и косвенно, опосредствованно при посредстве решения противоречий, свойственных социализму, противоречий, данных реальной и влиятельной позицией капитализма в современном мире, но и несоциалистическими чертами сознания членов социалистического общества, содержащимися в образе мышления, в отношении к труду, в привычках, семейных, региональных отношениях и связях и т. п. Далее автор рассматривает функции морального фактора в социалистическом обществе, его сознательного формирования как серьезной проблемы современного этапа развития, в первую очередь, в области управления обществом, в области распределения общественного продукта и воспитательно-го воздействия.

Summary

M. Hardtová: Growing Importance of the Moral Factor in the Development of Socialism

The present paper endeavours to characterize objective conditions favourable for the development of the influence of the moral factor which are determined not only by socialist social relations but also by the goals set by the socialist society. All this manifests itself in both thought and behaviour of members of the society. Considerable attention is devoted to the structurization of the moral factor, to the dialectic of the theoretical (socio-ideological) and the empirical stratum and their other components. Its basic determination is given by the socialist collectivist feature. This general characterization asserts itself both directly and indirectly, through the mediation of solving contradictions intrinsic to socialism, contradictions determined by the real and influential position of capitalism in the present world, but also by non-socialist features in the consciousness of the members of socialist society involved in the mentality, relation to work, habits, in the family, regional relations and bonds, etc. The paper then goes on to discuss the functions of the moral factors in socialist society, its conscious formation, as a serious problem of the present stage of development — especially in the sphere of social control, in the sphere of the distribution of the social product and educational influence.

Metodologická specifika vícenásobných výzkumů religiozity

MIROSLAV FORET

Ústav pro výzkum společenského vědomí
a vědeckého ateismu ČSAV, Brno

V poslední době, v důsledku dalšího rozvoje marxisticko-leninské sociologie, se věnuje stále větší pozornost metodologickým zvláštnostem opakovaných a srovnávacích empirických výzkumů. Zejména v Sovětském svazu je tato orientace zvlášť patrná (viz literatura). Více než deset let se objevují praktické případy opakování rozsáhlých sociologických výzkumů, přinášející řadu nových teoretických otázek při jejich přípravě, realizaci i vyhodnocování. Obdobné přístupy se postupně stávají velice aktuálními i u nás, mimo jiné také při výzkumech religiozity a ateismu. Na některé specifčnosti opakovaných a srovnávacích výzkumů, které chápeme jako zvláštní případy širší problematiky vícenásobných empirických výzkumů vůbec, se pokusíme v následujícím textu nejen upozornit, ale současně na vybraných praktických příkladech z nedávno realizovaných rozsáhlých zkoumání religiozity a ateismu demonstrovat jejich praktický přínos i náročnost.

Vícenásobný empirický výzkum

Obvykle při závěrečné analýze, a nejen při empirických výzkumech religiozity, se před námi otázky a problémy častěji jaksi spíš otevírají než zodpovídají a uzavírají. Tento zdánlivý výzkumnický paradox nepostrádá logiku. Odpovídá úrovni teoretických znalostí a zvláště potom praktických zkušeností, s nimiž k empirickým výzkumům religiozity doposud přistupujeme. Takové výzkumy jsou u nás stále ještě záležitostí poměrně značně skromnou — mimo jiné i svým malým početním zastoupením jak specialistů v dané oblasti, tak také rozsahem a počtem empirických šetření. Navíc i sebelépe připravený výzkum je podstatnou měrou omezen obvyklou jednorázovostí a v každém případě zůstává bohužel příliš letmým a kusým nahlédnutím do složité povahy a vztahů sledovaných sociálních jevů a problémů. Proto lze rozhodně považovat za mnohem přínosnější výzkumy, jimž podle jejich koncepce a výzkumné strategie říkáme vícenásobné a o nichž chceme uvést něco bližšího.

Co rozumíme vícenásobným výzkumem?

Stručně a obecně vyjádřeno: za vícenásobný výzkum považujeme v zásadě každý empirický výzkum, který se nespokojuje s jednorázovým zkoumáním dané sociální reality a problematiky, ale naopak se jím věnuje několikrát. K témuž sociálnímu jevu či procesu se s různými přiblíženími a odstupy vrací a zkouší jej poznávat odlišnými způsoby. Důležitou roli přitom sehrávají především následující tři stránky konkrétní poznávací situace:

- a) nástroj zkoumání;
- b) objekt zkoumání;
- c) čas zkoumání.

V realitě ovšem existuje samozřejmě velice široká škála stupňů rozdílnosti

či naopak shody ve všech třech uvedených aspektech. Výzkumný nástroj může být totožný, nebo zčásti pozměněný, popřípadě zcela odlišný atd. Podobně lze postupovat i s objektem výzkumu, a konečně také s časem. Vzájemnými kombinacemi stupňů shody, resp. rozdílnosti, těchto tří stránek by jistě bylo možné vyčlenit množství různých kategorií vícenásobných výzkumů. Podstatné se zdají být zejména následující tři:

1. *Víceinstrumentální výzkumy* — problematika se zkoumá na stejném sociálním objektu různými výzkumnými nástroji. Přístup tedy předpokládá důkladné *znalosti* metodologicko-gnozeologických principů a podstatných stránek jednotlivých uvažovaných výzkumných postupů, stejně jako dostatečné *praktické zkušenosti* s jejich použitím, zejména s ohledem na jejich vzájemné metodologické příbuznosti, resp. rozdílnosti, ale také zastupitelnosti, zvláštnosti apod. Díky nárokům na teoreticko-metodologickou i praktickou preciznost bychom jej považovali spíše za intenzivní. Konkrétním příkladem by mohly být dejme tomu psychologické prvky, plnicí v případě religiozity, chápáné jako složitý a multidimenzionální společenský jev, důležitou úlohu. Sotva je lze zcela postihnout běžnými sociologickými postupy. Nepochybně adekvátnější by v těchto případech bylo použití speciálních psychologických testů a nástrojů.

2. *Víceobjektové výzkumy* zjišťují danou problematiku stejnými postupy na různých sociálních objektech. Sledované sociální problémy se mají objevit srovnáním zjištěných výsledků (věcných i vývojových vztahů) na různých objektech. Touto poněkud extenzivní cestou se získává jakási mozaika výsledků, poskytujících tematicky v zásadě stále týž obraz, avšak z různých sociálních prostředí, v různých barvách i odstínech. Zvláštním případem těchto výzkumů jsou mezinárodní komparace.

3. *Opakované výzkumy*, při nichž se může sledování různými výzkumnými nástroji (víceinstrumentální) nebo různých objektů (víceobjektové) provádět buď synchronně, nebo naopak asynchronně. Pokud potřebujeme mít představu vzájemné neovlivnitelnosti či přesnější vzájemné porovnatelnosti dosažené úrovně objektů, postupuje se spíše současně (synchronně), kdežto zajímají-li nás vývojové posuny, dáváme přednost asynchronnímu přístupu.

Uvažované varianty vícenásobného výzkumu staví předpoklad *srovnatelnosti* získaných výsledků, který je vlastně podmínkou toho, že jsme schopni z výzkumů různých objektů či prováděných různými výzkumnými nástroji syntetizovat závěry do podoby obecnějších poznatků o zkoumaných předmětech. Proto ponecháváme v této souvislosti stranou třetí možnou variantu, při níž se různými nástroji zkoumají různé objekty. Samozřejmě, že v předchozím používání označení „stejně“ jsme nuceni chápat vzhledem k proměnlivosti sociální reality pouze relativně, v určité toleranci a přibližnosti. I při zdánlivé neměnnosti není nikdy výzkumná situace zcela totožná. V závislosti na tom mohou potom výzkumné nástroje nabývat odlišných (často nejen nepředpokladatelných, ale ke všemu také nepostižitelných) významů. Stejně tak dochází k proměnám i samotného objektu výzkumu, mimo jiné také vlivem vlastního výzkumu. Už při dvou na sobě tzv. nezávislých zkoumáních se i při vyčerpávajícím (úplném) souboru může lišit složení zkoumaného objektu. Například v důsledku demografického, přirozeného i mechanického pohybu jeho jednotek (jednotlivců, rodin). Tento rozdíl je potom mnohem výraznější u obvyklých výběrových postupů. Obdobné proměny však prodělává také zkoumaný předmět. V něm zahrnuté sociální problémy se sice mohou z pohledu výzkumníka jevit jako zdánlivě totožné pro všechny sledované případy zejména v obecnější poloze, ve skutečnosti ovšem z hlediska zkoumaných jednotek, které jsou v této situaci rozhodující, nabývají různých významů. Například určité otázky mohou

díky odlišné sociální situaci získávat, nebo naopak ztrácet na aktuálnosti, zajímavosti, obsažnosti apod. Jejich váha a význam závisejí na konkrétním sociálním kontextu, v němž jsou zjišťovány. Pokud bychom chtěli shrnout základní přínosy vícenásobných výzkumů, potom by bylo třeba v první řadě podtrhnout jejich význam pro důkladnější postihu *podstatných rysů* sledovaných sociálních jevů. Vícenásobnost umožňuje prohloubit poznání nejen jednotlivých stránek, ale také lépe postihnout vzájemné vztahy a souvislosti, všimnout si vlivu odlišných podmínek, popřípadě dalších intervenujících faktorů. Hlavně však možný diachronní pohled zachycuje *dynamickou stránku* sociálních problémů. Vedle těchto a mnohých dalších věcných přínosů, přispívajících k poznání sociální reality, jsou vícenásobné výzkumy přínosem také pro vlastní rozvoj *metodologických postupů*. Prověřují hodnoty získaných věcných poznatků a z nich vytvořených závěrů, stejně jako meze a schopnosti použitých výzkumných nástrojů, jimiž byly empirické informace získány a shromážděny. Zásadní metodologický přínos je nutné spatřovat zejména v diachroničnosti pohledu. Stejně informace z určitého sociálního objektu za různá časová období (resp. různé časové okamžiky) zakládají možnost budovat údajovou bázi ve formě časových řad a být tak důležitým podkladem k prognostickým úvahám a úlohám, které chtějí při svém rozpracování vývojových přehledů sociálních problémů vycházet i z dosavadních *empiricky* zjištěných vývojových změn.

Je pochopitelné, že díky naznačeným přednostem se vícenásobné výzkumy i přes své četné nároky a složitosti dostávají stále více do pozornosti také při koncipování empirických výzkumů religiozity. Zejména ve své snad nejznámější podobě tzv. opakovaných šetření. Jelikož právě opakované výzkumy religiozity představují v současnosti jeden z velice aktuálních přístupů empirického zkoumání, všimněme si alespoň některých zobecňujících zkušeností a zásad, k nimž v této souvislosti dospěli na základě dlouholetých a bohatých praktických zkušeností sociologové v Sovětském svazu.

Ještě dříve si však uveďme vymezení některých zpřesňujících označení, jichž se při členění opakovaných a srovnávacích výzkumů používá. Přestože doposud ani v sovětské sociologii není tato záležitost jednoznačně vyřešena. (1) v dalším výkladu budeme vycházet z pojetí V. A. Jadova [Jadov 1985 : 19], který rozlišuje:

- 1) *mezinárodní a meziregionální výzkumy*, jejichž cílem má být odhalení obecného i specifického v sociálně ekonomické povaze kultury, historie, podmínek a životních způsobů různých národů a regionů;
- 2) *opakované panelové výzkumy*, realizované podle stejného postupu na tomtéž výběrovém souboru se stejnými metodami a procedurami;
- 3) *opakované kohortní výzkumy* zaměřené na určitou věkovou skupinu jako na objekt dlouhodobého zkoumání;
- 4) *opakované trendové výzkumy*, realizované s cílem zachytit na tomtéž objektu tendence (trendy) sociálních změn a rozvoje.

Metodologické zkušenosti z opakovaných šetření

Sovětští autoři G. I. Saganěnko a V. A. Jadov hned v úvodu své práce napsali: „Metodika sběru informace je v opakovaném výzkumu podřízena jeho hlavní-

(1) Například P. O. Kenkmann píše o „srovnatelných“, „opakovaných“ a „panelových“ výzkumech [Kenkmann 1983 : 126—127]. Litevský sociolog A. Ejgirdas počítá k diachronním výzkumům: 1. panelové, 2. retrospektivní, 3. kohortní a 4. opakované [Ejgirdas 1983].

mu úkolu – vyjasnit, jak se v čase změnil zkoumaný objekt, jaký mají odhalené změny rozměr, obsah, směr a příčiny“ [Metodičeskije 1982 : 211]. Již z toho jsou patrné některé mimořádné metodologické nároky, jež s sebou každý opakovaný výzkum přináší. Předně předpokládá postižení *podstatných vlastností* objektu. Takových, které jsou důležité nejen pro vývoj samotného objektu, ale současně také z hlediska zkoumaného předmětu – tzn. sociálních jevů a problémů, jež nás v daném případě zajímají. Úkol zachytit změny, které se udály v uplynulém čase, potom nutně vede k požadavku maximálního zachování těchto metodických a organizačních podmínek výzkumu. Sovětští autoři deklarovali tuto podmínku následovně: „... zachycovat v opakovaném výzkumu zkoumaný objekt tímtož souborem charakteristik jako ve výchozím výzkumu“ [Metodičeskije 1982 : 211]. Jakákoli změna metodicko-organizačních podmínek, podstatnými počínaje a zdánlivě drobnými úpravami výzkumných nástrojů (včetně takových, jako jsou například formulace otázek, jejich varianty odpovědi, umístění a pořadí v dotazníku) konče, se totiž může stát faktickým zdrojem rozdílů v získaných hodnotách, mylně leckdy automaticky pokládaných za objevené změny ve vývoji sledovaného objektu a vysvětlovaných nejrůznějšími vlivy.

Jenomže sociální realita se neustále mění, stejně jako význam těchto změn pro řídící praxi. Obsahová náplň předmětu opakovaného výzkumu nemůže být tudíž ani při zachování těchto pojmů a terminů neměnná. V. A. Jadov napsal: „Při opakovaných výzkumech spočívá složitost v tom, že v průběhu času se objevují nové jevy a procesy, nové sociální problémy, které se dříve nedaly předvídat. Proto metodiky „základního“, tj. prvního šetření nelze úplně a beze změn použít při opakování“ [Jadov 1985 : 21].

Navíc ke každému opakovanému výzkumu přistupuje výzkumník zpravidla obohacen o předchozí zkušenosti a poznatky. Zkoumaný sociální problém vidí poněkud přesněji, což pochopitelně nakonec vede k tomu, že „rozpracování metodiky sběru dat nemůže být v opakovaném výzkumu redukováno na pouhé opakování metodiky výchozího výzkumu. Její změny mají objektivní důvody, vyplývající za prvé ze složitosti a mnohofaktorovosti sociálních objektů, za druhé z konkrétního stavu výzkumné situace v sociologii: ze stupně rozpracovanosti metodologických základů sociologického výzkumu, z existence empiricky podložených kritérií kvality metodik a také z informací o tom, jak působí různé metodologické přístupy na obsah získaných údajů“ [Metodičeskije 1982 : 213]. Proto sovětské sociologové na základě svých zkušeností s opakovanými výzkumy doporučují řešit při projektování (koncipování) těchto výzkumů celý komplex vystupujících specifických metodologických otázek, z nichž za nejpodstatnější považují následujících pět:

1. Rozlišení poznávacích cílů a úkolů výchozího a opakovaného výzkumu, s přihlédnutím zejména k otázce rozšíření nebo libovolné jiné modifikace koncepce opakovaného výzkumu, které jsou možné pouze za podmínky, „že v etapě sběru dat nepovedou ke změně konečných výsledků“ (2) [Metodičeskije 1982 : 214].
2. Vymezení metodické strategie opakovaných výzkumů tak, aby metodika sběru dat použitá ve výchozím výzkumu zůstala při rozšíření komplexu zkoumaných úloh nedotknuta, zachovala si úplnost a metodickou specifičnost i tehdy, jestliže v opakovaném výzkumu budou přidány nové procedury.

(2) V této souvislosti například V. A. Jadov upozorňuje: „Jelikož pořadí otázek v dotazníku ovlivňuje obsah odpovědi respondenta, všechny body informací, kopírujících základní metodiku, je třeba předkládat na začátku dotazníku opakovaného výzkumu a nové až po nich“ [Jadov 1985 : 21].

3. Sekundární analýza výsledků výchozího výzkumu z hlediska hodnocení kvality metodiky použité ke sběru informací s cílem vyloučit na základě empirických výsledků takové výzkumné nástroje, které se prokázaly jako chybné, nefunkční apod.
4. Vypracování speciálních metodických procedur k zabezpečení úkolů opakovaného výzkumu do podoby, v níž je schopna logicko-teoretické prověrky svých kvalit.
5. Prověrka metodiky opakovaných výzkumů — kritická analýza kvality připravovaného projektu metodiky: za prvé její logické přiměřenosti ve vztahu k hledané informaci a za druhé empirické přiměřenosti k možnostem respondenta jako zdroje informací.

Na základě toho všeho docházejí potom sovětští autoři k závěru, že „opakované výzkumy mají složitou gnozeologickou a metodologickou strukturu. Metodika výchozího výzkumu se zpravidla zahrnuje do rozvinutější a dokonalejší struktury opakovaného výzkumu jako jeho pevná, avšak relativně samostatná součást. Přitom úkolem autorů metodiky opakovaných výzkumů zůstává zabezpečit jejich co nejúplnější srovnatelnost s metodikou výchozího výzkumu“ [Metodičeskije 1982 : 215].

Samozřejmě, jak poznamenává V. A. Jadov: „Nejlepší srovnatelnosti dat... se dosahuje tehdy, když už při realizaci prvotního výzkumu se počítá s jeho opakováním“ [Jadov 1985 : 21]. V naší výzkumné praxi je však taková situace doposud spíše ojedinělá. Převážná většina málo početných opakovaných výzkumů se zatím realizuje ve zcela na sobě nezávislých krocích. V prvním jde o provedení jednorázového, příležitostného a ukončeného šetření, k němuž se zadavatel či realizátor po letech vrátí a rozhodne se jej podruhé zopakovat. Jakmile by se však již při prvotním výzkumu dopředu počítalo s jeho opakováním, přineslo by to do celé přípravy zcela určitě některé nové metodologické prvky. Například by nutně byly zjišťovány i takové položky, které by se v době prvotního zkoumání téměř nevyskytovaly, nebo pouze velice stopově, zatímco pro budoucí opakování by se předpokládalo, že představují perspektivní cíl či směr vývoje, který je žádoucí vyjádřit srovnáním s hodnotami minulého stavu. Zcela evidentní je tato otázka u mnohých položek životního způsobu, především ve sféře postupujícího hromadného zvyšování úrovně vybavenosti novinkami a s nimi spjatými aktivitami.

Vícenásobné výzkumy religiozity u nás

Přehlédneme-li zhruba dvě desítky rozsáhlejších empirických výzkumů religiozity, jež se u nás v průběhu uplynulých čtyřiceti let uskutečnily, zcela jednoznačně mezi nimi převažují a zvláště v minulosti převažovaly výzkumy jednorázové. Rozhodně se však nedá tvrdit, že by vícenásobné výzkumy byly v našich empirických výzkumech religiozity naprosto neznámou záležitostí. Naopak, v posledních desetiletích se dokonce vyskytly ve více formách. Například za víceobjektový výzkum můžeme považovat rozsáhlý empirický výzkum světónázorových a hodnotových orientací středoškolské a učňovské mládeže ve vztahu k religiozitě, uskutečněný v Jihomoravském kraji na sklonku roku 1979, kde jako relativně samostatné objekty figurovaly všechny jednotlivé typy středních škol a odborných učilišť [Křenek—Pavlincová 1982]. Naproti tomu za zvláštní případ vcelku běžně prováděného opakovaného výzkumu lze označit četná longitudinální světónázorová šetření studující, zejména vysokoškolské mládeže, při nichž se celý ročník studentů obvykle chápe jako určitý soubor

respondentů panelového (nebo spíše kohortního) typu, výzkumně sledovaný v různých okamžicích během celé doby svého několikaletého studia. (3)

V dané souvislosti je předně třeba si uvědomit to, že u nás se otázky religiozity téměř vždy zkoumají v širším kontextu. Například v rámci světonázorové a hodnotové orientace, společenského vědomí, politických postojů, morálky, mezilidských vztahů apod. Tento širší obsahový rámec výzkumů religiozity je nutné pokládat za přínosný pro bližší objasnění sledovaných otázek, zvláště potom v širších souvislostech a návaznostech. Na druhé straně však bývá vlastní předmět výzkumu nazírán z různých pohledů. Podle konkrétních souvislostí dostávají potom výpovědi respondentů svůj přesnější význam, na což někdy výzkumníci při interpretacích získaných výsledků zapomínají. Otázky týkající se náboženského vědomí a chování je možné zjišťovat v různých podobách. Jednak přímo, jako vztah zkoumaného jedince k náboženské víře a k praktikování náboženských obřadů, včetně jeho účasti na nich, jednak nepřímo, prostřednictvím dotazu na některé znalosti a vědomosti z této oblasti. Ve zcela jiné poloze pak budou formulovány názory na obecné vztahy mezi společností a náboženstvím. Zatímco v prvním případě dostává výzkumník především obraz o osobním vědomí a názorech dotázaného na náboženství, ve druhém případě vystupuje respondent především v roli experta (posuzovatele), který hodnotí a posuzuje například následující otázky: „Umožňuje naše socialistická společnost věřícím svobodný náboženský život?“ nebo „Zapojují se věřící do budování naší socialistické společnosti?“ Pochopitelně předpokládáme, že dotázaní budou odpovídat na základě svého osobního hlediska a svých zkušeností. Přes veškerá upozornění a vysvětlení toho, jak se má otázka chápat, skrývá se již v samotné této obecné poloze nebezpečí, že respondenti budou spíše než svoje vlastní názory tlumočit stanoviska jedné skupiny o druhé — tzn. věřících o společnosti, nebo naopak společnosti o věřících.

Snaha zachovávat při opakovaných šetřeních postup předešlého výchozího šetření, povýšená dokonce na nutnost, mimochodem vyvolanou ničím menším než potřebou vzájemné porovnatelnosti získaných výsledků z různých výzkumů, zakládá ve své podstatě několik možných a dost vážných nedorozumění. Především ve své přehnané absolutizaci by nakonec musela vést k naprosté stagnaci empirických výzkumů religiozity, neboť každé další opakování by bylo pouhým aktualizováním výchozích poznatků. Na druhé straně tato nutnost vnáší do výzkumnické praxe zcela nová kritéria hodnocení výzkumných nástrojů. Důvodem užívání určitého výzkumného postupu přestává být čistě jeho teoretická či metodologická propracovanost, přínosy řídicí praxi atd., ale zcela nové *ohledy na jeho předchozí použití*. Zvláště zarážející to bývá u nástrojů obsahově problematických, u nichž jediným, bohužel však rozhodujícím argumentem pro jejich aplikaci je právě a pouze přínos pro dlouhodobou srovnatelnost vývoje a proměn sledovaných hodnot jevu. Příkladem může být otázka, v níž má dotázaný odpovědět zda věří v boha, přičemž má k tomu použít následující varianty: 1. věří v boha, 2. připouští jeho existenci a 3. nevěří v boha. Je zřejmé, že není dost dobře možné připouštět existenci boha, aniž by v něj člověk zároveň nevěřil. V tomto smyslu je tedy vlastně druhá

(3) Příkladem je longitudinální výzkum *Sociální a politický profil studentů UK*, realizovaný studijně metodickým střediskem Ústavu marxismu-leninismu UK. Z metodologických zkušeností stojí v této souvislosti za upozornění následující: „Z hlediska potřeby empirického zachycení dynamiky sociálních jevů představuje longitudinální výzkum, který na základě řady průřezových snímků dynamizuje statický obraz sociálního jevu, velmi adekvátní strategii. Jeho nedostatkem však je, že dynamiku zachycuje pomocí statického výzkumného nástroje“ [Munk—Buriánek 1980 : 197].

varianta totožná s prvou, i když se na první pohled jeví méně závažnou, jako by nevyžadovala (či nepředpokládala) víru. Otázka na víru v boha je tedy ve své podstatě dichotomické, alternativní povahy. Avšak přesto se při celostátních výzkumech religiozity doporučuje používat uvedenou trojvariantní podobu, a to z jediného důvodu – takto byla zformulována v prvním poválečném empirickém výzkumu religiozity Československa v roce 1946 a takto tedy umožňuje přesné srovnání vývojových proměn klíčové otázky náboženského vědomí za celé dlouhé období.

Mimořádně příhodná situace pro vícenásobné zkoumání náboženského vědomí a chování obyvatel ČSSR se naskytla v polovině osmdesátých let. Na podzim 1983 a na jaře 1984 realizovaly společně Ústav pro filozofii a sociologii CSAV v Praze s Ústavem filozofie a sociologie SAV v Bratislavě rozsáhlá šetření společenského vědomí obyvatel ČSR a SSR, zaměřená především na otázky diferenciačních procesů a perspektiv rozvoje naší společnosti.

V podzimní fázi se *nejprve* prováděly dvě varianty (dále označované A a B) tohoto výzkumu na dvou zcela odlišných výběrových souborech obyvatel ČSR. Přestože se varianty obsahově od sebe navzájem značně lišily (v každé byl použit jiný záznamový arch), z hlediska našeho zájmu je podstatné, že v obou byla při rozhovoru položena mimo jiné třicetipoložková baterie životních hodnot a cílů, jejíž součástí byla také otázka na víru v boha a život podle náboženských zásad. V jejím hodnocení se objevily na první pohled určité rozdíly:

Věřit v boha a žít podle náboženských zásad	1 — není to prakticky vůbec důležité	2 — trochu to má význam, ale malý
varianta A	58,1 %	25,6 %
varianta B	61,0 %	24,4 %
3 — je to poměrně dost důležité	4 — patří to mezi nejdůležitější věci	celkem
9,5 %	6,8 %	100 %
10,2 %	4,4 %	100 %

Ze statistického hlediska jsou uvedené rozdíly zanedbatelné a výsledky obou výzkumů lze v této položce považovat za shodné.

Také při porovnávání četnosti na úrovni jednotlivých krajů se zdály být patrné odlišnosti. Po všech stránkách jakoby dostala naše otázka vyšší (příznivější) pronáboženské hodnocení ve variantě B než ve variantě A. Ovšem uvědomíme-li si, že například zastoupení Jihočeského kraje činilo v rámci zkoumaného souboru v obou případech 65. resp. 68 jedinců, potom tedy změna hodnocení jednoho respondenta představuje v relativních četnostech téměř 2 % a je tudíž jasné, že také z tohoto pohledu se nejedná o rozdíly nijak významné. To konečně potvrdila i korelační analýza, která zejména v obou nenáboženských variantách (tzn. 1 a 2) přinesla velmi vysokou statistickou souvislost mezi výsledky obou výzkumů ($r = 0,8$ a $r = 0,79$).

Souhrnně tedy oba na sobě nezávislé a prakticky ve stejnou dobu (podzim 1983) uskutečněné výzkumy obyvatel ČSR shodně potvrdily výrazně převažující nenáboženskou orientaci ve sféře životních hodnot.

Druhé vícenásobné porovnání umožnila skutečnost, že na jaře 1984 se realizovala varianta výzkumu B také na Slovensku a pokryla tak celou ČSSR.

Koncem téhož roku totiž uskutečnil Federální statistický úřad v Praze mikrocensus (samozřejmě opět na jiném výběrovém souboru obyvatel ČSSR než měla varianta B). v jehož rámci se znovu objevila zmiňovaná třicetipoložková hodnotová baterie, včetně naší otázky na náboženskou víru a život podle náboženských představ. Tim bylo možné provést srovnání také na celospolečenské úrovni. Na základě statistického testu byly však rozdily v celkovém rozložení četností opět shledány ze statistického hlediska jako malé a nepodstatné.

Stejný závěr přinesla také korelační analýza na úrovni jednotlivých krajů, zde zejména obě krajní hodnocení (tzn. varianty 1 a 4) dosáhly velmi vysoké a statisticky významné korelace ($r = 0,8$ a $r = 0,9$).

Oba celostátní výzkumy realizované na dvou odlišných výběrových souborech přinesly i za ČSSR shodné výsledky.

Právě na této celostátní úrovni bylo provedeno také *třetí* vícenásobné porovnání. Začátkem roku 1985 totiž zopakoval Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze celostátní výzkum religiózního a náboženského vědomí obyvatel ČSSR. Zvolili jsme si dotaz, zda lidé věří v boha a získané výsledky jsme porovnali (opět na úrovni krajů) s hodnocením víry v boha a života podle náboženských představ, jak je poskytl mikrocensus. Vztah mezi podílem těch, kteří ve výzkumu veřejného mínění prohlásili, že věří v boha, a podílem těch, kteří v mikrocenzu hodnotili víru v boha jako velmi důležitou, byl mimořádně vysoký — $r = 0,9$. Shodné zastoupení nízkého podílu odpovědi pronáboženského typu se nezdá být na celostátní úrovni ovlivněno ani výběrovým souborem, ani formulací a formou dotazu.

Čtvrté, vícenásobné srovnání nabízel výše zmíněný, po pěti letech opakovaný celostátní výzkum religiózního a ateistického vědomí obyvatel ČSSR, realizovaný Ústavem pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze. Celá řada podstatných sledovaných položek zde byla opakována v záměrně nezměněné podobě. Snad právě proto, že na rozdíl od předchozích uváděných případů vícenásobného zkoumání náboženského přesvědčení se tentokrát nepracovalo pouze s jednou otázkou, ale složitá problematika religiozity a ateismu byla sledována z více hledisek, je interpretace náročnější. Srovnání výsledků výzkumu opakovaného po pěti letech se zejména orientuje na *postížení vývoje* — jeho směru a dynamiky. Možná i proto, že vývoj v oblasti religiózního a ateistického vědomí prodělává během pětiletého období své specifické proměny, lze jej na základě dosažených výsledků celkově označit za *nadále rozporně sekularizovaný*, což zřejmě není u názorových procesů tohoto typu vůbec nic mimořádného. Uvedme si několik konkrétních příkladů:

1. marxisticko-leninská světonázorová orientace vzrostla — za pět let se podíl těch, kteří se hlásí k marxismu-leninismu zvýšil o 5 ‰, zatímco výskyt náboženského světonázoru se snížil o 2 ‰; jenomže se zvýšilo o 4 ‰ také přihlášení k jinému, nespecifikovanému světovému názoru;
2. vzrostlo pozitivní hodnocení významu vědeckého ateismu pro život, současně se však také zvýšil podíl kladného hodnocení náboženství;
3. mírně (o 2 ‰) poklesl podíl těch, kteří si přejí šířit náboženství, stejně tak však poklesl i podíl těch, kteří požadují, aby se proti náboženství aktivně vystupovalo.

Složitost a problematičnost tohoto komplexnějšího srovnávání vývoje si doložíme na dvou příkladech. (4) U otázky, zda respondent věří v boha, se uká-

(4) Zjištěné rozdíly relativních četností jsou tak malé, že je nutné je pro názorovost uvádět ve statisticky nekorektním vyjádření na desetiny procenta.

zalo, že klesl podíl věřících v boha o 2,7 ‰ a o 0,3 ‰ vzrostl podíl těch, kteří v boha nevěří. Současně však stoupl podíl osob připouštějících existenci boha o 2,3 ‰. Obdobný důkaz pokračujícího procesu odnáboženšťování přineslo srovnání odpovědí na to, zda a jak často se lidé modlí. Podíl nemodlících se například vzrostl o více než 6 ‰. Přesto, že v obou otázkách přinesly výsledky v zásadě shodné údaje o poklesu náboženského uvědomění, v prvním případě u víry v boha byly rozdíly v poklesu shledány na základě testů za statisticky neprůkazné, kdežto pokles modlení byl z tohoto hlediska hodnocen jako výrazný.

Konečně v *pátém* vícenásobném srovnání jsme si na úrovni krajů ČSSR povšimli vztahu mezi podíly hodnocení varianty víry v boha a života podle náboženských zásad jako velmi důležité, a to jak podle výsledků v mikrocenzu, tak i ve výzkumu společenského vědomí (varianta B) se statistickými ukazateli náboženského chování za rok 1984. Vztahy jsou velice těsné — hodnoty korelačního koeficientu r se pohybovaly od 0,96 až po 0,74, přitom v sedmi z devíti měření byly hodnoty r vyšší než 0,81. S pozitivním hodnocením víry v boha v obou výzkumech vědomí nejtěsněji souvisel podíl církevních sňatků ($r = 0,96$ a $r = 0,88$). Zdá se tedy, že statistický ukazatel podílu církevních sňatků nejlépe odpovídá i úrovni náboženského přesvědčení, i když také u ostatních tří ukazatelů byly souvislosti, jak bylo uvedeno, dost vysoké. Na druhém místě skončily podíly církevních křtů ($r = 0,88$ a $r = 0,81$), na třetím církevní pohřby — dosáhly $r = 0,87$ a $r = 0,77$ a na čtvrtém podíly žáků zapsaných do náboženství ($r = 0,86$ a $r = 0,74$).

Srovnání vývojových změn

Speciální okruh metodologických problémů opakovaných výzkumů představují otázky hodnocení úrovně a spolehlivosti zjištěných vývojových změn. Jsou vlastně jakýmsi završením předchozích teoretických i praktických postupů. (5) V knize *Sovetskaja sociologija, tom II* je jim dokonce věnována celá samostatná kapitola *Metodologičeskije problemy ocenki naděžnosti sdvigov pri povtornych issledovanijach*. Sovětská sociologové v ní čerpají ze zkušenosti po patnácti letech opakovaného výzkumu mladých dělníků leningradských závodů, při němž výchozí šetření se provádělo v letech 1961–1962. Jak je pro marxisticko-leninskou sociologii charakteristické, i při interpretaci sledovaných vývojových změn připisuje prvořadou úlohu co nejdůkladnějšímu vypracování výchozích hypotéz. Tyto hypotézy by pochopitelně měly být hotovy dřív, než se přistoupí ke srovnání výsledků výchozího a opakovaného výzkumu. Další důležitou otázkou této přípravné fáze interpretace je rozlišení změn podle jejich charakteru. Zejména při výzkumu mladých dělníků, kdy interval mezi oběma sběry informací činil 15 let, bylo nutné odlišovat celkové sociální změny, k nimž za tak dlouhou dobu došlo, od individuálních, většinou vyplývajících z životního cyklu. Nejobecnější, ale zároveň také nejdůležitější hypotéza opakovaného výzkumu se týká vztahů strukturních procesů a změn v úrovni, intenzitě, kvalitě atd. jednotlivých dílčích ukazatelů sociálních jevů. „Je jasné, že odhalení změn ve strukturních vztazích svědčí o podstatě společenských změn, kdežto proměny jednotlivých kvantitativních charakteristik sledovaných procesů jsou pro hodnocení sociálního pokroku v dané oblasti faktem bytí vážným, přece jen však méně podstatným“ [Metodologičeskije 1982 : 233].

Ovšem jak sami sovětská autoři dále konstatují, mimořádně složitou metodo-

(5) V naší literatuře na některé z těchto problémů již dříve upozornily například práce [Charvát 1975; Filipcová—Filipec 1976; Vodáková 1978].

logickou úlohu představuje následující analýza a hodnocení změn. „Obvyklý způsob srovnávání dat z opakovaného (a srovnatelného) výzkumu vypadá následovně: přímo se vztáhnou některé statistické ukazatele, poměří se významnost změn, učiní se závěr o jejich podstatě na základě charakteristik velikosti výběru a hodnot různých statistických parametrů“. Důležitou roli přitom hraje velikost chyby výchozího měření, neboť „úroveň změny se může nakonec ukázat podstatně menší než velikost chyb při získávání výchozích dat. Zhodnocení významu změn se znalostí chyb prvotního měření je každopádně prvořadým úkolem při hodnocení podstaty vývojových změn“ [Metodologičeskije 1982 : 234]. Stejně závažným problémem je posouzení směru těchto změn u každého respondenta, neboť „analýza individuálních změn je pro pochopení obecných mechanismů formování a proměn vztahu k práci na úrovni osobnosti dělníka neméně důležitá. Pochopitelně, výzkum *individuálních* změn spolu se skupinovými je rovněž podstatným vkladem do rozpracování obecné metodologie komparativních a opakovaných výzkumů a poskytuje nové poznatky o mechanismech sociálně individuálních změn“ [Metodologičeskije 1982 : 235]. Při vlastním porovnávání vývoje vycházejí sovětsští autoři z poznatku, že „velikost změny musí být větší než chyby spolehlivosti o tolik, aby bylo možné s jistotou zachytit změny objektu. Přitom je nutné vzít v úvahu spolehlivost objektu v okamžiku výchozího základního šetření i v okamžiku šetření opakovaného“ [Metodologičeskije 1982 : 235]. Málokdy však bývají výzkumníci při výchozím výzkumu natolik prozíraví, aby pamatovali a při své práci stihli brát ohledy na možná budoucí opakovaná šetření. Proto většinou údaje o spolehlivosti dat z výchozího výzkumu chybí. Zejména u výzkumů prováděných před mnoha lety. Potom nezbyvá nic jiného než se spokojit se spolehlivostí zjištěnou pouze při opakovaném výzkumu. Pokud však i tato chybí, je v krajním případě nutné nezapomenout na to, že „hranice závěrů musí být mnohem širší než kolik předepisují výběrové chyby. A čím je objekt méně stálý, tím striktněji je třeba hranice vymezit, aby bylo možné označit změnu za podstatnou“ [Metodologičeskije 1982 : 236].

Často se ovšem stává, že výpočty souhrnných změn podávají odlišné výsledky od výpočtů individuálních změn. Jaký je tedy mezi nimi podstatný rozdíl? „Podstatná souhrnná změna, překrývající různorodé individuální změny, svědčí o vlivu obecných faktorů, zatímco změna na individuální úrovni je výsledkem působení jak obecných, tak také zvláštních podmínek života každého ze zkoumaných objektů. Pro sociologa představují zvláštní zájem obecné, nikoli individuální změny“ [Metodologičeskije 1982 : 243]. Jsou totiž podstatné zejména ze sociálně psychologického hlediska. Umožňují sledovat, jaké stránky sociální situace působí na stabilitu hodnotové orientace, jaké vlivy jsou naopak příčinou toho, že orientace a hodnoty se stávají labilními, pružnými.

Také pro hodnocení významu těchto souhrnných změn vypracovali sovětsští sociologové metodologické pravidlo, které zní: „Změnu mezi dvěma souhrnnými jevy je možné pokládat za podstatnou, jestliže je její velikost větší než polovina velikosti chyb spolehlivosti výchozího měření“ [Metodologičeskije 1982 : 244].

V zásadě, jak upozorňuje V. A. Jadov, „problematika srovnávací analýzy je především oblastí obsahového kvalitativního přístupu a teprve potom formálně kvantitativního“ [Jadov 1985 : 20]. Proto také dodává: „Z metodologického hlediska vede hodnocení významu rozdílů (přičemž nikoli pouze v opakovaných, ale také v jednorázových šetřeních při srovnávání dvou podsouborů) k obsahovému zdůvodnění a interpretaci „míry“ rozdílů ve sledovaných kvalitativních procesech“ ... „V jednom případě rozdílů 2–3 % (jestliže jsou statisticky vý-

znamné) mohou být podstatné, v jiném — ani 20⁰/₀ rozdíly prakticky ještě nic neříkají o kvalitativním vzestupu“ [Jadov 1986 : 22].

Základní poznatky a vývojové charakteristiky religiozity ČSSR v první polovině osmdesátých let

Výsledky uvedených pěti případů vícenásobných výzkumů religiozity, realizovaných v ČSSR v první polovině osmdesátých let, umožňují formulovat některá zobecnění týkající se této problematiky. Hned úvodem je třeba vyzvednout skutečnost, že první polovina osmdesátých let neznamenal u nás ve vývoji religiozity žádný výrazný zvrat, tj. podstatný pokles nebo růst. V tomto směru se liší od vývoje světonázorové orientace v padesátých nebo na počátku sedmdesátých let. Vnitřně stabilizovaná společenská situace se však současně střetává se stále se zhoršující a již tak dost napjatou mezinárodní situací, charakterizovanou především zahájením dalších, kvalitativně vyšších kol závodů ve zbrojení a s nimi souvisejícím aktuálnějším nebezpečím celosvětové válečné katastrofy. Zvýraznění agresivity ze strany nejvyspělejších kapitalistických zemí doprovází zvýšené politické a ideologické působení a tlaky využívající mimo jiné také náboženského citění některých skupin obyvatel. Tím spíše je potom možné naši stabilizovanou situaci považovat za pozitivní jev. Nadto v celé řadě zjišťovaných ukazatelů charakterizuje náboženskou světonázorovou orientaci i v první polovině osmdesátých let mírný, avšak patrný posun směrem k marxisticko-leninskému a vědecko-ateistickému přesvědčení.

Ve srovnání s celou řadou pro současnost podstatných sociálně ekonomických jevů a procesů, jako jsou kupříkladu industrializace, urbanizace, vědeckotechnická revoluce apod., které výrazně ovlivňují každodenní život lidí v jejich pracovních i mimopracovních činnostech a vztazích, stává se u nás náboženství postupně *okrajovou společenskou záležitostí*, a to zejména u mladé a střední generace. Hlásí-li se u nás ve výzkumech veřejného mínění k víře v boha pětina obyvatel, potom ve věku do 45 let je to pouhá sedmina. Teprve u starších 60 let dosahuje jejich podíl 40⁰/₀. Podobně je tomu také u náboženských činností jako jsou modlení, návštěva bohoslužeb a obřadů atd. K marxisticko-leninskému světovému názoru se u nás hlásí dvakrát tolik lidí jako k náboženskému. Ve věku do 45 let je tento poměr víc než trojnásobný. Označujeme-li náboženství v naší současné socialistické společnosti za okrajový jev, nemá to v žádném případě znamenat, že by bylo zcela překonáno či že je snad možné je považovat za pouhý přežitek. Navíc ústup náboženství nelze ztotožňovat s automatickým růstem ateistického vědomí. Dosavadní výchovné působení vědeckého ateismu vytváří zatím hlavně lidi nenáboženské, nikoli přesvědčené a důsledné vědecké ateisty. Přestože se u nás většina obyvatel nehlásí k náboženství a nevěří v boha, diskutovat s věřícími o zbytečnosti či zpátečnictví náboženského učení je ochotna pouze malá část (necelá čtvrtina).

V průběhu první poloviny osmdesátých let se v odpovědích obyvatel ČSSR projevuje určitý růst *světonázorové tolerantnosti*. Náboženství je méně odsuzováno, méně často se objevuje názor, že je nutno proti němu aktivně vystupovat, naznačují se možnosti jeho prospěšnosti a potřeby při výchově dětí a mládeže. Vědeckoateistická výchova se doposud šíří převážně jediné oficiálními společenskými institucemi — školou, společenskými organizacemi, sdělovacími prostředky. Mnohem méně prostřednictvím výchovy v rodině, ve skupině přátel a kamarádů apod. Snad i z toho důvodu, že je vědeckoateistické působení nuceno se obracet k natolik širokému a heterogennímu auditoriu, má jeho extenzita v mnoha ohledech značně zjednodušující, často povrchní a převážně pouze kvantitativní efekty. Chybí hlubší a specifitější zaměření,

umožňující intenzivnější působení a větší míru přesvědčivosti, které jsou typické například pro rodinnou výchovu. Její působení (zejména prarodičů) zůstává i nadále základem náboženské výchovy a světonázorové orientace [Foret 1986].

Přes značnou míru stabilizovanosti, kterou v náboženské oblasti života naši společnosti v posledních letech zaznamenáváme, se v žádném případě nedají přehlédnout *rozdíly podle některých sociálně ekonomických charakteristik*:

- V první řadě je třeba se zmínit o *územních* diferencích, hlavně podle republik. Například podíl těch, kteří se hlásí k víře v boha, je na Slovensku více než dvojnásobný než v Čechách. Přitom směrem k územním jednotkám nižších řádů (kraje, okresy atd.) se polární rozdíly projevují výrazněji.

- Určité odlišnosti se objevují také podle *pohlaví* dotázaných. Podíl věřících v boha je u žen oproti mužům dvojnásobně vyšší.

- Věku jsme se dotkli již v předchozím textu. Přesto alespoň ještě jeden příklad: do 30 let věří u nás v boha každý desátý obyvatel.

- Podle *ekonomické aktivity* patří k nejnáboženštějším duchodci, ženy v domácnosti a částečně také pracující v zemědělství. Naopak nejmenší religiozitu vykazují zaměstnanci a studenti s učením.

- Značnou roli hraje stupeň dosaženého školního *vzdělání*.

S vyšším vzděláním výrazně klesá nábožnost.

- Podobně klesá i s rostoucí velikostí trvalého *bydliště*. Největší tradiční religiozita se projevuje u obyvatel malých vesnic a obcí, kdežto ve velkoměstech (nad 100 tisíc obyvatel) nedosahuje ani 14 %.

Uvedené sociálně ekonomické charakteristiky sice vyjadřují určité rozdíly, avšak pro vlastní náboženskou či ateistickou světonázorovou orientaci se stávají stále méně významnými a určujícími. (6) Za uplynulá čtyři desetiletí došlo u nás k zásadním společensko-ekonomickým přeměnám, které kvalitativním způsobem přeformovaly životní způsob lidí, včetně světonázorových hledisek. Současně přinesly převratné proměny společenské podstaty a funkcí mnohých oblastí a sfér společenského života. Mimo jiné se dotkly také náboženství. Náboženské vědomí a chování přestalo u nás vycházet ze svých původních sociálně třídních kořenů, změnilo se jeho společenské postavení. Není tedy divu, že je v empirických výzkumech stále méně postižitelné a vysvětlitelné sociálně třídními charakteristikami věřících. V současné době se udržuje především v podobě místních lidových tradic a zvyklostí, předávaných cestou soukromé rodinné výchovy a udržovaných v rámci celé řady dalších starých obyčejů zejména starými lidmi. Proto se dnes u nás náboženství vyskytuje spíše ve vesnickém prostředí, proto také k nejdůležitějším současným zdrojům náboženské víry a náboženského chování patří rodinná výchova.

Určité rozpory se však projevují i v dosavadním procesu sekularizace. Ve své masové podobě totiž vytváří vedle skupiny skutečně uvědomělých vědeckých ateistů také mnohonásobně větší, a jak se ukazuje v průběhu let velice výrazně se v zásadě příliš neměnicí skupinu „nevyhraněných“ či „lhostejných“. Jejich světonázorové a životní orientace jsou fakticky imunní jak vůči náboženskému, tak i vědeckoateistickému výchovnému působení.

(6) K této skutečnosti uvádí K. Rychtařík: „Sociologický empirický výzkum a jeho výsledky nás stále znovu a znovu přesvědčují, že charakter sociálně ekonomických vztahů socialistické společnosti je sice významnou, určující podmínkou přetvářející činnosti lidí, ale není podmínkou jedinou. Jako určující determinanta může být často „potlačen“ jinými druhořadými, ale v dané chvíli dominujícími parametry. V této souvislosti... nebývají například dostatečně docenovány vliv a síla působení určitého mikroprostředí“ [Rychtařík 1985 : 149].

V empirických výzkumech uskutečněných u nás v první polovině osmdesátých let se nikde neprojevil často diskutovaný zvýšený zájem mládeže o náboženské otázky, provázený přitažlivou činností náboženských sekt, módními projevy zen-buddhismu, popřípadě dalšími novými podobami, známými v posledních letech mezi západní mládeží jako Nové náboženské formy. V určité omezené míře, v určitých specifických enklávách nebo ve zvláštních společenských prostředích mohou přirozeně takové jevy působit i na naši mládež. Celospolečenský záběr našich výzkumů však takové malé a statisticky nevýznamné projevy není schopen postihnout.

Co lze v tomto směru očekávat do budoucna? Na základě dosavadních šetření současného stavu a minulého vývoje religiozity v ČSSR lze předpokládat, že budoucí situace bude ovlivňována mnoha vzájemně souvisejícími skutečnostmi. Vedle politických a ideologických je třeba zdůraznit širokou oblast reálného životního způsobu. Zatímco náboženství nepřináší v zásadě nic nového, neboť svou povahou je nuceno se přidržovat po staletí stejných základních principů, mění se společenské a životní situace, za nichž se náboženské myšlenky a názory šíří. V posledních letech jsme svědky zvyšující se aktivity náboženských organizací. Vyplývá to hlavně z krizového vývoje společenského života v celosvětovém měřítku, zvyšujícího se nebezpečí ohrožení míru a nukleárního zániku světa, snah zastavit vnitřní oslabování církve v důsledku sekularizačního procesu a z dalších faktorů, což se promítá do konkrétních místních podmínek a odráží se ve vědomí lidí a v jejich osobních prožitcích. Takové skutečnosti napomáhají ožивovat zájem o náboženská učení (označovaná jako nová často jen kvůli větší přitažlivosti).

Vlivy společenských podmínek však procházejí u každého jedince ohniskem jeho osobních životních prožitků. Jsou modifikovány průběhem osobních životních fází, jimiž každý jedinec naplňuje svůj reálný život. Ke zvláště vypjatým údobím náleží především mládí a stáří. Velice zřetelný bývá příklon k náboženství u starých lidí. V závěru života nutí blížící se konec člověka přímo jaksi pudově hledat jakoukoli naději sebezáchovy, možnost „přežítí“, včetně tak nejisté a problematické eventuality, jakou představuje tzv. posmrtný život. Proto se v tomto údobí obracejí k náboženství leckdy i lidé do té doby nenábožensští, popřípadě ateističtí.

Obdobně složitou etapou životních úskalí, plnou problémů a osobních krizí, je mládí. Ke všemu právě mládež vždy byla, je a bude jedním z nejdůležitějších objektů zájmu a působení náboženských organizací. V tomto ohledu hraje zvláště důležitou roli rodinné prostředí. Náboženské učení tradičně strání rodině a náboženské organizace mohou nahrazovat a zmírňovat nedostatky konkrétních případů. Současně ovšem i plně rozvinuté a pevné rodinné vazby se mohou v určitých případech opírat o náboženskou výchovu.

Budoucí přitažlivost a životnost náboženství závisí ve značné míře na společnosti. Nikoli však pouze na jejich politických a ideologických nástrojích, ale především na skutečných podmínkách, které se podaří pro život vytvořit, a to zvláště pro dvě uvažované fáze životního cyklu — mládí a pro stáří. Musí tedy jít v první řadě o dosažení konkrétních výsledků takových společenských institucí, jako jsou zdravotnictví, kultura, sociální péče, péče o rodinu, společenské organizace, naplnění a spokojenost v pracovních i mimopracovních aktivitách každého jedince atd. Tyto výsledky budou v převažující míře přispívat ke vzrůstu (v případě nedostatků a krizí ve společenských podmínkách) nebo naopak k poklesu (při jejich příznivém rozvoji a spokojenosti) zájmu o náboženské názory a činnosti. Každopádně je třeba počítat s tím, že „vztah mezi sociálním, vědeckotechnickým a kulturním rozvojem je mnohem zprostřed-

kovanější a složitější a přetrvávání náboženství v socialistické společnosti je dlouhodobější jev, než si někteří lidé představují“ [Prusák 1985 : 343].

Závěr

Pro vícenásobné empirické výzkumy je charakteristická celá řada metodologických zvláštností a nároků, jež kladou na výzkumníky. Od teoreticko-metodologických při přípravě výzkumu, přes organizačně realizační při sběru dat v terénu až po zpracovatelsko-analytické v závěrečné fázi zpracování a interpretace získaných výsledků. Právě tím, že tyto nároky provázejí empirický výzkum v celém jeho průběhu, ve všech jeho krocích a fázích, vyžadují co nejdůkladnější přípravu a zvládnutí v náležitém časovém předstihu před zahájením vlastního šetření. Na druhé straně vynaložená námaha stojí za to. Získaný obraz o charakteru a vztazích sledovaných sociálních jevů a problémů, o jejich vývojových i objektových proměnách a zvládnutostech je mnohem přesnější a komplexnější. Dosažené poznatky se potom nepochybně snáz stanou přínosem nejen pro samotnou vědní disciplínu, ale hlavně důležitým pomocníkem pro stále náročnější řídicí praxi, což platí při řízení složitých sociálních jevů a procesů všude. Nejen v oblasti vědeckého ateismu a religiozity.

Na druhé straně ovšem právě při empirickém zkoumání tak specifické a složité problematiky, jakou pro sociologii představuje religiozita, nabízejí vícenásobné výzkumy nejen pouze nové možnosti, ale přinášejí i hlubší poznatky, což je zejména cenné při rozsáhlých makrosociálních šetřeních na celorepublikové, či dokonce celostátní úrovni.

Použitá literatura

- Ejgirdas, A.: *Sočetanije diachronnyh metodov v sociologičeskich issledovanijach*. In: Metodologičeskije i metodičeskije aspekty sravnitelnyh sociologičeskich issledovanij. Moskva, Akademija nauk SSSR 1983.
- Filipcová, B. — Filipce, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Foret, M.: *Specifika sociologického zkoumání náboženské víry*. Sociologický časopis 1986, č. 1.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Jadov, V. A.: *Metodologičeskoje obosnovanije povtornych i sravnitelnyh issledovanij*. Sociologičeskije issledovanija 1985, č. 1.
- Kenkmann, P. O.: *Longitududnoje issledovanie: opyt i problemy*. Sociologičeskije issledovanija 1985, č. 3.
- Kosolapov, M. S.: *Metody analiza strukturnych sdvigov*. In: Metodologičeskije i metodičeskije aspekty sravnitelnyh sociologičeskich issledovanij. Moskva, Akademija nauk 1983.
- Křenek, F. — Pavlincová, H.: *Světónázorová a hodnotová orientace středoškolské a učňovské mládeže ve vztahu k religiozitě*. Brno, KPÚ 1982.
- Metodičeskije problemy shora informaciji v povtornom sociologičeskom issledovaniji*. In: Sovetskaja sociologija, tom II. Moskva, Nauka 1982.
- Metodologičeskije problemy ocenki nádežnosti sdvigov pri povtornych issledovanijach*. In: Sovetskaja sociologija, tom II. Moskva, Nauka 1982.
- Munk, J. — Buriánek, J.: *Některé problémy sledování dynamiky sociálních jevů*. Sociologický časopis 1980, č. 2.
- Prusák, P.: *Příčiny přetrvání náboženstva v socialistické společnosti a ich prekonávání*. Ateizmus 1985, č. 4.
- Roško, R.: *Za bojovnú dialektickomaterialistickú sociológiu*. Sociológia 1983, č. 1.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Slavina, M. A.: *Sjem let spustja: povtornoje issledovanie v studenčeskom obščezitiji*. Sociologičeskije issledovanija 1985, č. 3.
- Vodáková, A.: *Problém cílů srovnávání v běžném empirickém výzkumu*. Sociologický časopis 1978, č. 4.

Резюме

М. Форет: Методологическая специфика многократных исследований религиозности

В введении указывается на методологические особенности многократных исследований. Далее подытоживается доступный из литературы методологический опыт советских социологов из их богатой практики осуществления повторных исследований. Собственные достижения исследований религиозности иллюстрируются на результатах исследований населения ЧССР, осуществленных в 1980—1985 гг. Сравнение установленных различий, приобретенных на основе шести разных видов анализа, документирует помимо прочего, что религиозность играет второстепенную роль в сознании жителей Чехословакии, в виде продолжающийся, хотя несколько противоречивый процесс утраты религиозности.

Summary

M. Foret: Methodological Specifics of Multiplex Religiosity Research

In the introductory part, the methodological particularities of multiplex research are painted out. This is followed by summing up the methodological experience (which is accessible in literature) ensuing from the Soviet sociologists' rich practice in pursuing follow-up research. Actual findings obtained from research of religiosity are illustrated on the results of research into Czechoslovakia's inhabitants, carried out in 1980—1985. The comparison of the ascertained differences found by six various types of analysis provides, among other things, ample evidence in support of the marginality of the occurrence of religion in the consciousness of the population of Czechoslovakia, as well as of the continuing, though somewhat contradictory, process of secularization.

Výskum objektivizácie pracovných funkcií robotníkov vo Východoslovenských železiarňach

MICHAL HAŇDIÁK
Východoslovenské železiarne,
Košice

Východoslovenské železiarne patria medzi tie podniky a organizácie, kde využívanie a uplatňovanie spoločenskovedných poznatkov v riadiacej práci má už vyše dvadsaťročnú tradíciu. Vďaka tomu bolo možné v uplynulých troch rokoch uskutočniť jeden z najnáročnejších a zároveň ojedinelých výskumov. a to — *Výskum objektivizácie pracovných funkcií robotníkov VSŽ*. Jeho základný význam a progresívnosť spočíva v tom, že sa pokúša na vedeckých základoch (analyticko-syntetickou metódou) identifikovať šírku a hĺbku vzájomnej väzby základných subsystémov podniku, t. z. technického, ekonomického a sociálneho (personálneho), čo z hľadiska zabezpečenia žiaducej kvality riadiacej práce má zásadný význam.

Výskum teda vzišiel z potreby dobudovania jednotného systému riadenia rozvoja robotníckych pracovných kolektívov v podniku, na ktorom sa pracuje cieľavedome a programovo už od roku 1973. Teoreticko-empirickými východiskami výskumu boli poznatky získané štúdiom sociologickej a spoločenskej teórie, ako aj dlhodobou podnikovou praxou. Možno ich sformulovať do dvoch základných premis:

- a) Dynamika a kvalita rozvoja podniku ako jednotného systému je vždy závislá od hĺbky a šírky vzájomnej väzby medzi jeho objektívnymi a subjektívnymi prvkami. Je to preto, že medzi uvedenými skupinami prvkov existuje silný dialektický vzťah. Tento vzťah sa prejavuje v tom, že objektívne prvky (technická úroveň práce, charakter práce, technológia výroby, ekonomika a efektívnosť hospodárskej činnosti a pod.) sú určujúcim činiteľom kvality subjektívnych prvkov, a naopak subjektívne prvky (pracovníci — ich kvalita, štruktúra, adaptabilnosť na zmeny, výkonnosť a stabilita) sú spätne určujúcim činiteľom dynamiky a kvality rozvoja objektívnych prvkov.
- b) Každý samostatný systém musí vytvoriť žiaduce podmienky a vybaviť sa potrebnými nástrojmi pre vlastný dynamický rozvoj, a to vždy vo vzťahu ku globálnemu cieľu činnosti. V podmienkach vedeckotechnickej revolúcie je ďalej mimoriadne dôležitým prvkom každého systému schopnosť adaptability na zmeny, ktorých dynamika stále narastá.

Rešpektujúc uvedené skutočnosti (potreba dobudovania systému a východiská), *hlavným cieľom výskumu bolo objektívne posúdiť každú pracovnú funkciu u robotníckej populácie podniku z hľadiska jej nárokov na prácu ľudí, t. j. z hľadiska miery zodpovednosti, stupňa automatizácie, charakteru práce, rizikovosti práce a miery uspokojenia pracovníka.*(1)

(1) Z hľadiska metodologickej „čistoty“ miera uspokojenia pracovníka nepatrí do nárokov práce. Vo výskume sme tento faktor použili preto, že sme mu dali nový obsah. Miera uspokojenia pracovníka nebola vyjadrením subjektívnych pocitov robotníkov, ktorí na danom mieste pracujú, ale vyjadrením objektívneho súdu (na základe postojov kvalifikovaných sudcov — vedúcich pracovníkov) o potencionálnej možnosti daného pracovného miesta uspokojiť pracovníka.

Z tohoto hlavného cieľa vyplynuli tieto dielčie ciele:

- zhodnotiť súčasný stav technických a ekonomických podmienok práce vo vzťahu k ľudskej činnosti
- uskutočniť špecifikáciu základných optimálnych požiadaviek na osobnostno-kvalifikačný profil robotníkov u každej pracovnej funkcie, resp. skupiny rovnorodých pracovných funkcií vo vzťahu na technickú úroveň a ekonomické podmienky práce
- objektivizovať práva a povinnosti v robotníckych činnostiach
- vypracovať optimálne modely funkčnej štruktúry pracovných kolektívov, vypracovať a zaviesť *kartu pracovného miesta* pre potreby personálnej praxe, k optimalizácii obsadzovania pracovných funkcií robotníkov a k riadeniu sociálnych procesov pomocou využitia výpočtovej techniky.

Spĺnenie uvedených cieľov kladlo mimoriadne nároky jak na organizačnú stránku výskumu (posudzovalo sa vyše 19 000 pracovných funkcií), tak, a to predovšetkým, na metodologickú stránku výskumu. Po dlhodobej príprave a pomocou pilotáží bol za základnú techniku výskumu zvolený *matričný list pracovnej funkcie*, ktorý zachycoval primárnu charakteristiku každej pracovnej funkcie z hľadiska jej nárokov a podmienok pre prácu ľudí. Dopĺňujúce techniky — riadený rozhovor a analýza existujúcej štruktúry robotníkov v podniku, slúžili k hlbšiemu poznaniu konkrétnych problémov a špecifik, ako aj k porovnaní reálu a ideálu.

V súvislosti s realizáciou predmetného výskumu je potrebné zvlášť zdôrazniť, že jeho úspešné zvládnutie bolo podmienené nasledovnými činiteľmi.

Po prvé, že od začiatku sedemdesiatych rokov sa v podniku začala v oblasti práce s ľuďmi uplatňovať koncepcnosť, plánovitosť, systematickosť a progresívne metódy práce na báze výsledkov sociologických a psychologických výskumov. V tomto smere rozhodujúcu úlohu zohralo mimoriadne pochopenie vedenia úseku pre kádrovú a personálnu prácu a plná podpora straníckych, hospodárskych a odborových orgánov podniku.

Po druhé, že vďaka už vyše dvadsaťročnej existencii spoločenskovedného pracoviska v podniku bolo možné objektívne a systematicky poznávať a analyzovať sociálnu realitu podniku. To umožnilo úspešne a efektívne riešiť nejdôležitejšie sociálne problémy, trvale skvalitňovať prácu s ľuďmi a započať s budovaním jednotného systému riadenia personálnej práce, ktorý rieši plánovanie a organizáciu personálnej práce, šandardizáciu základných výkonných personálnych činností, vybudovanie spoľahlivého informačného systému s využitím výpočtovej techniky a vyhodnocovanie (kontrolu) výsledkov personálnej činnosti v podniku.

Po tretie, že postupným rozvíjaním a prehľbovaním spolupráce s ekonomickým a technickým systémom podniku sa podarilo zjednotiť stanoviská na mieru a úlohu vzájomnej väzby medzi týmito základnými systémami. V tomto smere bol celý proces urýchlený potrebou intenzifikácie výroby podniku, kde vzájomný súlad medzi technickými, ekonomickými a sociálnymi podmienkami práce je podmieňujúcim činiteľom kvality a produktivity práce ľudí. Vďaka tomu pracovníci technických, výrobných a ekonomických útvarov majú veľmi významný podiel na úspešnom zvládnutí výskumu, ale aj na realizácii jeho výsledkov. Bez ich aktívnej účasti by tento výskum nemohol byť úspešne zvládnutý a realizovaný.

Hlavné smery výskumu

Z teórie riadenia, ale najmä z poznania súčasných a perspektívnych potrieb našej socialistickej spoločnosti vyplýva, že pre zabezpečenie žiaducej dynamiky

a intenzifikácie hospodárskeho rozvoja každého podniku sú určujúce tri faktory:

- a) stupeň technickej vyspelosti výroby a práce, to znamená, podiel špičkovej techniky založenej na automatizovanom riadení výroby podniku, respektíve podiel nekvalifikovanej a nízkokvalifikovanej práce
- b) ekonomické podmienky práce, to znamená stupeň ekonomickej motivácie a stimulácie pracovnej výkonnosti a tvorivosti ľudí
- c) kvalita pracovných kolektívov, to znamená ich kvalifikačná vyspelosť na technické zmeny (vzdelanie a prax), fyzická a psychická zdatnosť (vek) a stabilita (dĺžka praxe v podniku).

Uvedené faktory sa preto stali základnými kritériami pri analýze a zhodnocovaní výsledkov nášho výskumu, ako aj pri špecifikácii problémov, ktoré by mali byť prioritne riešené v ďalšom období.

1. Zhodnotenie výsledkov výskumu v technickej, ekonomickej a sociálnej oblasti rozvoja podniku

1.1. Technická úroveň práce a jej vplyv na rozvoj pracovných kolektívov

Posudzujúc riešenie problematiky z hľadiska širšieho celospoločenského kontextu, možno celkovú úroveň technickej vyspelosti práce v podniku hodnotiť ako veľmi dobrú. Podľa dosiahnutého stupňa mechanizácie a automatizácie práce radia sa VSŽ medzi vyspelé a technicky moderné podniky v Československu i v európskom meradle.

Podiel vysoko a stredne kvalifikovanej práce (automatizovaná, poloautomatizovaná a plnemechanizovaná práca) v podniku predstavuje 64,7 %. To znamená, že v podstate dve tretiny pracovných činností majú charakter výslovne kvalifikovanej práce, vyžadujúcej dlhodobú prípravu.

Dosiahnutému stupňu technickej vyspelosti práce plne zodpovedá aj štruktúra práce robotníkov. Kvalifikovanú prácu vyžadujúcu vyučenie vykonáva 65,7 % robotníkov podniku a z nich 26,1 % pracuje na prácach výrazne prevažujúcich duševného charakteru, ako je obsluha automatizovaných liniek, poloautomatov, predáci, vedúci skladov a podobne. Pri komplexnom pohľade na štruktúru práce robotníkov v podniku je potrebné brať do úvahy aj obslužné práce, kde sa síce nevyžaduje odborná kvalifikácia (žeriavníci, vodiči, strojníci a pod.), ale kde je podiel duševnej práce rovnaký alebo vyšší ako práce fyzickej. Takýto charakter práce vykonáva 18,1 % robotníkov. To znamená, že viac ako 80 % robotníkov podniku vykonáva prácu na strednom a vysokom stupni technickej vyspelosti, čo vytvára vcelku priaznivé podmienky pre pracovný a odborný rozvoj pracovných kolektívov.

Aj napriek vyššie uvedenému pozitívnemu javu v doterajšom technickom rozvoji podniku z hľadiska perspektívnych potrieb nie je súčasný stav technickej úrovne práce považovaný za uspokojivý, a to z dvoch príčin. Po prvé, že podiel automatizovaného riadenia výroby je pomerne nízky a technická inovácia nepriniesla podstatnejšie zlepšenie podmienok práce ľudí. Po druhé, že podiel nekvalifikovanej a nízkokvalifikovanej, fyzicky namáhavej práce zostáva naďalej značne vysoký a zavádzaním novej techniky nielenže neklesá, ale sa ešte zvyšuje. Potvrdzujú to nasledovné výsledky.

Podiel plnoautomatizovanej práce v podniku činí 0,5 % pracovných funkcií, ktoré vykonáva 0,6 % robotníkov. Optimálna potreba predstavuje 4–6 % pracovných funkcií, na ktorých by pracovalo približne 10 % robotníkov. Rizikovú prácu v súčasnosti vykonáva 45,3 % robotníkov, z toho viac ako 60 % je vystaveno pôsobeniu dvoch a viac rizík súčasne. Za posledných 10 rokov sa rizikovosť práce v podniku znížila iba o 3 %, pričom nárast novej techniky za

toto obdobie činil 9⁰/₀. Oveľa nepriaznivejší vývoj sme zaznamenali u nekvalifikovanej a nízkokvalifikovanej práce. V roku 1976 (začiatok technickej inovácie hutnej prvovýroby) predstavoval podiel manuálnej a záručnej práce 34,5⁰/₀ a v súčasnom období číni 35,2⁰/₀. Na týchto výsledkoch možno jednoznačne dokumentovať, že doterajší technický rozvoj podniku úspešne riešil technickú a ekonomickú stránku výroby (výrazné zvýšenie produktivity výroby, kvality výrobkov, zníženie nákladov a pod.) a len v malej miere sociálne aspekty práce ľudí (znižovanie nekvalifikovanej a rizikovej práce, zvyšovanie príťažlivosti práce a pod.). Z toho vyplýva, že z hľadiska perspektívnych potrieb zabezpečenia žiaduceho dynamického rozvoja podniku v celom komplexe (táto potreba vychádza z dialektického vzťahu objektívnych prvkov výroby) musí technický rozvoj podniku v ďalšom období venovať rovnocennú pozornosť aj sociálnym aspektom práce.

1.2. Ekonomické podmienky práce a ich vplyv na rozvoj pracovných kolektívov

Pri hodnotení ekonomických podmienok práce sa plne potvrdil veľmi hlboký vzťah medzi technickou vyspelosťou práce odmeňovaním. Tým sa ešte viac zvýraznila úloha a miesto technického rozvoja v systéme riadenia podniku, pretože priamo vplýva aj na rozvoj ekonomických podmienok práce. V tomto vzťahu boli ekonomické podmienky práce v podniku hodnotené ako dobré až veľmi dobré, nakoľko objektívne zodpovedajú existujúcej duševnej a fyzickej náročnosti práce.

Podľa náročnosti práce existuje v podniku celkom 35,2⁰/₀ pracovných funkcií, kde sa vyžaduje len základné vzdelanie, respektíve zaškolovací kurz. Na základe ekonomických kritérií sú také práce zaeľňované do I. a II. kvalifikačného stupňa. V týchto dvoch kvalifikačných stupňoch je však zaeľňované iba 25,4⁰/₀ pracovných funkcií, to znamená, že 9,8⁰/₀ pracovných funkcií aj napriek tomu, že sa pri ich výkone nevyžaduje odborná kvalifikácia, bolo zaradených do III. kvalifikačného stupňa. Ide o také prípady, kde na základe konkrétnych podnikových podmienok bola zohľadnená vyššia psychická a fyzická náročnosť práce (žeriavníci veľkotonážnych žeriavov, vodiči autobusov, fahačov, niektorí strojníci a pod.), a ktoré prevažne vykonávajú pracovníci s určitým druhom odborného vzdelania alebo s úplným všeobecným vzdelaním. Celkovo je teda v III. a IV. kvalifikačnom stupni zaradené 74,6⁰/₀ pracovných funkcií a 76,0⁰/₀ robotníkov podniku, ktorí ich vykonávajú. Tento výsledok je priaznivý sám o sebe, ale najmä vo vzťahu k technickej náročnosti práce, pretože komplexnejšie a objektívnejšie odráža súčasnú úroveň technického rozvoja podniku.

Za posledných 5 rokov bol ďalej zaznamenaný aj značne dynamický rozvoj odmeňovania robotníkov. Priemerný hrubý mesačný príjem vzrástol o 13,9⁰/₀, čo predstavuje 2,8⁰/₀ ročný prírastok. K tomu je treba dodať, že na tomto raste majú veľký podiel opatrenia prijaté vládou ČSSR k zvýšeniu príťažlivosti práce v hutníctve a ťažkom strojárstve.

Na základe týchto výsledkov bolo konštatované, že ekonomický systém podniku, vo vzťahu k existujúcej technickej úrovni práce a kvalifikačných kvalít robotníkov, vytvoril odpovedajúce ekonomické podmienky práce, ktoré celkovo pozitívne vplývali na rozvoj pracovných kolektívov.

1.3. Personálne podmienky práce a ich vplyv na rozvoj pracovných kolektívov

Z hľadiska personálnych podmienok práce výskum preukázal vysokú úroveň kvality robotníkov. V podniku je celkom 70,5⁰/₀ pracovných miest, kde sa podľa sprísnených podnikových kritérií (v záujme vyššej kvality práce) vyžaduje vyučenie, respektíve vyučenie so zaškolovacím kurzom. Na obsadenie týchto pra-

covných miest máme v podniku 70⁰/₀ pracovníkov vyučených a s vyšším stupňom vzdelania, čiže úloha je obečne plnená na 99,4⁰/₀. Skutočný stav je ešte priaznivejší, pretože ďalších 8,4⁰/₀ robotníkov, ktorým sa priznáva plnenie kvalifikačných požiadaviek, má náhradné podnikové formy odborného vzdelania (ako napr. koksár, biely murár, vulkanizér), respektíve pre dlhoročnú prax a dobré pracovné výsledky bolo im vzdelanie odpustené (u 2⁰/₀ robotníkov). Z tohoto celkového pohľadu sa teda javí určitá kvalifikačná presýtenosť, a to nielen z hľadiska kvantity, ale aj z hľadiska kvality, pretože v robotníckych funkciách pracuje 14,1⁰/₀ pracovníkov s úplným stredným odborným vzdelaním, ktoré u robotníckych profesií kvalifikačný katalóg nevyžaduje. Obe dve tieto výsledky sú však hodnotené pozitívne, pretože priaznivo ovplyvňujú kvalitu a produktivitu práce.

Dôležitými kritériami kvality rozvoja pracovných kolektívov je ich veková štruktúra podľa dĺžky praxe v podniku. Súčasný stav je v oboch prípadoch veľmi priaznivý. Vo vekovej štruktúre robotníkov nášho podniku jednoznačne prevažujú mladé kategórie pracovníkov nad kategóriami vekovo staršími. Index reprodukcie robotníkov, to znamená podiel robotníkov vo veku do 29 rokov ku robotníkom vo veku nad 50 rokov, predstavuje hodnotu 2,6660, čo znamená, že pre náhradu robotníkov, ktorí odídu v najbližších 10 rokoch do dôchodku, máme pripravených 2,6 krát viac mladých robotníkov. Podľa dĺžky praxe v podniku činí priemerná prax 10,5 rokov, na čom sa podieľa skutočnosť, že viac ako polovica robotníkov pracuje v podniku 10 a viac rokov.

Vzhľadom k charakteru hutníckej výroby, existujúcej technickej úrovni práce a ekonomických podmienok práce bol uvedený rozvoj pracovných kolektívov v podniku hodnotený ako optimálny.

2. Špecifikácia problematiky k riešeniu ďalšieho rozvoja podniku

Vychádzajúc z hodnotenia výsledkov výskumu v technickej, ekonomickej a sociálnej oblasti rozvoja podniku v uplynulom období a z očakávaných perspektívnych potrieb ďalšieho rozvoja podniku bola uskutočnená aj špecifikácia základných problémov, ktorých riešenie by malo zabezpečiť žiadúcu dynamiku ďalšieho rozvoja podniku v troch oblastiach práce.

2.1. V oblasti technickej úrovne práce

Objektivizácia pracovných funkcií robotníkov ukázala, že z troch rozhodujúcich faktorov dynamického rozvoja podnikového kolektívu pracovníkov najvýraznejšie nedostatky sú v technickej úrovni práce. Keď v oblasti ekonomických podmienok práce a kvalifikačných kvalít robotníkov dosahujeme v našom podniku optimálnej úrovne, potom v oblasti technickej úrovne práce máme ešte značné rezervy. Využitie týchto rezerv je najdôležitejším zdrojom pre ďalšie zlepšenie ekonomických podmienok a pre ďalší kvalitatívny rozvoj podnikového kolektívu pracovníkov. Od úspešnosti riešenia tejto problematiky bude závisieť aj dynamika hospodárskeho rozvoja podniku.

Z hľadiska existujúcich poznatkov je potrebné, ale aj možné riešiť tento problém dvoma spôsobmi. Po prvé, technickou inováciou výroby a práce cestou realizácie nových investícií. V tomto smere možno aj doterajší rozvoj podniku hodnotiť pozitívne. Po druhé, znižovaním nekvalifikovanej, fyzicky náročnej a rizikovej práce cestou mechanizácie. V tomto smere existujú značné rezervy a súčasný stav je brzdou intenzívnejšieho skvalitňovania a rozvoja štruktúry robotníkov, zvyšovania príťažlivosti práce a výkonnosti pracovníkov.

Vychádzajúc z uvedeného vplyvu technickej úrovne práce na rozvoj základných podmienok práce (technických, ekonomických a personálnych), môžeme hlavné úlohy na tomto úseku špecifikovať takto:

- cestou technickej inovácie investičného charakteru zabezpečiť, aby nová technika okrem zdokonaľovania technológie výroby riešila aj problematiku práce ľudí, to znamená zlepšovala technické, ekonomické a sociálne podmienky práce
- zvyšovať technickú úroveň nekvalifikovanej (vyložene manuálnej) práce predovšetkým cestou jej mechanizácie, zabezpečiť, aby podiel nekvalifikovanej práce systematicky klesal a postupne dosiahol optimálnej úrovne 10 % oproti súčasným 18,7 % robotníckych pracovných funkcií.

2.2. V oblasti hmotnej motivácie a stimulácie

Ekonomické podmienky majú priamy vzťah k technickej úrovni práce, pretože z nej vychádzajú. Čím vyššia technická úroveň, tým vyššia pracovná trieda. Z tohoto hľadiska v doterajšom rozvoji podniku zabezpečil ekonomický systém odpovedajúce podmienky. Možno povedať, že ekonomické podmienky práce u prevažnej väčšiny pracovných funkcií robotníkov objektívne odrážajú existujúcu technickú a duševnú náročnosť práce. Z ekonomického hľadiska však nie je doposiaľ uspokojivo doriešená otázka fyzickej náročnosti a neatraktívnosti práce, objektivizácie noriem práce, regulovania štruktúry pracovných tried a hmotnej stimulácie riadiacich pracovníkov na zvyšovaní technickej úrovne práce v podniku. Preto v záujme zabezpečenia ďalšieho rozvoja ekonomických podmienok práce môžeme hlavné úlohy na tomto úseku špecifikovať takto:

- v organickej jednote so zvyšovaním technickej úrovne práce ďalej rozvíjať doterajšiu dynamiku rozvoja ekonomických podmienok práce, a to cestou rozširovania a vyhľadávania nových foriem účinnosti podnikovej mzdovej sústavy
- zvláštnu pozornosť venovať riešeniu fyzicky namáhavej a neatraktívnej práce
- cielavedomejšie regulovať ďalší rozvoj štruktúry pracovných tried, a to cestou racionalizácie práce a objektivizácie noriem práce.

2.3. V oblasti ďalšieho rozvoja kvality personálnej práce

Rozvoj kvality personálnej práce je na jednej strane podmienený úrovňou technického a ekonomického systému podniku, ale zároveň aj úrovňou kvality vlastného systému riadenia. V doterajšom vývoji sa oblasť personálnej práce významnou mierou podieľala na dosiahnutí dobrých výsledkov podniku, jak v oblasti kvalifikačnej, vekovej a vzdelanostnej štruktúry, tak v oblasti stability, adaptability a výkonnosti robotníkov. V obecnej rovine to znamená, že systém personálneho riadenia vcelku uspokojivo riešil všetky požiadavky technického a ekonomického systému podniku.

Ďalší rozvoj podniku bude však na oblasť personálnej práce klásť oveľa náročnejšie úlohy. Z tohoto hľadiska môžeme hlavné úlohy personálnej práce špecifikovať takto:

- prehĺbiť vzájomnú väzbu medzi zvyšovaním technickej úrovne práce, zlepšovaním ekonomických podmienok práce a systémom riadenia personálnej práce, v tomto smere plne využiť poznatky a výsledky objektivizácie robotníckych funkcií
- rozvinúť komplexný systém jednotného riadenia personálnej práce za účelom trvalého rastu vlastnej kvality práce s ľuďmi; budovanie optimálnej štruktúry podnikového kolektívu realizovať na báze optimalizácie obsadzovania každej robotníckej pracovnej funkcie osobitne, to znamená neriešiť optimál-

nosť úrovne štruktúry z globálnych podnikových hľadísk, ale zabezpečiť optimálneho pracovníka na každú jednotlivú robotnícku pracovnú funkciu s rešpektovaním dynamiky zmien v technickej a ekonomickej oblasti.

Záverom

Výskum ako celek, ale najmä nové poznatky, ktoré priniesol, sa stretli s veľkým záujmom hlavne u riadiacich pracovníkov a podnikových orgánov. Hospodárske vedenie podniku veľmi pozitívne ocenilo iniciatívu vedenia úseku pre kádrovú a personálnu prácu riešiť tak závažnú problematiku a vysoko vyzdvihlo mimoriadny prínos výskumu, predovšetkým z hľadiska koncepčného rozhodovania pri zameraní ďalšieho rozvoja podniku. V súvislosti s tým v úplnej zhode schválilo celý návrh závažných sociotechnických opatrení, smerujúcich k:

- zabezpečeniu faktickej koordinácie a organickému prepojeniu technického, ekonomického a sociálneho rozvoja podniku a zavedeniu pevných sociálnych kritérií pri príprave, posudzovaní a schvaľovaní technických inovácií a modernizácii
- zavedeniu tvorčích tímov pracovníkov na jednotlivých závodoch podniku za účelom riešenia znižovania nekvalifikovanej práce
- optimalizácii potrieb pracovníkov pri zabezpečovaní výrobných úloh a zvýšení motivácie vedúcich pracovníkov na zvyšovaní technickej úrovne práce a rozvoji pracovných kolektívov
- skvalitneniu riadenia štruktúry pracovníkov a mobilitných procesov cestou zavedenia *karty pracovného miesta* a dobudovania jednotného systému personálneho riadenia pri maximálnom využití výpočetnej techniky.

Konkrétna realizácia prijatých sociotechnických opatrení, ktorá bola započatá v roku 1985, priniesla zatiaľ niektoré významné výsledky.

V prvom rade bola dopracovaná teória riadenia sociálneho rozvoja podniku. Jadrom tejto teórie je vypracovanie teoretického modelu programového rozvoja podniku v období vedeckotechnickej revolúcie, ktorý je založený na preukázateľnosti organickej väzby základných podmienok práce (technických, ekonomických a personálnych) a ich vplyvu na rozvoj pracovných kolektívov. Na základe teoretického modelu bol vypracovaný praktický model riadenia sociálneho rozvoja v podniku v priamej väzbe na technický a ekonomický rozvoj. Jeho podstatou je, že sociálny rozvoj integruje do rozvoja podniku ako jednotného systému, teda jednotlivé základné stránky rozvoja podniku neoddeľuje od seba, ale v jednotnom programe modeluje hlavné ciele sociálneho rozvoja v organickom spojení s cieľmi technického a ekonomického rozvoja. Inými slovami povedané, v podniku bol za vzájomnej spolupráce vedúcich pracovníkov všetkých stupňov riadenia, odborných špecialistov technického, ekonomického a kádrovo-personálneho úseku vypracovaný praktický model (program) rozvoja podniku, v ktorom sú stanovené ciele organicky prepojené vo väzbe objektívne odrážajúcej konkrétnu prax. Ako základný nástroj pre systémové riadenie tohoto procesu budú slúžiť *karty pracovného miesta*, ktoré boli v uplynulom roku už vypracované a budú postupne zavedené do riadiacej praxe podniku prostredníctvom výpočetnej techniky.

Mimoriadne pozitívne hodnotíme aj tú skutočnosť, že táto problematika bola prejednaná a schválená vedením úseku pre kádrovú a personálnu prácu, čím sa zabezpečuje využitie nových poznatkov v konkrétnej sociálnej praxi podniku.

Obsah karty pracovného miesta

1. Identifikačné údaje

- evidenčné číslo pracovného miesta
- evidenčné číslo karty
- názov pracovného miesta
- obecný názov pracovnej funkcie (nomenklatúra JKZ)
- počet pracovníkov na mieste
- pracovný čas
- stredisko, agregát

2. Technické podmienky práce

- hlavná náplň práce
- vedľajšie činnosti
- hlavné rizikové práce
- stupeň automatizácie
- charakter práce
- stupeň zodpovednosti

3. Ekonomické podmienky práce

- pracovná trieda
- mzdová stupnica
- kvalifikačný stupeň
- hodinová sadzba
- percento prémie
- osobné hodnotenie
- priplatky
- hrubý mesačný príjem
- nadčasová práca

4. Personálne podmienky práce

- kvalifikačné požiadavky
- alternatívne možnosti odbornej pripravenosti
- potreba psychologického vyšetrenia
- osobný profil pre optimálny výkon
- pracovný rozvoj
- špecifická vhodnosť pracovného miesta

5. Vykonávatelia pracovného miesta

- väzba na osobnú kartu pracovníka

M. Formánek: Ideologie a politika neokonzervatismu

Praha, Svoboda—Pravda 1986, 208 s.

Miloslav Formánek je jedním z těch nemnoha autorů, kteří se u nás soustavně a dlouhodobě, se snahou o hlubší teoretický a metodologický přístup, zabývají kritickým studiem současných reprezentativních směrů buržoazní ideologie vůbec a politikologie zvláště. Po knihách *Buržoazní sociálně politické teorie úlohy vědeckotechnického rozvoje* (Praha 1980) a *Věda — třetí síla v politice?* (Praha 1983), v nichž se věnoval především analýze názorů buržoazních teoretiků na roli rozvoje vědy a techniky v dnešních společnostech, vychází jeho nová práce zaměřená rovněž na kritický rozbor jedné z významných složek soudobé buržoazní ideologie, jakou je neokonzervatismus.

Že jde o tematiku neobyčejně aktuální, jejíž zpracování z marxisticko-leninských pozic je velmi potřebné a naléhavé, není třeba široce dokazovat. Je známou skutečností, že v posledních 10—15 letech neokonzervativní ideologie a politické postoje výrazně ovlivňují všechny stránky společenského života ve většině hlavních kapitalistických zemí, zejména pak v USA, a že rovněž podstatným způsobem zasahují do mezinárodních vztahů.

Základním posláním nové Formánkovy práce *Ideologie a politika neokonzervatismu* je proto seznámit čtenáře s příčinami nástupu neokonzervatismu, s jeho podstatou a významem, jakož i s jeho vlivem na vnitřní i zahraniční politiku kapitalistických zemí. Kniha vychází ve známé edici *Kritika buržoazní ideologie a revizionismu*. Jak jsme u většiny publikací této edice zvyklí, nejde v ních pouze o čisté teoretickou analýzu kritizovaných jevů, ale mají rovněž významné popularizační a propagandistické poslání, počítající s širším čtenářským ohlasem, a to i v řadách neodborníků. Tomu je přizpůsoben i autorův výklad. Nezůstává v mezích nevzrušeného teoretického pojednání, ale tam, kde to tematika vyžaduje, používá i emocionálně zabarvených soudů a sarkastických odsudků.

Kromě úvodu a závěru má kniha *tři kapitoly*, jejichž řazení je logické. *První* z nich se zabývá *podstatou a významem neokonzervatismu*, *druhá vnitřní* a *třetí zahraniční politikou neokonzervatismu*. Za nejpřínosnější v našich podmínkách považují kapitoly *první*, neboť uceleně a soustavně vysvětluje nástup konzervatismu, jeho příčiny, povahu, třídní funkci, podstatu a vnitřní diferenciaci. V této podobě a v tomto rozsahu nebyl u nás doposud neokonzervatismus analyzován. Proto má tato kapitola ze všech částí knihy také nejvyšší informační hodnotu.

M. Formánek charakterizuje nejobecněji neokonzervatismus jako iracionální a antiracionální ideologii, politiku a hnutí, které nijak neskrývají své bojové nepřátelství vůči revoluci. Působí ve všech sférách života současných kapitalistických společností, přičemž v mezinárodně politické oblasti jako základní metodu praktického postupu uplatňují jeho zastánci otevřený i skrytý intervencionismus, v ekonomice se staví proti neúměrnému vlivu politiky a státu, volají po intenzivním působení hlavních kapitalistických podnikatelských principů, zejména po ničem neomezené konkurenci. V sociální oblasti se neokonzervativisté uchylují k bezohledným formám řešení sociálních problémů a postupně odbourávají a prudce snižují úroveň sociální péče a služeb poskytovaných buržoazním státem. Konečně v ideologické oblasti zesilují manipulaci, ideologickou kampaň, psychologickou agresi a válku za nové nadšení pro kapitalistické hodnoty a principy, jež jsou vydávány za normální a věčné. Ve všech oblastech vystupuje neokonzervatismus velmi ostře proti marxismu-leninismu jako ideologii i proti praxi socialistických zemí, komunistických stran a mezinárodního dělnického hnutí.

Za hlavní příčiny nástupu neokonzervatismu v posledních 10—15 letech považuje M. Formánek tyto: 1. Další vyhrocení všeobecné krize kapitalismu. 2. Zostřené vnitřní rozpory kapitalismu, včetně vyhrocených meziimperialistických rozporů. 3. Politickou a ideologickou slabost levice v některých kapitalistických zemích, ale také obtíže, které pro její činnost vytvářejí sociálně reformní, oportunistické socialistické a sociálně demokratické strany, jakož i levičácké sektářství přivlastňující si a zneužívající některá důležitá hesla a symboly a dospívající nezdědkou až k anarchistickému individuálnímu teroru. 4. Určitou kontinuitu konzervativní politické tradice, kterou vládnoucí třída uchovává jako svou důležitou zálohu.

M. Formánek si v této souvislosti oprávněně klade otázku, proč neokonzervatismus jako vládnoucí ideologický a politický proud v posledním období postupně vystřídal liberalismus. Správně konstatuje, že jak liberální, tak konzervativní ideologie a politika vyhovuje základním zájmům imperialistické buržoazie, neboť jsou protilidové, nepřátelské společenskému pokroku, a tudíž reakční. Avšak zatímco způsoby, formy a metody, které uplatňují buržoazní liberálové, jsou využívány spíše v období relativně klidnějšího vývoje kapitalismu, jakmile se začínají uskutečňovat radikálnější sociální změny a revoluční přesuny a začne se projevovat rostoucí neefektivnost tradičních liberálních forem státního regulování a sociální politiky, utíká se buržoazie k jinému systému řízení, k jiné metodě boje za své zájmy a na obranu panství, tj. v současné době k neokonzervatismu.

V další části první kapitoly M. Formánek poukazuje na eklektičnost neokonzervatismu. Uvádí, že tento směr s oblibou volí biologizující a psychologickou argumentaci, přičemž ji neváhá mísit s kulturologickými úvahami. Je pro něj dále typický iracionalismus, intuitivismus a přebírá rovněž některé teze konce dějin, převzaté z tzv. filozofie života, jež se konstituovaly ve druhé polovině devatenáctého století. Čerpá také z různých náboženských filozofií.

Autor správně upozorňuje, že konzervatismus je rovněž schopen se do jisté míry poučit ze složitosti společenského vývoje a ze svých vlastních porážek během dvou století své novověké existence. Pokouší se proto zachovat i restaurovat vlastní pozice s pomocí pragmatického využívání myšlenky opatrného evolučního vývoje. Užívá i „demokratických“ argumentů, protože chce budít zdání, že hájí buržoazní demokracii proti socialistickému ohrožení. Je nucen se vyrovnávat též se současnými formami elitismu a také pro ně vypracovat konzervativní variantu. Hlásí se i k některým technokratickým myšlenkám, jimiž se snaží všemožně omezit sociální i demokratické zřetele. Přejímá rovněž určité argumenty konvergenční teorie, i když jako celek ji odmítá.

Z hlediska třídní funkce charakterizuje M. Formánek neokonzervatismus jako světový názor a politickou doktrínu velkého kapitálu, především těch jeho skupin, které se vyznačují vzhledem ke své mocenské pozici zvláštní arogancí, tj. vojensko-průmyslového komplexu, velké finanční a obchodní buržoazie a zemědělské aristokracie, velkostatkářů a velkých farmářů.

Je na místě otázka, kterou sám autor správně vytyčuje, jak mohou neokonzervativci svou nezahaleně velkoburžoazní protilidovou ideologii, politikou a psychologickými kampaněmi získat širší popularitu a stát se zajímavými, či dokonce přitažlivými pro širší kruhy a počítat s jejich podporou například ve volbách. Klíč k jejímu zodpovězení vidí M. Formánek v tom, že neokonzervativci zneužívají rozčarování širokých vrstev z prudkého zhoršení ekonomické situace v sedmdesátých letech a demagogicky získávají sympatie svými útoky proti státní regulaci ekonomiky, bojem za omezení moci federální vlády (v USA), za další antisociální a antiliberální cíle, jakož i hlášením militaristických a antikomunistických programů. Zejména v USA se do jisté míry daří tímto způsobem ovlivňovat střední vrstvy, maloburžoazii, národnostní a etnické menšiny, organizované rolníky, černochy a nejchudší vrstvy. Neokonzervativisté podchycují a přetahují na svou stranu i nižší bílé střední vrstvy, všechny nezabezpečené, vykořeněné, nešťastné a vyčerpané. Těží z psychologických „konzervativních“ reakcí chudých, z generačních sporů i z pouhé nevědomosti.

Za nehlubší podstatu konzervatismu (jíž se vyznačuje i jeho nejnovější forma) považuje autor to, že vystupuje na obranu vykořisťování a potlačování pracujících, na obranu ekonomických, politických a duchovních výsad vládnoucí třídy. Je produktem všech vykořisťovatelských společností, které se ocitají v sestupné fázi svého vývoje.

Podstatou neokonzervatismu pak je, že odmítá buržoazní reformismus. Vyzdvihuje současný kapitalismus, oceňuje jej jako ideální uspořádání, které vyhovuje „přirozeným“ a „věčným“ vlastnostem člověka. Považuje jej za relativně nejspravedlivější uspořádání společnosti. Zdůrazňuje buržoazní principy soukromého vlastnictví, individuální podnikavost a „racionální“ tržního systému. Konkurence je podle něj nejlepší forma společenských vztahů, neboť přináší nejvyšší účinnost a spravedlnost.

Konzervatismus je pochopitelně vnitřně diferencovaný. M. Formánek upozorňuje především na rozdíly mezi feudálním a buržoazním konzervatismem. Správně připomíná, že v každé společnosti se u některých jedinců objevují psychologicky motivované převládající rysy charakteru, které lze označit jako mentální konzervatismus a které jsou typické pro konzervativně laděnou osobnost. Nelze v nich však vidět hlavní příčinu existence společenského konzervatismu, neboť jedinci s těmito charakterovými rysy mohou získat sociální vliv jen za předpokladu, že je to v zájmu základních tříd a skupin společnosti.

V této souvislosti autor dále provádí cennou a originální pojmovou a srovnávací analýzu takových kategorií, jako je konzervace, pod níž chápe úsilí o zachování a udržování podstatného obsahu různých systémů, tradicionalismu, tradiční, „radikální“, politický, ochranný, legitimistický, „reformní“ a romantický konzervatismus. Neméně přínosné jsou Formánkovy poznámky o vztahu konzervatismu, pravicového radikalismu a fašismu, jakož i o specifických rysech konzervatismu v různých kapitalistických zemích, přičemž z pochopitelných důvodů věnuje hlavní pozornost neokonzervatismu v USA.

Zatímco první kapitola recenzované práce je věnována především neokonzervatismu jako teorii, zbývající dvě kapitoly se zaměřují hlavně na jeho praktické uplatnění. V kapitole druhé, nazvané *Vnitřní politika neokonzervatismu*, autor nejprve vysvětluje, jaká východiska ze současné krize buržoazního politického systému neokonzervatismus hledá, navrhuje a prakticky prosazuje. Dále analyzuje podstatné rysy neokonzervativní teorie a praxe, a to zejména na příkladu ekonomických opatření Reaganovy vlády v USA. Kapitola si podrobně všimá rovněž sociální politiky neokonzervatismu a jeho úsilí dále prohloubit formálnost buržoazní demokracie.

Značnou pozornost věnuje M. Formánek ve třetí kapitole své knihy rovněž *zahraniční politice neokonzervatismu*. Je to pochopitelné a oprávněné, uvážíme-li, jak výrazně ovlivňuje neokonzervatismus zejména vládnoucích politických institucí a činitelů v USA současně mezinárodní vztahy. Autor se zaměřuje zvláště na agresivitu této politiky, její konzervativní přístup k řešení základního rozporu epochy a na její roli v systému rozporů mezi imperialistickými zeměmi.

Vzhledem k tomu, že otázky neokonzervativní vnitřní i zahraniční politiky, zvláště USA, jsou u nás předmětem prakticky každodenního zájmu a analýzy sdělovacích prostředků, nepovažuji za nutné druhou a třetí kapitulu Formánkovy práce komentovat stejně podrobně jako kapitulu první. I když tyto kapitoly neznamenají tudíž podle mého názoru v našem kontextu takový teoretický a analytický přínos jako kapitola první, přesto je třeba vyzvednout jejich přednost, kterou před běžnými publikacemi a komentáři v našich sdělovacích prostředcích mají. Mám na mysli jejich systematickosti, ucelenosti a relativně vyčerpávající výklad.

Celkově považuji novou studii M. Formánka za aktuální, potřebný a dobře zpracovaný příspěvek ke kritické analýze jednoho z nejvlivnějších směrů současné buržoazní ideologie i politické praxe.

Jan Sedláček

Z. Pavlík — J. Rychtaříková — A. Šubrtová: *Základy demografie*

Praha, Academia 1986, 732 s.

Skromným označením „učební příručka“ uvádějí autoři důstojný výsledek své dlouholeté vědecké a pedagogické práce, více než sedmisetstránkový základ jednoho vědního oboru. Když se nad tím ale hlouběji zamyslíme, napadne nás, že to vlastně vůbec není skromné označení. Shrnutí a ucelení základních poznatků oboru s více než třístaletou tradicí do podoby univerzální vysokoškolské učebnice je v jistém smyslu maximalistickým požadavkem. A jeho kvalitní splnění svědčí přinejmenším o dvou podstatných faktech: o vyspělosti oboru a o jeho aktuální významnosti.

Demografie má v Československu dlouhou a kontinuální tradici. Zaujímá také důstojné místo ve světovém měřítku. Příznačným rysem této pozice je rozvíjení vlastního přístupu, výrazná a přitom důsledná a dlouhodobá vědecká orientace, postupný přechod od zásadních problémů k upřesňování detailů, otevřenost vůči kvalitativním změnám objektu i metod zkoumání. Všechny tyto vlastnosti československé demografie odráží nová učebnice, která je zároveň jejich logickým důsledkem. A ve svém výchovném plánu se pokouší o jejich pěstování ve vědomí příslušníků nastupující generace univerzitních studentů. Je potěšitelné, že tento záměr se týká nejen posluchačů přírodovědeckých, ale i lékařských, ekonomických a filozofických fakult. Tedy i budoucích sociologů.

Nová demografická učebnice je však zajímavá a užitečná i pro současné sociology, respektive sociology středního a staršího věku. Důvody jsou dva a oba zcela zjevné. Za prvé jde skutečně o vzorovou, ukázkovou učebnici, a to v nejednom ohledu, za druhé její celková koncepce i dílčí záběry demografické problematiky přinášejí důležité meritorní a metodologické poznatky, bez nichž se sociolog jakékoli specializace prakticky neobejde. Zastavme se nejdříve u tohoto druhého momentu:

Znalost konkrétního průběhu demografické reprodukce, „obnovy populací v důsledku probíhajících procesů rození a umírání“ (jak je definován předmět demografie

na s. 21) je nezbytná pro pochopení řady základních sociálních procesů, které se v prostoru demografické reprodukce vlastně odehrávají. Zde vznikají sociální vztahy, sociální normy, dochází k jejich institucionalizaci.

V první kapitole učebnice, zabývající se předmětem demografie, se ovšem uvažuje i o takovém širším pojetí oboru, které by zahrnovalo i studium vzdělanostních, kvalifikačních, kulturních, postojových systémů. V takovém pojetí musí samozřejmě dojít k silnému prolnutí se sociologií a ke smazání zřetelných obrysů obou oborů. Je nesporné, že demografický systém, respektive demografický vývoj nelze studovat izolovaně, že je nutno znát širší sociální souvislosti, podmínky a důsledky. Ale specifická demografie zřejmě spočívá a vždycky bude spočívat v tom, že zkoumá sociální i ekonomické, biologické a další fakty právě jako podmínky a důsledky demografických procesů. Sociolog ve vztahu k demografií (ale i ekonomii a dalším vědám) postupuje obráceně.

Tak se pro demografii stalo samozřejmostí, že se svým vlastním způsobem zabývá sňatečností, rozvodovostí, příčinami úmrtnosti, migrací apod., protože jde o sociální procesy bezprostředně související s demografickým chováním a s populačním vývojem. A odtud je pouze krůček ke studiu rodiny, výchovy a vzdělání, národnostních a jazykových problémů, zaměstnanosti atd. Zákonitě však demografy zajímají pouze některé aspekty těchto velmi širokých a složitých problémových okruhů, jak se ostatně můžeme přesvědčit nahlédnutím do učebnice. Šířka a hloubka sociálního vhledu do problému je ovšem do jisté míry i otázkou individuální erudice. Mohli bychom hovořit o sociologizujících demografech, stejně jako na druhé straně o demografizujících sociologech.

V každém případě afinita demografie a sociologie je vzájemná a již tradiční. Mimo jiné se projevuje i ve využívání některých stejných datových pramenů (například sčítání lidu), některých stejných metodologických přístupů i technik empirického výzkumu — i když lze říci, že v tomto směru je demografie zásadovější a také rigidnější. Empirický základ i metodologický aparát sociologie je rozmanitější a bohatší, ale také méně přesný a méně spolehlivý. Demografická statistika je tak silnou a vyvinutou stránkou demografie, že pro některé demografy (ne pro autory naší učebnice) je postačující doménou. Sociologům naopak chybí analogický statistický základ — například systematické vývojové řady nějakých souhrnných „sociologických indexů“. Pravděpodobně by byly pro demografy stejně užitečné jako jsou ty demografické pro sociology.

Tyto a podobné úvahy o vzájemném vztahu a oboplné užitečnosti demografie a sociologie se přímo vnucují při studiu zevrubných *Základů demografie*. Inspiraci v tomto směru neposkytuje pouze zmíněná první kapitola, vymezující předmět oboru a podávající přehled o jeho historii, ale i všechny další kapitoly, respektive části učebnice. Stručný popis jejich náplně by měl být sám o sobě výmluvným dokladem těchto tvrzení a zároveň může dokumentovat příkladný, vzorový charakter učebnice, o němž již byla zmínka. Věnujeme mu proto následující řádky:

Druhá kapitola má ještě dosti výrazný historizující ráz, protože po vymezení běžně sledovaných demografických jevů popisuje, jak se vyvíjelo jejich sledování. Jde zejména o dějiny sčítání lidu (které jsou mimochodem pro sociologa zajímavé v mnoha ohledech), ale i o genezi využívání dalších pramenů demografických údajů. Následuje kapitola metodologická, kde jsou uvedeny zásady konstrukce demografických ukazatelů jako prostředků demografické analýzy, a to jak v obecné poloze — včetně vyhodnocování kvality a spolehlivosti dat — tak v poloze konkrétního sledování struktury obyvatelstva podle obou hlavních demografických znaků, pohlaví a věku. Tím se uzavírá první část učebnice.

Druhá část obsahuje ve čtyřech kapitolách analýzu procesu demografické reprodukce. Zhruba sto stránek je věnováno problému úmrtnosti a nemocnosti, dalších sto sňatečností, zániku manželství a plodnosti. Obě tyto rozsáhlé kapitoly se v určité míře zabývají i příčinami daných jevů. Jsou doplněny kapitolou o celkové populační reprodukci, která exponuje otázky přirozené reprodukce, stabilní populace apod., a dále výkladem populačních odhadů a projekcí.

Třetí část učebnice rozšiřuje demografický obzor o širší podmíněnosti populačního vývoje a tematicky je sociologii nejbližší. Jsou zde kapitoly o rodině, o rasové, etnické, národnostní, jazykové, ekonomické, sociálně třídní a vzdělanostní diferenciaci obyvatelstva a kapitola o rozmístění obyvatelstva a migraci. Jak již bylo řečeno, v této části jde spíše a záměrně jen o prezentaci některých základních poznatků, a to z úhlu pohledu demografie. Proto, i když je sociologii nejbližší, je pro sociology relativně nejmenším informačním přínosem.

Čtvrtá část popisuje populační vývoj světa, regionů a zemí a postavení Československa v demografickém vývoji světa. Vysvětluje teorii demografické revoluce a její konkrétní historické uplatnění.

Poslední, *pátá část* je věnována populační teorii a politice, a to opět z historického i aktuálního hlediska. Je zbytečné poznamenávat, že populační politika je součástí sociální politiky a že z této strany vstupuje do zájmového pole sociologie — a to tím spíše, že úvahy o praktických dopadech a opatřeních jsou dosud v naší sociologii řídkým zjevem.

Dalo by se říci, že celá koncepce učebnice je postavena na dvou metodologicko-pedagogických principech. Výklad postupuje od jevů a pravidel základních, obecných (s historickým zázemím) přes konkrétní a specifické opět k obecnějším, historicky pojatým, ale složitějším pro pochopení. Zároveň alespoň parciálně sleduje linii od úzce demografických k širěji pojatým jevům a souvislostem. Samozřejmě je použito optiky demografa a učebnice také směřuje především k výchově demografů. Ale, jak je v úvodu doporučeno, studenti jiných oborů mohou zvolit vlastní postup při studiu, mohou si vybírat kapitoly pro sebe vhodné. I to je předností učebnice, že umožňuje takový parciální přístup. Jednotlivé části a kapitoly knihy jsou totiž obsahově i metodologicky ucelené a relativně samostatné, i když na sebe navazují, a to, jak bylo naznačeno, dokonce v několika výkladových plánech.

Jednou z nezanedbatelných předností učebnice je explikace na konkrétních a relativně aktuálních datech. Takže se nám dostává do rukou kniha, která je nejen dobrou příručkou, z níž se lze naučit, co to je demografie a „jak ji dělat“, ale která je zároveň slušným, i když ne zcela systematickým a vyčerpávajícím pramenem informací o průběhu minulých i současných demografických jevů v naší společnosti, místy i s připojením mezinárodního srovnání.

Nakonec je nutno ještě poznamenat, že kniha je velmi solidně vybavena přílohami, včetně zvláštní složky obsahující vzory nejrůznějších formulářů (sčítací archy, žádost o umělé přerušení těhotenství, hlášení o stěhování apod.) (1), a že kvalita obsahu odpovídá i kvalitě papíru, tisku, tabulek a grafů, což není zanedbatelná přednost.

Do úvah nad touto skutečností po všech stránkách hezkou učebnici se však vkrádá trochu smutku a závisť: Proč nemáme takovou moderní českou sociologii v kostce, učebnici, z níž by se mohli učit nejen sociologové, ale i demografové, ekonomové, přírodovědci?

Alena Voňáková

A. G. Zdravomyslov: Potřebnosti, Interesy, Cennosti

Moskva, Izdatelstvo političeskoy literatury 1986, 222 s.

Prof. A. G. Zdravomyslov, autor řady filozofických a sociologických prací, se znovu vrací k tématu v sovětské literatuře zpracovávanému v desítkách knih řady autorů. Zpracovává ovšem problematiku potřeb, zájmů a hodnot z nového hlediska: jednak analyzuje potřeby, zájmy a hodnoty jako stupně dialekticky v sebe vzájemně přecházející vnitřní, duchovní stránky lidské aktivity a zároveň jako objektivně, z vnějšku na člověka působící stimuly, jednak doprovází teoretický výklad potřeb, zájmů a hodnot vědy ve druhé části každé kapitoly analytickým zamyšlením nad dnešní sovětskou skutečností. Vnitřní logika dialektického zvládnutí problému v jeho vývoji a přechodu do vyšší kvality, zpětného působení vyšších kvalit na nižší úroveň, doprovázené rozбором konkrétních faktů sovětské společnosti jsou nejen posunem v teorii, ale i příkladem nového myšlení.

V úvodu autor předesílá, že v knize jde o nejdůležitější stimuly lidské činnosti — o to, co člověk potřebuje, na čem je zainteresován, co je mu drahé v životě. Neustálé zkoumání potřeb a zájmů, vyjasňování jak jsou spojeny s hodnotami, s aktuálním vědomím lidí a jak se tyto stimuly v konečném výsledku mění v motivy jednání, v konkrétní činy, právem považuje za podmínku procesu přestavby sovětské společnosti, za podmínku určení politických cílů, úkolů a výběru optimálních prostředků k jejich uskutečnění.

Specificky sociologické hledisko spatřuje především ve vyjasnění sociálního smyslu potřeb, zájmů a hodnot. Ty jsou nutnými atributy vnitřního světa osobnosti, jejího individuálního bytí, zároveň se však v jisté míře opakují, jsou tedy masově rozšířené. Opakování, masovost je nezřetelnější moment jejich sociální povahy. Zároveň jsou důležitým mezičlánekem spojujícím sociální prostředí s vnitřním světem jednotlivce. Materiální a duchovní stránky společenského života, vnější determinanty a vnitřní podněty, vycházející z hlubin sebeuvědomění i podvědomí, objektivní i sub-

(1) Je ovšem třeba upozornit na to, že některé z těchto instruktivních materiálů časem ztrácí svou platnost v praxi (například právě zmíněná žádost o umělé přerušení těhotenství má už dnes pouze historický význam).

ektivní vlivy působící na člověka, se jako podněty k činnosti mísí a proplétají velmi složitým, někdy bizarním způsobem, občas vyvolávají neočekávané výsledky. Je proto nutné objasnit mechanismy vzájemného působení sociálního prostředí a osobnosti, projevující se v motivaci lidské činnosti i v sociálních důsledcích individuálních činů.

V úvodu autor dále objasňuje konceptuální východiska zkoumání problému, který vidí celostně se všemi třemi druhy stimulů lidské činnosti, které zkoumá ve vzájemném vztahu mezi sebou a mezi odpovídajícími sférami společenské činnosti.

Kniha je dále strukturována do tří částí, v nichž je vždy první kapitola věnována teoretickému objasnění jednotlivé kategorie a jejich souvislostí s ostatními, druhá pak praktické aplikaci na současnou problematiku.

První část *Potřeby* sestává z kapitol *Základní otázky teorie potřeb* a *Socialismus a problém potřeb*. V první kapitole autor definuje pojem potřeb nejprve obecně, jako „vlastnost všeho živého, vyjadřující prvotní, výchozí formu jeho aktivního, výběrového vztahu k podmínkám vnějšího prostředí“ (s. 14). Vzápětí přechází k vyšší úrovni — potřebám sociálním. Na této úrovni, jak píše, působí biologické potřeby jakoby ve zrušené, překonané podobě. Na úrovni potřeb jako výchozího vnitřního stimulu spatřuje největší stupeň závislosti daného subjektu na určitém souhrnu vnějších podmínek. Podmínky formují potřebu, ta se orientuje, opírá o vnější podmínky. V tom se projevuje dialektika vnitřního a vnějšího, zkoumaná prizmatem potřeb.

Autor aktuálně analyzuje společenské potřeby, které definuje jako výsledek reálných rozporů společenského rozvoje. Konflikt mezi sociálními vztahy, jež vyrostly z rámce výrobních sil, jak píše (s. 19), nejrůznějšími způsoby ovlivňuje životní cesty, postavení, potřeby a zájmy konkrétních jednotlivců. Tento rozpor prosvítá osudy reálných osobností, v jedné epoše vyvolává podnikavost a pracovitost, v jiné nespokojenost a zoufalství, ve třetí kolektivismus, optimismus, viru v budoucnost, v ideály a principy humanismu. Soulad s duchem své doby, tedy současnost jako vlastnost politiky, filozofie, vědy, umění vždy tkví ve schopnosti pochopit nutné spojení mezi obecnými procesy a osudy konkrétních lidí, v dovednosti vyjádřit toto spojení a to s využitím odpovídajícího profesionálního jazyka. Autor tuto tezi dokládá: „Idea urychlení sociálně ekonomického rozvoje socialismu vyjadřuje duch doby, v ní se ztělesňuje duch revolučního novátorství, vlastní marxisticko-leninské straně“ (s. 19).

Dále autor rozvádí Marxem a Engelsem formulovaný poznatek o souvislosti společenských potřeb jako potřeb pokroku celé společnosti a každodenními materiálními potřebami lidí. Varuje jak před krajností, která by považovala materiální potřeby za bezprostředně rozhodující v politickém a duchovním životě společnosti, tak před druhou krajností, považující tyto potřeby za svým způsobem mechanické příčiny rozvoje výroby. Způsob jejich vlivu je mnohem složitější. Je zprostředkován vztahy vlastnictví a rozdělování, vzájemným vztahem různých standardů spotřebitelského chování, vytvořených v dané společnosti, představami o spravedlnosti a nespravedlnosti těchto standardů. To znamená, že působení materiálních potřeb nelze pochopit bez respektování sociálně psychologických a mravních aspektů podmiňujících jejich vnímání.

A. G. Zdravomyslov analyzuje také pojem duchovní potřeby, který objasňuje v několika aspektech: jako úsilí prisvojit si výsledky duchovní tvorby, jako vlastní formy vyjádření materiálních zájmů určené pro ideologický zápas, jako problém harmonického rozvoje osobnosti. Všechny potřeby, které autor charakterizuje, jsou vždy stimuly k jednání s více či méně určeným zaměřením na předmět.

Na s. 24 definuje potřeby takto: „Každá potřeba je projevem nějakých nutných rozporů, které jsou řešeny působením a činností subjektu. Rozpor je základem potřeby; stimul, podnět k jednání, úsilí, stav nespokojenosti jsou jeho vnější formou“.

Pokračuje výkladem socializace potřeb člověka, který velmi stručně lze charakterizovat takto: na počátku zrodu lidského kolektivu začaly být fyziologické potřeby jednotlivců uspokojovány pomocí člověkem — lidmi vytvořených prostředků, tedy nebiologickým způsobem. Tento prvý historický akt znamenal vznik schopnosti rozšiřovat okruh potřeb, vedl ke vzniku nových, což byl nejdůležitější moment socializace potřeb, jejich zlidštění.

V průběhu socializace vznikají zvláštní druhy potřeb, které se stávají dominantní v celém systému motivačních faktorů podmiňujících jednání člověka v rámci společnosti, sociální skupiny. Dokonce elementární činnost a chování člověka nepodmiňuje například hlad jako takový, ale společenskou skupinou uznávané právo na hlad a na přijatelný způsob určitých forem jeho uspokojení.

Sociální potřeby spojené s charakterem fungování takových sociálních institucí, jako jsou vlastnictví, rodina, právo a další, se mění v zájmy, které jsou mnohem složitějšími vztahy stimulaujícími chování jednotlivců i sociálních skupin.

Potřeby se rozvíjejí, zdokonalují, mění svou strukturu v závislosti na rozvoji lidské kultury. Do obsahu potřeb vchází nejen cíl činnosti, ale i sociálně organizované, společensky přijaté prostředky jejich uspokojování. Nejen technické prostředky výroby, ale i duchovní kultura společnosti, rozvíjející se na poli přetváření podmínek a potřeb lidského bytí mění potřeby a způsob života lidských společností.

Autor zdůrazňuje, že proces socializace potřeb neprobíhá u všech členů téže společnosti rovnoměrně. Z jeho rozdílu odvozuje rozdíly úrovně rozvoje sociální aktivity členů společnosti.

V závěru teoretické kapitoly první části pak analyzuje vztah materiální výroby a potřeb. Ukazuje, že ideální vnitřní obraz výrobku je obecně vzato podnětem a cílem výrobní činnosti, že tedy předměty pracovní činnosti vznikají v subjektivní formě ještě před jejím začátkem, a to díky potřebě. Zároveň připomíná Marxův výklad skutečnosti, že z faktu, že potřeby jsou výchozím momentem pro výrobu, nijak nevyplývá, že cílem každé výroby je uspokojování potřeb.

Potřeby autor zkoumá také z hlediska problematiky akceptace inovací a zároveň retardačně působící účty k tradicím, síle zvyku. Řešení jednotlivých konkrétních situací vidí v míře jednoty cílů výrobního procesu a prostředky jeho uskutečňování. Z této míry jednoty a rozpornosti odvozuje stupeň zainteresovanosti na změně či uchování způsobu výroby.

Podle mého názoru je v této kapitole podstatný autorův vývod (s. 36), že vztah nositele potřeby k předmětu této potřeby je zároveň vztahem k jiným účastníkům sociálního procesu: k těm, kteří se podíleli na tvorbě předmětu potřeby, k těm, kteří již vlastní tento předmět, k těm, kteří vzhledem k němu mají stejnou potřebu. „Dynamika uspokojování i neuspokojování určité potřeby zasahuje strukturu společenských vztahů zvláště proto, že každá potřeba funguje a rozvíjí se nejen jako potřeba vlastní jednotlivci, ale i jako společenský vztah“.

Ve druhé kapitole prvé části knihy řeší autor nejdůležitější otázky potřeb socialistické společnosti a zároveň rozvoje potřeb člověka v socialistické společnosti. Za zásadní považuje stále živý problém správného určení nejdůležitějších potřeb rozvoje společnosti, a to jak perspektivních, tak momentálních. Materiální a pracovní zdroje, nově vytvořené bohatství, národní důchod se v socialismu využívá a bude využívat podle toho, jak budou formulovány (poznány) společenské potřeby. Na tom závisí úspěšnost plánování a řízení, a tedy i tempo a způsob rozvoje společnosti.

Otázku vzájemného vztahu různých potřeb považuje A. G. Zdravomyslov za jednu z klíčových pro plánování a řízení dalšího rozvoje společnosti — s cílem všestranného zvládnutí všech členů společnosti. Otbtíž jejího řešení vidí: v různé kvalitě stejné důležitých potřeb; v — pro socialismus zákonitě — vzrůstající rozrůzněnosti potřeb, která již nemá třídní původ, jejím zdrojem jsou rozdílnosti věku, vzdělání, druhu práce a další; v tendenci plánovat rozpočet uspokojení potřeb podle již dosažené úrovně, tedy nerespektovat jejich měnění se rozsah a zvláště kvalitu; v nestejném stupni účasti celospolečenských fondů na jejich uspokojování, rozdílném vnímání míry faktické nasycenosti téže reálné potřeby různými sociálními skupinami.

V dalším textu této kapitoly rozebírá autor objektivní zákon strukturování potřeb, který sociální a ekonomická politika musí respektovat. Významným úkolem sociální politiky je regulace diferenciací životní úrovně za hranicemi minima. Kapitola končí upřesněním: „Výrobní vztahy nejsou jen formami vlastnictví; musí být pochopeny v nedílné jednotě s formami organizace práce a výroby, řízením a plánováním, systémem stimulujících motivů v celém sociálním kontextu činnosti lidí. Zvláště tím je určen úkol všestranného výzkumu přírody a způsobu fungování a rozvoje zájmů“ (s. 72).

Druhá část knihy je věnována zájmům — první kapitola opět řeší problém teoretický, druhá jej rozvíjí v aplikaci na socialistickou současnost. Autor počátku definuje zájmy pomocí jejich srovnání s potřebami. Píše, že „zájmy jsou zvláštním druhem společenských vztahů, neexistují samy od sebe, abstraktně, mimo jednotlivce, sociální skupiny, třídy a jiné síly, které vystupují v kvalitě jejich nositelů“. V tom je jedna ze základních klasifikací zájmů. Druhá strana problému je v tom, že zájem stejně jako potřeba, je zaměřen na určitý objekt. Kvalita objektů zájmů je vlastní materiálním i duchovním hodnotám, sociálním institucím i společenským vztahům, vytvořeným obyčejům a pořádkům. Jestliže potřeba je orientována především na předměty svého uspokojování, pak zájem je zaměřen na ty sociální vztahy, instituce, zařízení, na nichž závisí rozdělování předmětů, hodnot, statků, zabezpečujících uspokojení potřeb. Zájmy jsou zvláště těsně spojeny se vztahy rozdělování ve společnosti, jsou zaměřeny buď na jejich změnu, nebo upevnění (s. 74–75).

Poněvadž zájmy, jak autor zdůvodňuje, bezprostředně odrážejí v dané společnosti vytvořené vztahy nerovnosti, obsahují element srovnání jednoho subjektu s druhým, a tedy mají značnou sociální sílu, jsou jak svým způsobem kategorií sociální struk-

tury, tak základem jakékoli ideologie. Jsou zároveň základem systému hodnot, základem kultury. Zájmy jsou nejdůležitějšími silami, kolem nichž je soustředěno formování sociální struktury dané společnosti, jsou základem ideologické a poznávací činnosti společnosti, proto samozřejmě pronikají celým systémem hodnot a kultury. „Uznáme-li, že hlavní charakteristikou hodnot je význam a smysl, které jsou přisouzeny určitým objektům přírody, materiálním a duchovním statkům, znamená to, že význam a smysl se přisuzují určitým „věcem“ odpovídajícím zájmům sociálních skupin, že tedy zájmy jsou završovány prostřednictvím určitých forem symbolizace, působících již v kvalitě bezprostředních podnětů, v kvalitě motivů“ (s. 80). Dále autor vysvětluje, že ony „věcné“ zájmy a úsilí (např. o sebezáchovu, bohatství, moc, spokojenost), které jakoby charakterizují lidskou přirozenost, nemohou ve společenském životě nic objasnit proto, že vždy mají plně určený, konkrétně historický obsah, jsou podmíněny jak zákonitostmi rozvoje dané společensko-ekonomické formace, tak pro daný moment, pro danou situaci zvláštními historickými okolnostmi. A. G. Zdravomyslov zdůrazňuje, že „zároveň s pojmem zájem používá pojmy potřeby, cíl, motiv jednání pro popis příčin té či oné události. Tyto kategorie jsou těsně spojeny a pronikají jedna v druhou, to, co v jednom vztahu je potřebou, může být v jiném vztahu cílem, v určitých případech můžeme zjistit plné ztotožnění potřeby, zájmu a cíle. Tato řada kategorií především charakterizuje to, co bývá nazýváno dynamickou zákonitostí ve společenských vztazích“ (s. 85).

V subkapitole nazvané *Dialektika objektivního a subjektivního v zájmu* autor znamenitě analyzuje vnější a vnitřní, objektivní a subjektivní, materiální a duchovní v jejich vzájemných vztazích a přechodu. Stručně interpretovat obsah této i další subkapitoly (*Společenské a osobní zájmy*) není dost dobře možné bez zkreslení jejich obsahu. Zdůrazněme alespoň autorův rozbor různých příčin konfliktů mezi společenskými a osobními zájmy, jeho typologii tvorby společenských zájmů. Strukturaci zájmů (historicky vytvořenou) považuje Zdravomyslov za výsledek těchto procesů: 1) dělby práce a upevnění určitých typů činností u skupin, které ji vykonávají a pro něž jsou charakteristické zvláštní zájmy; 2) formování určitých forem vlastnictví, ovládání a přisvojování výsledků společenské práce, které vedou k různým rolím různých skupin v organizaci práce; 3) tvorby forem vzájemných styků jako komponent ve svém celku dávajících obraz života lidí v dané společnosti; 4) personifikace společenských vztahů, tj. vypracování určitých osobnostních typů, sociálních charakterů, nejlépe uzpůsobených pro fungování daného způsobu výroby, životní činnosti celé společnosti (s. 98).

Problematika vzájemných vztahů celospolečenských a skupinových, soukromých, dočasných, lokálních zájmů má nesmírný význam pro vypracování a realizaci principiální politické linie. Celospolečenský zájem vyjadřuje dominující tendenci rozvoje celku proto, že v něm se nejplněji vyjadřují jeho základní rozpory. Na této premise staví autor výklad jednoty a rozpornosti celospolečenských zájmů, které odvozuje z reálného bytí — jako vzájemnou závislost různé strukturovaných a různé fungujících částí celku. Pozornost věnuje také možným rozporům mezi perspektivními, podstatnými a méně podstatnými, krátkodobými, momentálními zájmy. Upozorňuje také na netotožnost objektivní stránky zájmu a jeho promítnutí do vědomí, představ, mínění.

A. G. Zdravomyslovem předložené pojetí vzájemného působení zájmů je zaměřeno tak, aby odkrylo mechanismus jejich přetváření, „vyjadřování“ jedné řady jevů v další řadě. V každé „buňce“ společenského organismu se „odrážejí“ všechny okolní komponenty sociální struktury. Každá z nich je pod vlivem okolních, je tedy zřejmé, že jako každý jednotlivý sociální element společenské struktury funguje s určitým napětím, integruje vnější vlivy. Tato integrace se uskutečňuje prostřednictvím polarizace, prostřednictvím „rozdvojení celku“, vytvořením různě směřovaných tendencí pohybu uvnitř každé z buněk. Mimoto je nutné předpokládat vliv jak přímých, tak zpětných vazeb mezi buňkami (s. 109).

Ve druhé kapitole této části autor opět rozvíjí teoretické poznatky první kapitoly na konkrétních situacích výstavby socialismu. Analyzuje Leninovu tezi o nezbytnosti tvorby mimořádně složité, jemné sítě nových organizačních vztahů. Na principu socialistického vlastnictví, spravedlnosti, reálného zajištění základních životních práv ukazuje složitost jak tvorby objektivních podmínek i zrání subjektu, tak rozpornost jejich vývoje a některé komplikace, které se v praxi mohou projevit (rovnostářství, spotřebitelská tendence, závist, lhostejnost a další). Mimořádnou pozornost věnuje analýze příčin i důsledků nepracovních příjmů jako jedné z vážných překážek přeměny společnosti. Ještě větší význam přikládá správnému stanovení odměny za práci i vnímání této odměny jako hodnocení pracovního přínosu pro společnost.

Za přínosný považují autorův důraz na nezbytnost analyzovat všechny stránky

společenského pohybu, nové skutečnosti i společenské vztahy jako rozporné. Je-li pozornost věnována jen pozitivní stránce nutně rozporného vývoje, může to v praktické politice vést ke krajnostem a jednostrannostem, jejichž gnozeologickým základem je neschopnost pochopit veškerou složitost společenských jevů. Jednostranný názor často pramení z toho, že progresivní skutečnost je zkoumána pouze z pozitivní stránky. Společenské zájmy za socialismu jsou nejen prostým rozvojem určitých pokrokových tendencí, ale jsou i poznáním a překonáním negativních důsledků různých progresivních přeměn společenského života. Negativní důsledky se zřídka projevují ihned. S mírou rozvoje procesu růstu i míra jak jeho pozitivních, tak negativních důsledků, až dosáhne stupně nutného přechodu kvantitativních přeměn v kvalitativní. Praktická politika proto musí být vedena ne na základě prosté extrapolace působících tendencí, ale se zřetelem na nezbytné změny forem společenského rozvoje.

Dále autor rozebírá problematiku reálného zespolečenštění, ocenění práce kolektivu a jeho jednotlivých členů, sociální rovnosti, osobního vlastnictví. Velkou pozornost věnuje analýze politických zájmů za socialismu, a to jak jejich pozitivní stránce — demokratizaci, tak různým deformacím (byrokratismu, místním zájmům a dalším).

Duchovní zájmy a ideály (poslední subkapitola druhé části knihy) formují psychologické klima své doby, své epochy, vytvářejí určité hledisko, které je nezbytné vzít v úvahu, pokud chceme správně pochopit zvláštnosti odpovídající etapy výstavby socialismu a specifiku mezilidských vztahů této doby. Autor přesně odlišuje zájmy a ideály nejen co do obsahu a funkce, ale především podle projevu rozporů uvnitř těchto kategorií. Varuje jak před krajnostmi praktického myšlení, tak před směšováním zájmů a ideálů.

Třetí část knihy věnuje autor teoretickému i aktuálně politickému rozboru hodnot. Tato část je završením obou předchozích. Bez logiky výkladu potřeb a zájmů, dovedené zde k hodnotám a znovu obrácené zpět k oběma předchozím, by ztratila značnou část své ceny. Teoreticky autor zkoumá hodnoty jako oddělivší se zájmy určitého typu, které se v průběhu historického vývoje díky dělbě práce přeměnily ve sféře duchovní tvorby v kategorii nové kvality, s jinou funkcí než dříve analyzované zájmy. Analýze podrobuje také pojem duchovní život společnosti (s. 163an). Společenské vědomí odráží společenské bytí prizmatem potřeb a zájmů, duchovní tvorba je uskutečňována ve jménu zájmů určitých sociálních sil, kulturní tradice jsou tak či onak spojeny se sociálními zájmy. Hodnoty vidí také jako zvláštní produkty duchovní činnosti člověka, během níž se určitým způsobem přetvářejí a demonstrují sociální vlastnosti věcí. Značnou část kapitoly věnuje i mravním a kulturním hodnotám.

V kapitole *Socialistický systém hodnot, zájmů a potřeb* autor snad názorněji než v ostatních částech knihy prokazuje sílu materialistické dialektiky. Ukazuje, jak socialistický systém hodnot je organicky spojen s ideou pokroku, jak otevírá nové prostranství pro rozvoj potřeb člověka. Čím víc se stírají třídní hranice uvnitř socialistické společnosti, tím větší úlohu hrají hodnotové orientace a schopnosti člověka. Sociální úloha kultury a systému hodnot se zvyšuje zároveň se zvyšováním životní úrovně a přechodu společnosti i jednotlivců k novým potřebám a zájmům. Určitý typ jejich uspokojování jakoby tíhne k určitému typu duchovních potřeb, má vlastní způsob vyjádření hodnot, ovlivňuje světónázorovou orientaci i představy o povinnosti, motivuje každodenní chování. Tato vazba je velmi pevná (viz Lenin o síle zvyku), proto umělé zvyšování hodnotové orientace bez předchozího zvýšení úrovně potřeb nepřinese užitek. Potřeby mají větší organizující sílu, jsou však zároveň ovlivnitelné prostřednictvím hodnot a zájmů, ovšem složitě zprostředkovaným způsobem. Struktura potřeb stejně jako struktura hodnot (i zájmů) může být rozvinuta harmonicky či nerovnoměrně. Druhý případ je dosud poměrně častý, na základě této skutečnosti můžeme vysvětlit mnohé zdánlivé paradoxy v jednání skupin i jednotlivců.

V poslední subkapitole se autor věnuje rozboru motivů pracovní činnosti a jejich změn. Zkoumá celý komplex z hlediska potřeb dynamického rozvoje sovětské společnosti, možnosti změn motivace i stavu motivace, analyzuje je z hlediska materiální zainteresovanosti, zájmu o obsah práce, kolektivistického zaměření člověka, uvědomění si smyslu práce. V těchto čtyřech hlediscích vidí zároveň stupně zajištění úrovně pracovní motivace, zkoumá pozitivní i negativní elementy, které je ovlivňují.

V závěru knihy zdůrazňuje, že mu šlo o odkrytí rozpornosti rozvoje potřeb, zájmů a hodnot, o mnohostrannost, „mnohoúrovňovost“ jejich vzájemného působení i složitost jejich vnitřních struktur. Jako bezprostřední podněty k činnosti jsou všechny tři kategorie bezpochyby strukturálními komponenty hybných sil společenského rozvoje.

Pro společenskovědní badatele i pro politiky přinese tato kniha A. G. Zdravomyslova nový úhel vidění mnohokrát diskutovaných problémů.

Stěpánka Čápovalá

Rozsáhlá práca D. Alijevovej je rozdelená na tri časti. Prvá časť má názov *Základní směry alternativní sociologie v USA* a člení sa na 5 kapitol. Druhá časť s názvom *Metateoretická analýza v současné americké sociologii* obsahuje tri kapitoly. Poslední časť nazvaná *Hlavní vývojové trendy v současné buržoazní sociologii v USA* zpracovává problematiku ve čtyřech kapitolách.

V úvodu práce autorka stručně, ale výstižně formuluje zásady svého přístupu ke kritické analýze soudobé americké sociologie. Klade si za úkol vyvracet argumentované zjevný nebo skrytý antimarxismus a antikomunismus. Svou kritiku zaměřuje též na různé záměrné deformace marxistické teorie i praxe socialistické společnosti. Její kritika však má i další smysl. Nejde jí jen o kritickonegující funkci marxistické sociologie, ale i o funkci heuristickou — chce proniknout k empirickým korelátům myšlenkových klíšů západní sociologie a objevit v nich zakódovaný sociální život současné buržoazní společnosti. Autorka v této souvislosti zdůrazňuje, že ustavičná konfrontace konceptuální struktury buržoazních sociologických teorií s realitou kapitalistické společnosti umožňuje odhalit a demystifikovat jejich pravou ideologickou podstatu. Dále pak pozorné sledování buržoazních kategorií a koncepcí může přivést na stopu aktuálních sociálních jevů a procesů. Tyto hlavní zásady autorka aplikuje především na americkou sociologii sedmdesátých a počátku osmdesátých let. Právem poukazuje na to, že u nás zatím neexistují kritické, podrobné a monografické analýzy buržoazní sociologie.

Z hlediska základního zaměření celé práce lze u autorky zjistit dva hlavní směry analýzy. Hlavní důraz klade na analýzu takzvaných substantivních teorií, které se týkají předmětných otázek sociální reality. Doplnuje však tento směr analýzy ještě rozбором metodologických teorií, které se soustředily na formálně logické problémy konstruování sociologické teorie. Jde vlastně o „metateorie“ sociologie.

V první části, kterou autorka zaměřuje na zkoumání základních směrů takzvané alternativní sociologie v USA, se v první kapitole soustřeďuje na problém krize západní sociologie a vznik alternativních sociologií jako reakce proti dřívějším vládnoucím směrům a školám. Rozebírá různá omezení i hlubší pojetí příčin této krize v rámci sebereflexe buržoazní sociologie a poukazuje na cennou myšlenku sovětského autora J. N. Davydova, že kromě koncepcí, které se zabývají krizí americké i celé buržoazní sociologie, vznikají a působí tendence stabilizační a konzervativní. Z amerických autorů, kteří analyzovali příčiny, průběh i důsledky krize buržoazní sociologie, autorka oceňuje přínos A. Gouldnera. Alternativní sociologii charakterizuje především jako antipozitivistickou, antiscientistickou, s humanistickou a kritickou tendencí s důrazem na význam a úlohu subjektu při získávání i konstruování faktů.

Ve druhé kapitole D. Alijevová zkoumá varianty současné interakcionistické sociologie. Poukazuje právem na její zdroje a hlavní zakladatele v rámci Chicagské univerzity. Jmenuje autory, jako jsou W. I. Thomas, R. Park, a zvláště zdůrazňuje základatelskou roli G. H. Meada. Největší pozornost však věnuje dílu H. Blumera a jeho podílu na šíření i výkladu symbolického interakcionismu v americké sociologii. Všímá si odlišného přístupu a interpretace symbolického interakcionismu u takzvané iowské školy a behavioristického zaměření M. Kuhna, včetně jeho snah dát interakcionismu výklad, který by umožnil aplikaci na empirické výzkumy. Celkové hodnocení H. Blumera autorka formuluje kriticky jako aktivismus subjektivistické povahy a vytýká mu indeterministické pojetí jednání a subjektivně idealistickou ontologickou pozici interpretace významů. V téže kapitole analyzuje autorka i specifickou koncepci E. Goffmana (sociální dramaturgii), jehož dílo je již úmrtím autora završeno a vyžadovalo by podrobnější kritické zhodnocení pozitivních i záporných stránek.

Ve třetí kapitole je hlavní analýza současné fenomenologické sociologie. Poměrně stručně poukazuje autorka na husserlovskou inspiraci celého směru, který někteří jeho stoupenci nazývají opatrně fenomenologicky orientovanou sociologií. Z hlavních představitelů si všímá A. Schütze a jeho zprostředkující role přenosu fenomenologie do americké sociologie, přehledně uvádí i řadu dalších autorů a představitelů celého tohoto směru (Berger, Luckmann apod.). Zaznamenává i význam symbolického interakcionismu pro přijetí fenomenologických podnětů v americké sociologii, i když se symbolický interakcionismus sám do určité míry v dílech svých představitelů fenomenologizoval. Fenomenologickou sociologií nechápe jako izolovanou sociologickou školu, ale jako široký koncepční proud, do něhož patří mnoho autorů. Uvádí také základní kategorie, které rozvíjela fenomenologická sociologie, a upozorňuje přitom na neshody a disproporce mezi fenomenologickou sociologií a původními koncepcemi E. Hosslerla. K nejfrekventovanějším kategoriím patří životní svět, v pozdějších inter-

pretacích chápaný jako svět každodenní. Tyto dva pojmy používají snad všichni různě diferencovaní představitelé fenomenologické sociologie, i když pro mnohé je také významný pojem intersubjektivity, důležitý pro chápání podstaty sociální reality. A. Schütz pak ještě ve svých pracích vytvořil sám řadu zvláštních kategorií. Z dalších pojmů autorka připomíná původní husserlovské pojetí intencionality a konstitutivní aktivitu vědomí, které většina představitelů fenomenologické sociologie již nechápe jako aktivitu čistého transcendentálního já, ale především jako každodenní praktické vědomí životního světa.

Kapitola čtvrtá je zasvěcena přehledně a dosti podrobně analýze etnometodologie. Zde jde hlavně o přístupy, pojetí a pojmy dvou zakladatelských postav etnometodologie H. Garfinkela a A. Cicourela. Autorka chápe etnometodologii jako výrazné vyústění tendencí fenomenologické školy a také završení ducha americké sociologické revolty proti oficiální americké, akademické sociologii. Právě etnometodologie nejvýrazněji rozpracovává problém povahy sociální reality a východiska nalézá v koncepcích, které v podstatě odmítají objektivní charakter sociální struktury a zpochybňují i též možnost objektivní vědy i objektivní platnost tradičních metod pozitivistických, behavioristických a empirizujících. Etnometodologie věnuje hlavní pozornost spíše procesum organizace a objasňování aktuálních činností účastníků každodenního světa než samotným činnostem. Jde o metody organizace a interpretace racionálního smyslu každodenních aktivit. D. Alijevová konstatuje, že etnometodologie se přerodila ze sociologické koncepce v koncepci sociolingvistickou. To se projevuje i v tom, že čerpá vysloveně z lingvistických zdrojů a autorit (N. Chomsky). Etnometodologie také zkoumá a analyzuje racionalitu vědeckou a běžnou a zaměřuje pozornost na zvláštní neopakovatelné rysy lidské komunikace. Jde o takzvanou indexikalitu a indexikální výrazy — s tím souvisí i rozpracování dokumentární metody (Garfinkel), částečně inspirované K. Mannheimem. Z dalších kategorií etnometodologie jde o takzvané background expectations. Určitou předností etnometodologie je nesporně přerození pouhých úvah o jiných metodách a přístupech k realitě směrem k aplikaci zásad etnometodologie na praktické sociální problémy (příklad Cicourelových analýz soudnictví mladistvých a práce porot).

Kapitola pátá první části se týká analýzy existenciální sociologie, kterou představuje E. Tiryakian, varianta takzvané sociologie absurdity (S. Lymman a M. Scott) a pak i J. Douglas. Ten ovšem původně působil jako editor zprostředkující souvislosti symbolického interakcionismu a fenomenologické sociologie. Součástí analýzy této kapitoly jsou i souvislosti mezi existenciální sociologií a jejími evropskými filozofickými zdroji (Sartre, Merleau-Ponty, Heidegger). Tato kapitola přináší cenné informace i analýzu směru u nás velmi málo známého a marxisticky hodnoceného sovětským autorem Joninem v knize u nás přeložené *Kritika současné buržoazní teoretické sociologie*.

Ve druhé části se autorka ve třech kapitolách zabývá problémem metateoretické analýzy v současné americké sociologii. Jde rovněž o problematiku u nás v tomto rozsahu zpracovávanou poprvé a obohacující naše poznatky. V první kapitole jsou zahrnuty problémy specifických rysů fenoménu metateorie v západní sociologii. Ve druhé kapitole autorka rozebírá základní metateoretické přístupy v americké sociologii a ve třetí se zabývá problémem budování teorie v metateoretickém programu alternativní sociologie. Zde si klade otázku, zda je možné vytvořit uspokojivou metateorii na půdě sociologie jako neformalizovatelné a nematematizovatelné vědy. V podstatě jde o to, že existují nebo mohou existovat dva druhy teorií, teorie skutečnosti a teorie o teoriích. Budování metateorie v tradici matematizace a formalizace bylo dříve spíše sjáto převážně se scientistickými a pozitivistickými tendencemi. Nyní se však v západní sociologii a v americké zvláště objevují pokusy o metateorii, které překračují rámec dřívějších přístupů. Z mnoha autorů uvádí D. Alijevová Blalocka, Zetterberga, Mulkaye, ale také z jiných směrů polemiku mezi Grosseem a Parsonsem o metateoretickém rámci sociologie. V kontextu této problematiky autorka dále poukazuje na P. S. Cohena z Anglie, na západoněmeckého J. Habermase či švédského G. Radnitzkého (poslední dva ovšem zpracovávají problém v rámci hermeneutiky). Z dalších autorů působících v této oblasti autorka uvádí představitele symbolického interakcionismu (B. Glazer, A. Strauss), z generace nových autorů je to například D. Willer, M. Webster nebo J. Turner.

Poslední, třetí část recenzované práce je orientována na analýzu vývojových trendů v současné buržoazní sociologii USA. První kapitola klade již v názvu otázku, zda jde o paradigma v souvislosti se známým pojetím struktury vědeckých revolucí T. Kouna. Představitelem koncepce paradigmatické je G. Ritzer s pojetím sociologie jako paradigmatické vědy. Hlavní problém paradigmatických koncepcí spatřuje autorka v ignorování sociálních příčin vzniku nebo změny paradigmát. Naproti tomu

snaha řady autorů o vystižení základních tendencí či trendů buržoazní sociologie postihuje alespoň některé nové jevy. Jde o rostoucí intelektualizaci a teoretizaci sociologie, o její zfilozofičtění, o zdůraznění významu makroteorii, o snahy o sebe-reflexi sociologie.

Proti dlouhodobému pojetí sociologie jako vědy odideologizované, politicky neangažované a nestranné, objektivní a nefilozofické se v americké sociologii vytvořily alternativní směry sociologie ideologicky i politicky angažované s výrazným zájmem o filozofii. Autorka tyto základní směry analyzuje v posledních třech kapitolách své práce. Kapitola druhá je věnována reideologizaci, třetí reifilozofizaci a čtvrtá trendu „sblížování“ americké buržoazní sociologie s marxismem.

Bezprostředními iniciátory tohoto vývoje se stali představitelé radikální sociologie, kteří usilovali o obnovení ideologického potenciálu sociologie. Zde se autorka odvolává na takové autory, jako jsou R. Blackburn a Martin Shaw, z dalších autorů této linie připomíná jména, jako Colfax, D. Horowitz a M. Nicolaus. V kontextu analyzované problematiky jsou zajímavé radikální kritiky akademické, oficiální sociologie, výzvy k její likvidaci a subjektivně snad dobře míněné sympatie pro marxismus, i když pojetí marxismu je rozplizlé a zdroje, z nichž se na Západě čerpá, jsou různorodé. Pozici kritického hodnocení radikální sociologie z hlediska částečně progresivního a dokonce v tendenci marxizujícího, ale přece jen akademického sociologa představuje anglický T. Bottomore, který má — pro dostupnost svých prací v angličtině — vliv i na sociologii americkou.

Tendence k reideologizaci sociologie je doprovázena snahou vnést do sociologie hodnotící soudy, a to v protikladu k tendenci oficiální, akademické západní sociologie, která jednoznačně a velmi zjednodušeně prosazuje Weberův požadavek sociologie jako „wertfreie Wissenschaft“. Autorka hodnotí tendenci k reideologizaci jako kladnou. Vedle této tendence hodnotí i úsilí o humanizaci západní sociologie, jak ji představuje americký sociolog MacClung Lee (s. 247—253).

Autorka považuje obrat sociologie k filozofii za jeden ze základních trendů vývoje současné nemarxistické sociologie. Tento proces probíhá zároveň s reideologizací sociologie. Je to rovněž reakce proti dřívější základní orientaci buržoazní sociologie — směrem pryč od filozofie. Nejvýrazněji se programové přihlášení k filozofii projevilo především u směru fenomenologické a existenciální sociologie. Sblížování sociologie s filozofií se projevovalo zdůrazněním významu a role subjektu, subjektivity a aktivního vědomí ve vědě i v životním světě.

Poslední kapitola je relativně stručná a je věnována závažné otázce „sblížování“ buržoazní sociologie s marxismem. Trend k marxizaci buržoazní sociologie se zvláště projevil v USA, kde vliv marxismu nebyl nikdy výrazný. Objevil se dokonce termín renesance marxismu. Důvody byly mezinárodní, ekonomické i politické, spjaté s existencí socialistické soustavy i se specifickým krizovým vývojem kapitalistických zemí i sociologie samé. Toto „sblížování“ je však třeba brát s rezervou. Zájem o marxismus, přejímání určitých podnětů bylo také podle autorky recenzované práce vynuceno malou teoretickou a metodologickou i predikční schopností buržoazní sociologie v konfrontaci s novými závažnými problémy. Marxismus je využíván tak, že je reinterpretován. (Autorka uvádí příklad stylizace Marxe v duchu teorie jednání nebo Dahrendorfovo pojetí teorie konfliktu.) Zprostředkujícím článkem možné recepce marxismu v sociologii USA byla i aktivita takzvaného neomarxismu, ať již ve verzi frankfurtské školy nebo čerpající z raných děl Lukacse, a práce K. Korscheho z dvacátých let. Významnou roli při pronikání marxismu do sociologie USA sehrály časopisy s radikalistickou a neomarxistickou orientací (jejich přehled je na s. 269). Výrazným znakem přijetí marxismu v rámci americké sociologie je podle autorky snaha interpretovat Marxe v duchu scientismu. Neobvyklým, ale ne bezvýznamným je pokus o spojení marxismu se soudobou teorií her (J. Elster). Ještě výlučnější je snaha interpretovat Marxe jako kryptoetnometodologa; angličtí etnometodologové se snaží interpretovat sociální realitu jako výsledek lidské řečové aktivity a odvolávají se přitom na Marxe. Nevýhodou prací, které zkoumají významné buržoazní směry a koncepce i teorie je, že nemohou nikdy plně postihnout poslední vývojové trendy a jevy a souvislost aktuálních směrů s významnými inspiračními zdroji (např. vztah G. H. Mead — H. Blumer nebo husserlovské podněty a pojmy a jejich různé výklady ve vnitřně bohaté diferencované fenomenologické sociologii). Sama autorka na tento problém upozorňuje v závěru své práce. Jde například o nové tendence směřující k rehabilitaci stanovisek vůči strukturnímu funkcionalismu T. Parsonse v rámci tak zvaných stabilizačních a konzervativních snah americké, a dokonce celé západní sociologie, o formující se neokonzervativismus v rámci takzvané Nové pravice, který se prosadil nejdříve v USA a pak i v Anglii, Francii i v NSR, atd.

To však již je úkol pro další práci a pro další autory. Kniha D. Alijevové je ne-

sporně velmi užitečným a cenným přínosem pro československou sociologii. Je napsána se znalostí věci, kvalifikovaně a přesvědčivě. Marxistický přístup, marxistická analytická-kritická teorie i metoda jsou obsaženy v práci organicky, vnitřně nejsou deklarovány, ale v analýze prokazovány a ověřovány. Recenzovaná práce je v rámci ČSSR první a zatím jedinou prací tohoto druhu (mám na mysli přehledový typ práce o hlavních a základních směrech americké buržoazní sociologie v určité vývojové etapě). Je založena na studiu bohaté literatury, a to nejen americké, ale i západoevropské sociologie, opírá se o podněty a zdroje sociologie sovětské, která v posledních letech rozvíjí bohatou a všestrannou aktivitu ve vztahu k významným směrům a postavám buržoazní sociologie (viz například nejnovější publikaci sovětských autorů *Buržuaznaja sociologija na ischodě XX veka*, Moskva, Nauka, 1986).

Ve shodě s tím, co bylo již řečeno o typu recenzované práce, není správné a vhodné autorce vytýkat, co všechno by v práci ještě mohlo být. Přes veškerou chválu a dík za marxistickou, kvalitní, cennou a poučnou práci, si však nemohu odpustit jednu připomínku. Podle mého soudu měla autorka — právě proto, že kladla důraz na analýzu alternativních sociologií vznikajících v USA — věnovat přece jen více místa analýze prací a vlivu A. W. Gouldnera, který zemřel v roce 1980 a jehož dílo je tedy již uzavřeno. Hlubší a všestrannější analýza tohoto významného a vlivného, dříve kriticky a humanisticky orientovaného autora, který výrazně usiloval o vytvoření jedné z variant alternativní (reflexivní) sociologie, by autorku přesvědčila o tom, že není přesné zařazovat Gouldnera do široce chápaného proudu fenomenologické sociologie (s. 62). Z jeho prací ze sedmdesátých let a zvláště pak z jeho trilogie, kterou ironicky a s averzí vůči marxismu nazval *Temná stránka dialektiky*, je jasné takzvané neomarxistické zaměření, nejvíce ovlivněné frankfurtskou školou a jmenovitě pak J. Habermasem a jeho teorií komunikace. Byl tu i Gouldnerem přiznávaný vliv raného G. Lukase.

Závěrečná etapa vývoje Gouldnerova díla a zvláště jeho trilogie je odklonem i od neomarxismu. Tento odklon je doprovázen i zaujatou kritikou reálného socialismu a kritikou autentického marxismu. Sestupný vývoj kdysi progresivního a marxizujícího autora, který napsal cenné a podnětné články i knihy, je totiž ještě jedním a dalším potvrzením toho, co autorka napsala v poslední větě závěru své knihy. Že „jedinou reálnou alternativu sociálního vývoje současného světa může nastolit jen marxismus jako vědecký program revoluční činnosti všeho pokrokového lidstva“.

Eduard Urbánek

A. P. Davies — A. P. M. Coxon: MDS (X) — User Manual. Multidimensional Scaling Package (MDS (X) Uživatelský manuál. Soubor programů pro mnohorozměrné škálování)

PLU, University of Edinburgh 1983, 498 s.

Studium struktury množiny složitých objektů patří k závažným problémům mnoha vědních oborů. Vedle známých metod k objasňování struktury takových dat (především seskupovací a faktorové analýzy) se v posledních desetiletích rozvíjí poměrně rychle další metoda, resp. skupina metod, zaměřená především na co nejjednodušší kvantitativní vizuální zobrazení struktury objektů (resp. stimulů) — *mnohorozměrné škálování* (multidimensional scaling). V této metodě jde jednak o vyhledávání základních faktorů (dimenzí), podle nichž se objekty (stimuly) liší, a zároveň o reprezentaci takových objektů pomocí nalezených faktorů (dimenzí) (tj. umístění objektů jako bodů v prostoru tvořeném nalezenými dimenzemi), přičemž se zachová struktura původních dat — souvislosti a podobnosti objektů jsou charakterizovány vzdálenostmi mezi body ve výsledném prostoru.

Základními daty, s nimiž mnohorozměrné škálování pracuje, jsou míry blízkosti dvojic objektů. Pro každou dvojici objektů je tedy zadána jistá míra blízkosti (např. „vzdálenost“) těchto dvou objektů. Přitom takovéto míry mohou mít buď objektivní charakter, nebo se mohou získat expertním způsobem. Základní úlohu mnohorozměrného škálování lze velmi zhruba formulovat takto: na základě popsaných měr blízkosti (párových podobností nebo častěji nepodobností) nalézt takové body (reprezentanty objektů — stimulů) v prostoru o zadaném malém počtu dimenzí, že vzdálenosti těchto bodů v prostoru v jistém smyslu co nejlépe odpovídají v datech určeným párovým nepodobnostem objektů (stimulů). Pokud je získaný prostor pouze dvou-rozměrný (ev. i třírozměrný), je možné výslednou konfiguraci bodů — objektů, stimulů — velice názorně zakreslit do obrázku, z něhož je patrná struktura objektů,

jejich vzájemné podobnosti, souvislosti atd. V případě vícerozměrného výsledného prostoru je možné získat více takových obrázků, odpovídajících všem možným dvojicím souřadných os, což je často rovněž velice cenné.

Naznačený postup je pouze jedním z mnoha postupů používaných v mnohorozměrném škálování. Jednotlivé postupy se liší především v různých definicích obecně zmíněného požadavku, aby vzdálenosti bodů — objektu — ve výsledném prostoru „v jistém smyslu co nejlépe“ odpovídaly zadaným párovým nepodobnostem. Dále jsou vyvinuty speciální postupy pro analýzu preferencí (unfolding models), kde se předpokládá hodnocení objektů (jejich preferencí nebo jejich párových nepodobností) více subjekty a ve výsledném prostoru jsou vedle objektu znázorňovány jako další body (nebo vektory) i subjekty.

Zvláštní zmínku si zaslouží párové míry blízkosti objektů, které jsou základními vstupními daty při mnohorozměrném škálování. Jak se takové míry (jde zpravidla buď o nepodobnosti, nebo o podobnosti) získají? Prvním ihned se nabízejícím způsobem je přímý expertní odhad všech nepodobností, realizovaný buď porovnáváním jednotlivých párů objektů s párem standardním (např. 2,5krát větší nepodobnost než nepodobnost standardního páru), zařazováním jednotlivých párů do uspořádaných kategorií nepodobnosti, grafickou lokalizací nepodobností párů na úsečku mezi minimální a maximální nepodobnost apod. Další možností je používat jako míry podobnosti odhadu pravděpodobnosti současného výskytu dvou stimulů nebo odhadu podmíněné pravděpodobnosti výskytu jednoho stimulu, jestliže se vyskytl stimul druhý. Asi nejrozšířenější skupinou měr blízkosti jsou míry založené na profilech, jimiž jsou zkoumané objekty (stimuly) charakterizovány. Jedná se většinou o situace, kdy jsou pro každý z n případů zadány hodnoty m proměnných a jako párové míry blízkosti se berou Euklidovské vzdálenosti mezi proměnnými (ev. mezi případy).

Zmíněné metody mnohorozměrného škálování lze v široké míře aplikovat i v sociologii. Z literatury je například známa analýza sociální orientace studentů, jímž bylo předloženo několik textů popisujících různé sociální situace a každý student měl pro každou dvojici textů ocenit stupeň rozdílnosti příslušných dvou textů. Objekty představovaly v tomto případě texty (sociální situace), subjekty pak hodnotící studenti. Ze vstupních dat — párových nepodobností textů — byla metodami mnohorozměrného škálování získána jednak dvourozměrná reprezentace textů (situací), přičemž jedna dimenze byla interpretována jako stupeň napjatosti situace (od poklidné k nanejvýš dramatické), druhá jako způsob jednání hrdiny (od jednání směřujícího k vlastnímu prospěchu k jednání společnosti prospěšnému). Dále byla získána pro stejné dvě dimenze rovinná reprezentace studentů, vyjadřující stupeň důležitosti, který každý student přisuzuje napjatosti situace a způsobu jednání hrdiny.

Podobně v různých výzkumech bylo metodami mnohorozměrného škálování zkoumáno vzájemné hodnocení osob různých sociálních skupin s výsledným umístěním osob hodnocených i hodnotících do třírozměrných prostoru. Dále se těmito metodami například odvodila struktura skupin zaměstnání z podobnostních výroků o nich, hledala se struktura preferencí manželských párů pro složení rodiny, konstruoval se prostor, který nebyl určen klasickými vzdálenostmi v geografickém prostoru, ale dobami letu z jednoho místa do druhého, cenami příslušných letenek, resp. jinou objektivní nebo i subjektivní veličinou atd. Z uvedených příkladů je zřejmá i aplikabilita metod pro expertní posuzování různých situací. Nabízejí se i široké možnosti použití metod mnohorozměrného škálování při prognostické činnosti, která je dnes v popředí zájmu společenských věd.

Ve zmíněných příkladech byly jako objekty chápány texty, osoby, skupiny zaměstnání, jednotlivé typy skladby rodiny, geografická místa, jako subjekty pak osoby, manželské páry. Možností volby objektů i subjektů je samozřejmě mnoho, speciálně lze jako subjekty v různých analýzách chápat kromě osob i například rozdílná časová období, rozdílné vnější podmínky atd. V mnoha důležitých aplikacích ovšem subjekty vůbec nefigurují, jde pouze o grafické zobrazení objektů (např. grafická reprezentace okresů na základě jejich podobností, grafická reprezentace jednotlivých rozložení v rádcích kontingenční tabulky apod.).

Uživatelský manuál souborů programů pro mnohorozměrné škálování MDS (X) se týká celé řady různých postupů používaných v mnohorozměrném škálování (do souboru jsou zařazeny programy, jejichž původní verze vznikly v různých kontextech, pocházejí od různých autorů — např. L. Guttman, J. C. Lingoes, E. E. Roskam, J. D. Carroll, J. J. Chang aj. — a byly pro soubor MDS (X) různým způsobem modifikovány). Obsahuje popis jednotlivých metod zahrnutých v souboru, popis uživatelského jazyka, který je v souboru používán, popis jednotlivých parametrů, možností vstupu a výstupu, příklady použití a bibliografii k jednotlivým metodám a programům. Autor tohoto článku nemá zatím k dispozici provozuschopnou verzi programů (dodávají se ve formě zdrojových programů v jazyce FORTRAN 77) a zmiňuje se proto

pouze o textu uživatelského manuálu, který ovšem poskytuje tak rozsáhlý a přitom dostatečně stručný přehled o metodách mnohorozměrného škálování, že si zaslouží pozornosti sám o sobě.

Recenzovaný manuál sestává z úvodu, obecného návodu ke konkrétnímu používání programů a z kapitol popisujících jednotlivé programy obsažené v souboru MDS(X) (je jich 17) a postupy a algoritmy, na nichž jsou tyto programy založeny. Každá kapitola obsahuje stručnou charakteristiku možného využití daného programu, popis použitého postupu a algoritmu (včetně nejdůležitějších vzorců), popis vstupních dat a možností výstupních sestav a obrázků, seznam parametrů programu, příklad zadání úlohy a poměrně rozsáhlý seznam literatury týkající se dané metody nebo programu. Kapitoly týkající se jednotlivých programů nejsou systematicky řazeny podle metod mnohorozměrného škálování, pro něž jsou napsány. Každá z nich tvoří víceméně samostatný celek, krátce je však vždy připomenuta případná souvislost dané metody (programu) s metodami uváděnými v jiných kapitolách.

Uvod tvoří asi nejdůležitější a teoreticky nejzajímavější část manuálu. Na dvaceti stránkách jsou v něm obsaženy hlavní charakteristiky mnohorozměrného škálování jako celku i jednotlivých používaných metod. Jako tři nejdůležitější směry využití mnohorozměrného škálování jsou uvedeny a) možnost měření některých „neměřitelných“ atributů nebo proměnných (užitečnost skupiny výrobků, prestiž skupin obyvatel apod.), b) možnost redukce dat, zobrazení jejich vnitřních vztahů a struktury v jednodušší, obvykle rovinné nebo prostorové formě, c) možnost nalezení latentních faktorů (dimenzí), stojících v pozadí chování objektů (subjektů, stimulů), popsaných danými daty (další v manuálu neuvedenou důležitou možností využití je očištění dat od šumu). Na příkladu základního nemetrického modelu mnohorozměrného škálování (který autoři zřejmě preferují před modely metrickými) jsou názorně popsány principy a hlavní rysy většiny metod a algoritmů v manuálu obsažených. Dále autoři systematicky naznačili tři směry, v nichž se jednotlivé modely a metody mnohorozměrného škálování mohou od popsaného základního modelu lišit (tvar vstupních dat, model pro reprezentaci dat v prostoru, tvar funkce, udávající vztah mezi původními daty a řešením). Nakonec jsou uvedeny odkazy na konkrétní známé použití metod mnohorozměrného škálování v archeologii, politice, sociologii, psychologii a obchodu (další zde nezmiňované aplikace jsou známé např. z geografie, školství, akustiky atd.).

Obecný návod k používání jednotlivých programů obsahuje popis společného uživatelského obslužného jazyka, který je velice jednoduchý a je velmi podobný jazyku systému statistických programů SPSS (může dokonce přímo používat soubory vzniklé v tomto systému).

Další kapitoly, odpovídající jednotlivým metodám a programům, nejsou v manuálu žádným zřejmým systematickým způsobem seřazeny.

První skupinou metod, o níž se zde zmíníme nejdříve, tvoří metody pro řešení základních typů úloh mnohorozměrného škálování, kdy vstupní data představuje *čtvercová symetrická matice* párových podobností nebo nepodobností — příslušné řádky i sloupce matice odpovídají stejným objektům (stimulům), výsledným řešením je konfigurace bodů — objektů v prostoru dané velkové dimenze.

Klasickou metodou v této skupině je *metoda (program) MRSCAL*. Jde o metodu metrickou, její základní myšlenkou je tedy požadavek, aby původní, v datech zadané párové nepodobnosti byly lineární funkcí vzdáleností bodů ve výsledné konfiguraci. Vzdálenosti bodů mají tedy být aproximovat přímo číselné zadané párové nepodobnosti — data (a předpokládá se proto, že párové nepodobnosti jsou měřeny na intervalové škále). Je-li požadovaný rozměr výsledného prostoru malý, nelze zpravidla splnit požadavek linearit vztahu mezi daty a vzdálenostmi bodů přesně, řešením je tedy (zhruba řečeno) konfigurace, jejíž mezibodové vzdálenosti se nejméně liší od nějaké lineární funkce zadaných párových nepodobností. Algoritmus hledání výsledné konfigurace je iterační: zadá se počáteční konfigurace (buď speciální zabudovaná metodou, nebo zvnějšku expertně či zcela náhodně) a tato konfigurace se potom postupně vylepšuje až se dosáhne dostatečné shody s linearitou transformační funkce, příp. až se řešení již nedá vylepšit nebo prostě až počet iterací je již neúnosně velký.

Další metoda, která je obsahem *programu MINISSA*, je téměř analogická jako metoda *MRSCAL*. Jedinou odlišností je podstatně slabší požadavek na transformační funkci mezi daty a vzdálenostmi bodů ve výsledné konfiguraci. Tato funkce je pouze monotónní a metoda patří tudíž mezi tzv. nemetrické. Vzdálenosti bodů tedy mají být pouze stejně uspořádány jako párové nepodobnosti v datech. Metoda vystačí s ordinálními daty — stačí udat pořadí párových nepodobností ve stupni čtvercové matice.

Program PARAMAP slouží v podstatě ke stejným účelům jako předchozí dva, funkce svazující data (v intervalové škále) s výslednou konfigurací je však maxi-

málně hladká, což způsobí zhruba to, že malé nepodobnosti jsou zobrazeny maximálně přesně, zatímco velké nepodobnosti již příliš neodpovídají vzdálenostem ve výsledné konfiguraci (analogie se zobrazením globusu na rovinnou mapu v geografii).

Speciální nemetrickou metodou první skupiny pro data, která udávají pouze lokální pořadí párových nepodobností ve všech možných trojicích objektů (stimulů), je metoda triád, zpracovaná *programem TRIOSCAL*. Výsledná konfigurace maximálně zachovává lokální pořadí původních dat v triádách, po případě lze zvolit i globální přístup. Transformační funkce je monotónní.

Zvláštním *programem*, řadícím se k předchozím svou čtvercovou vstupní maticí, v níž řádky i sloupce odpovídají stejným objektům (spíše subjektům), je *MINICPA*. Jde o nemetrickou metodu (s monotónní transformační funkcí), v níž i -tý řádek vstupní matice představuje i -tým subjektem hodnocené nepodobnosti sebe sama s ostatními subjekty (a to na ordinální škále, pouze pořadí těchto nepodobností). Výsledkem je konfigurace bodů-subjektů v prostoru dané malé dimenze, přičemž pořadí vzdáleností z daného bodu do ostatních bodů co nejlépe aproximuje daný řádek vstupní datové matice.

Druhou skupinou úloh mnohorozměrného škálování jsou úlohy, v nichž je místo jedné čtvercové matice párových nepodobností zadáno více takových *čtvercových matic*, které reprezentují párové nepodobnosti objektů, získané například od různých subjektů, za jiných podmínek, v jiném časovém okamžiku apod. Výsledkem je jednak společný prostor objektů (zde tzv. skupinový prostor), což je konfigurace objektů společná všem subjektům, jednak prostor subjektů, v němž je každý subjekt (příslušný k jedné ze vstupních čtvercových datových matic) znázorněn bodem, jehož souřadnice představují relativní důležitosti (váhy), které daný subjekt přisuzuje jednotlivým dimenzím společného prostoru.

Tuto úlohu řeší v souboru programů MDS (X) *program INDSCAL-S*, v němž je použita lineární transformační funkce — jde tedy o metrickou metodu a vstupní matice dat musí být udána v intervalové škále. V programu je zabudována zajímavá možnost (používaná i v některých dále zmíněných programech) tzv. externí analýzy, kdy na rozdíl od klasické interní analýzy (popsané v předchozím odstavci) je konfigurace objektů — společný prostor — známa předem a tvoří další vstupní informaci; výsledkem řešení je pouze prostor subjektů.

Zobecněním posledně zmíněné metody se zabývá kapitola popisující *program CANDECOMP*. Zobecnění je přitom možné provést ve dvou směrech. Jednak je možné jako vstupní data použít čtvercové matice párových nepodobností objektů, získané od různých subjektů a navíc za různých podmínek, v různých časových okamžicích atd., tedy obecně N -rozměrnou maticí, v níž první a druhý rozměr odpovídá objektům, třetí rozměr odpovídá podmínkám, čtvrtý časovým okamžikům atd. (u programu *INDSCAL-S* šlo pouze o 3-rozměrnou takovou matici). Výsledkem takovéto analýzy je společný prostor objektů, dále prostor subjektů, prostor podmínek, prostor časových okamžiků atd. s interpretací analogickou jako u programu *INDSCAL-S*. Dalším zobecněním je možnost nezadávat pro každý subjekt, podmínku, čas atd. matici párových nepodobností objektů, ale pouze číselné ohodnocení objektů daným subjektem za dané podmínky v daném čase atd. (tedy např. číselné vyjádření „velikost neoblby“ každého objektu daným subjektem — místo matice nepodobností je zadán vždy jen vektor neoblby). Výsledkem jsou opět stejné prostory objektů, subjektů, podmínek atd. Jde o velmi obecnou metrickou metodu s možností interní i externí analýzy, počet rozměrů N vstupní matice může být až 7.

Třetí skupinu metod tvoří úlohy tzv. analýzy preferencí, při níž vstupními údaji jsou preference, které jednotlivým objektům přisuzují různé subjekty (v praxi nemusí jít o subjekty, ale například o preferenci objektů za různých podmínek, místo preferencí může jít o číselné vyjádření různých vlastností objektů apod.). Výsledkem je konfigurace objektů a subjektů v jediném prostoru (na rozdíl od předchozí skupiny metod, kde se získaly dvě konfigurace — prostor objektů a prostor subjektů). Vstupní datovou maticí je zde obecně *obdélníková matice* preferencí, v níž sloupce se vztahují k objektům a řádky k subjektům. Preference mohou být zadány buď jen uspořádaním objektů (ordinálně), nebo metricky — preferenčními skóry (reálnými čísly), vyjadřujícími stupeň jednotlivých hodnocení.

Základní metodou této skupiny zpracovává *program MDPREF*. Výsledkem použití metody je konfigurace v prostoru dané malé dimenze, v níž objekty jsou představovány jako body tohoto prostoru a subjekty jako vektory směřující k ideálním bodům subjektů (tj. k bodům, které jednotlivé subjekty nejvíce preferují a o nichž se v této metodě předpokládá, že leží v nekonečnu). Konfigurace je vytvořena tak, aby projekce bodů-objektů na jednotlivé vektory-subjekty byly v přibližně lineárním vztahu k preferenčním skóram jednotlivých subjektů, zadáním v řádcích vstupní matice

preferenci. Jde tedy o metodu metrickou. Program provádí interní analýzu, polohy objektů i subjektů jsou vypočítávány v průběhu řešení.

Analogickým programem pro externí analýzu je *program PROFIT*, v němž je konfigurace bodů-objektů vstupním údajem.

Další metodou analýzy preferencí je metoda obsažená v *programu MINIRSA*. Výsledkem je konfigurace, v níž nejen objekty, ale i subjekty jsou na rozdíl od předchozích dvou metod představeny jako body v prostoru — ideální body subjektů. Je to metoda nemetrická, vzdálenosti bodů-objektů od daného bodu-subjektu jsou pouze monotónní funkcí preferencí v příslušném řádku matice vstupních dat (která mohou být pouze ordinální).

Značně obecným programem pro externí analýzu preferencí je *PREFMAP*, který umožňuje používat jak metrický, tak i nemetrický přístup, subjekty mohou být v prostoru představovány jak vektory, tak i body a je možné volit další zajímavé varianty analýzy.

Kromě programů zmíněných základních tří skupin, týkajících se přímo metod mnohorozměrného škálování, jsou v manuálu popsány některé další programy, které se mnohorozměrného škálování přímo netýkají, ale úzce s ním v nějakém smyslu souvisejí, popřípadě mu předcházejí nebo na ně navazují. Jedná se o *program PINDIS*, který pro několik různých zadaných konfigurací objektů v prostorech různé dimenze (tj. např. výsledků několika metod mnohorozměrného škálování) určí společnou konfiguraci v prostoru objektů a navíc váhy jednotlivých konfigurací (analogie se společným prostorem a s prostory subjektů v *programu INDSCAL-S*), dále o *program MVNDS*, který původní data (párově nepodobnosti) monotónně transformuje na nová data, která splňují axiomy kladnosti, symetrie a trojúhelníkové nerovnosti při maximalizaci jejich rozptýlu, a konečně o *program UNICON*, monotónně transformující zadané hodnoty závisle proměnné tak, aby se co nejméně lišily od dané jednoduché kompozitní funkce (+, −, ...) zadaných hodnot závisle proměnných. V souboru jsou navíc zařazeny *programy HICLUS a CONCOR* pro seskupovací analýzu.

Vysoce je třeba ocenit zařazení v podstatě obslužného *programu WOMBATS*. Tento program řeší sice předběžný, ale velmi často se vyskytující úkol sestavit vstupní matici párových nepodobností (resp. podobností) objektů, jsou-li data zadána ve formě souboru n pozorování (případů) m veličin (proměnných). Program umožňuje sestavit matici párových nepodobností, jak mezi proměnnými, tak mezi případy.

Soubor programů MDS (X) je bohatým souborem, poskytujícím programové prostředky pro řešení prakticky všech typů úloh vyskytujících se v současné době v oblasti mnohorozměrného škálování. Tato velká obsahová šíře, umožňující řešit množství různých typů škálovacích úloh, je umocněna vhodným zařazením různých navazujících, ev. obslužných programů. Navíc je uživatelský jazyk, jímž se programy ovládají, jednoduchý, mnemotechnický a snadno zapamatovatelný, což dohromady činí z tohoto programového souboru velice účinný, pohodlný a snadno použitelný nástroj pro řešení úloh monohorozměrného škálování.

Uživatelský manuál souboru MDS (X) obsahuje přesný popis používání jednotlivých programů, dále dost podrobný slovní popis všech metod a algoritmů, a konečně i velice stručné (ale čtenáři částečně obeznámenému s problematikou mnohorozměrného škálování postačující) algoritmy použitých metod ve formě vzorců. To spolu se stručně a přehledně napsaným úvodem, popisujícím obecné vlastnosti metod mnohorozměrného škálování a jejich třídění na různé typy, přispívá k tomu, že manuál je nejen velmi dobrým návodem na používání souboru programů MDS (X), ale zároveň obsažnou odbornou publikací, studovatelnou i samostatně bez užívání programů.

V souvislosti s uvedeným pojetím manuálu, zahrnujícího i teoretickou část, je třeba se zmínit alespoň stručně o některých obecných nedostatecích používaných metod mnohorozměrného škálování. Jde zejména o problém konvergence iteračních metod (v podstatě u žádné z nich není její konvergence zaručena), o problém lokálních optim (nalezené řešení může být pouze lokálním, a ne globálním optimem) a o problém degenerovaných řešení (mnoho bodů-reprezentantů objektů ve výsledném prostoru může být totožných). Některé z těchto problémů jsou sice stručně zmíněny u některých metod v textu manuálu, bylo by však zřejmě účelné uvést tyto problémy spolu s naznačením existujících možností jejich překonávání v obecném úvodu, stejně jako popsat stručně postupy k určení rozměru výsledné konfigurace.

Celkově lze uživatelský manuál MDS (X) hodnotit jako po všech stránkách zdařilé dílo, a to jak z hlediska jeho použití jako návodu k práci se souborem programů MDS (X), tak i z hlediska jeho studia jako samostatného odborného materiálu obsahujícího řadu zajímavých podrobností a příkladů použití jednotlivých metod. Lze jej doporučit všem čtenářům s hlubším zájmem o problematiku mnohorozměrného škálování a o praktické využívání jeho metod.

Jiří Pavlík

XII. mezinárodní symposium „Prognózování sociálních procesů“

V souladu s dlouhodobým plánem mnohostranné vědecké spolupráce akademií věd socialistických zemí uspořádala pracovní skupina *Plánování a prognózování sociálních procesů* 2. problémové komise v pořadí již 12té symposium, zaměřené na problematiku sociálních prognóz. Uskutečnilo se v době od 24. do 28. listopadu 1986 v Kosově Hoře u Sedlčan, za účasti delegací z BLR, NDR, PLR, SSSR a ČSSR. Souběžně probíhaly přednášky a diskuse československých řešitelů sociální prognózy.

Pracovní skupina schválila konečnou verzi mezinárodní publikace *Teorie a praxe sociálního plánování a prognózování v socialistických zemích* a pověřila hlavního redaktora F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), aby zahájil jednání s nakladatelstvím. Dále byl projednán návrh na společné zpracování další publikace *Ukazatele sociálního rozvoje*, která bude podle časového harmonogramu dokončena pod hlavní redakcí I. V. Bestuževa-Lady (SSSR) v roce 1989. Pracovní skupina také schválila plán zasedání a vědeckých sympozií do roku 1990. Příští symposium bude zaměřeno k otázkám sociálního projektování a bude se konat v roce 1987 v SSSR.

Jednání symposia zahájil z pověření místopředsedy ČSAV akademika Z. Snítla ředitel Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV prof. J. Pecen. Zdůraznil význam sociálních prognóz pro společenskou řídicí praxi, poděkoval účastníkům za jejich dosavadní úspěšnou práci a vyjádřil přesvědčení, že i v budoucnu bude výzkum pracovní skupiny přínosem pro řešení aktuálních sociálních problémů současné etapy výstavby socialismu. Poté byly předneseny referáty vedoucích zahraničních delegací a dále příspěvky domácích a zahraničních účastníků. Aktuálnost teoretických, metodologických i praktických problémů sociálního prognózování předznamenala celkovou atmosféru symposia.

Přednesené referáty navodily široký prostor pro diskusi, které byla věnována podstatná část jednání, zejména v posledním dni symposia. V diskusi, kterou řídil I. V. Bestužev-Lada, byla objasněna geneze sociálního prognózování v SSSR, byly zodpovězeny základní teoretické a metodologické otázky a diskutovány některé perspektivy sociální problémy, které lze očekávat jako důsledek dalšího rozvoje socialistické výstavby společnosti.

Úvodní referát symposia přednesl koordinátor pracovní skupiny F. Kutta (ČSSR). Tento referát byl v plném znění publikován v Sociologickém časopise č. 6 1986.

Jako další vystoupil I. V. Bestužev-Lada (Institut sociologických výzkumů AV SSSR, Moskva), známý svými teoretickými a metodologickými pracemi v oblasti sociálního prognózování. Svůj příspěvek zaměřil na *problémy prognostického zabezpečení plánů ekonomického a sociálního rozvoje*:

Funkcí sociálních prognóz — na rozdíl od prognóz z oblasti přírodních a technických věd — není vypovídat o faktickém budoucím stavu věci, ale poznávat tendence společenského vývoje, předpovídat vznik nových sociálních problémů a navrhnout alternativní opatření ve sféře řízení sociálních procesů s cílem zvýšit úroveň objektivitu a tím i efektivnosti v sociální sféře. Autor rozlišil dva druhy sociálních prognóz, které se vzájemně doplňují. Jsou to prognózy průzkumné, které pomocí extrapolace dosavadních trendů v dané sociální oblasti umožňují předpovídat vznik nových sociálních problémů za předpokladu, že nedojde k ovlivňování tohoto vývoje ze strany řídicí sféry. Druhým typem jsou prognózy normativní, kde se tyto zásahy předpokládají. Průzkumné prognózy umožňují konstrukci „stromu problémů“ (bližší k této problematice viz publikaci I. V. Bestuževa-Lady *Poiskoroje socialnoje prognozirovanije*, Moskva, Nauka 1984) a normativní prognózy konstrukci „stromu cílů“ (viz I. V. Bestužev-Lada *Normativnoje socialnoje prognozirovanije*, Moskva, Nauka 1987). Strom problémů i strom cílů spolu vzájemně souvisejí a umožňují prognózovat důsledky možných opatření a navrhnout optimální řešení.

Počátky rozvoje vědeckotechnického, sociálně ekonomického a politického prognózování v SSSR se kladou do poloviny šedesátých let, kdy byla zdůrazněna nutnost rozšířit úzce ekonomická hlediska národohospodářských plánů o další, zejména sociální problematiku, prodloužit časový horizont dosavadních pětiletých plánů a zvýšit úroveň jejich vědeckého zdůvodnění. Od roku 1979 se pětileté plány ekonomického a sociálního rozvoje odvozovaly od desetiletých směrů rozvoje a ty opět od dvacetiletého *Komplexního programu vědeckotechnického rozvoje*. Zobecněná zkušenost

z tohoto přístupu je uvedena v publikaci I. V. Bestuževa-Lady *Rabočaja kniga po prognozirovaniju*, Moskva, Vysl 1982.

V tomto období bylo zpracováno několik tisíc konkrétních prognóz a shromážděny závazné prognostické informace o očekávaném a žádoucím vývoji světových, celostátních a zčásti také regionálních materiálně surovinových, potravinových, transportních, komunikačních, energetických a ekologických bilancí.

Z energetických bilancí byl odvozen vědecký závěr o nezbytnosti rozvoje atomové a termojaderné energetiky. Prognózy ukázaly také na nové problémy spojené s atomovou energetikou (nebezpečí havárií, problémy se skladováním radioaktivních odpadů atd.). Byl zvýrazněn požadavek tzv. „čisté energie“ (využití slunečního záření, větru, vody, přílivu apod.), avšak i zde vznikají nemalé problémy (vysoká investiční náročnost při nízkých kapacitách, zhoršování životního prostředí při jejich masovém uplatnění apod.). Vědeckým závěrem pro ekonomický a sociální rozvoj je kategorická nutnost přechodu k takovým procesům výroby a spotřeby, které jsou energeticky minimálně náročné. K podobným závěrům se došlo i pokud jde o bilance dřeva, potravin, surovin a barevných kovů.

Prognózy dalšího zhoršení životního prostředí vyústily v kategorický požadavek radikální změny struktury výroby a výrobních technologií při respektování nejen ekonomických, ale zejména i ekologických kritérií. Dlouhodobé plány ekonomického a sociálního rozvoje by byly bez uvažování ekologických potřeb nerealné. Prognostické informace ukázaly na nezbytnost účinných opatření v řadě oborů, jako je zemědělství, doprava a komunikace, rozvoj mechanizace, automatizace a robotizace.

Autor uvedl některé prognózované důsledky vědeckotechnické revoluce pro společenský rozvoj v SSSR. Týkají se zejména očekávaných a žádoucích změn ve výrobně profesní struktury. Počítá se s dalším ovlivem pracujících v zemědělství, zachováním dosavadního podílu pracujících v průmyslových oborech a s posílením ostatních odvětví. Vzniknou tisíce nových profesí a řada tradičních profesí zanikne. Vědecké prognózy předvídají v dohledné budoucnosti i závaznou kvalitativní změnu: přechod k beztřídní struktuře společnosti ještě v etapě rozvinutého socialismu.

Radikální změny se očekávají ve vzdělanosti a kvalifikaci pracujících a ve věkové struktuře společnosti. Zatímco před 25 lety, kdy se vytvářel systém důchodového zabezpečení, byl počet osob v důchodovém věku relativně nízký, v současné době (také v důsledku snížení porodnosti) podstatně vzrostl a v perspektivě se jejich počet odhaduje na 100 miliónů. Práceschopní důchodci spolu s dorůstající mládeží jsou (při plné zaměstnanosti žen) jedinou pracovní rezervou, s níž musí počítat plány ekonomického a sociálního rozvoje.

Mezi další sociální problémy patří diferencované snižování pracovní doby a účelné využití volného času, migrace obyvatel do velkých měst, urbanizace vesnice a dislokace výrobních kapacit. Prognózy ukazují na nutnost prohloubení principů demokratického centralismu, rozvoje iniciativy pracujících a zavádění nových forem organizace práce. Na závaznosti nabývají i otázky rodiny, bydlení, problém nízké porodnosti, růst rozvodů a růst počtu osamělých mužů a žen.

V závěru se autor zabýval také otázkou začlenění prognóz do dlouhodobého a střednědobého plánování. Vědecké instrumenty prognózování umožňují vytvářet věrohodnou kvalitativně kvantitativní prognózu většinou na období 15—20 let. Kromě toho se zpracovávají další závazné programy, jako energetický, potravinový a jiné, rovněž na období 15 až 20 let. Jeví se tedy nezbytným prodloužit časový horizont prognóz. Prvním z možných způsobů takového prodloužení je modifikace — vzhledem ke specifikám prognóz — známých bilančních metod. Jde o analýzu a prognózu zpracovaných potravinových, energetických, demografických a jiných bilancí a jejich sjednocení do jediného systému, který by umožnil kvantitativně kvalitativní odhady za hranici 25 let. *Druhý* způsob vychází z matematických mezních teorií. Je známo, že dlouhodobé kvantitativní procesy nelze extrapolovat do nekonečna. Dříve nebo později dojde ke změně kvantitativní v kvalitu a procesy se začnou vyvíjet na novém základě. Všechny základní procesy spojené s vědeckotechnickou revolucí a jejich sociální důsledky nabývají po dvou až třech desetiletích nové kvality, kterou je možné a nutné prognózovat. Zvýšený zájem o tyto mezní stavy by pomohl řešit mnoho problémů dlouhodobého prognózování. Konečně *třetí* způsob vychází z analýzy stranických a vládních dokumentů (typu programu strany), které odrážejí aktuální problémy a vytyčují směry dalšího celospolečenského rozvoje. Je samozřejmé, že obecnou metodologií všech uvedených přístupů jsou marxistické společenské vědy.

O *zkušenostech kombinátů v NDR při zavádění systému automatizovaných projekčních prací a automatizovaných systémů řízení* (SAPP/ASŘ) informoval účastníky sympozia A. Schwippel (spoluautor L. Hummel) z Ústředního institutu pro řízení socialistického hospodářství při ÚV SED v Berlíně. Na zkušenostech z kombinátu

ROBOTRON a ELITA-DIAMANT zobecnil problémy spojené se zaváděním a využíváním efektivních technologií podle principu SAPP/ASŘ do výroby. Z úspěšného experimentu v kombinátu ELITA-DIAMANT, jehož výsledkem bylo zavedení nových pletacích strojů se zabudovanou mikroelektronikou, je možné odvodit některé závěry, které podstatně mění organizaci pracovních kolektivů, jejich přípravu a ukazatele jejich produktivity. První podmínkou uplatnění principu SAPP/ASŘ je vytváření interdisciplinárních kolektivů z inženýrů, technologů, konstruktérů, ekonomů, mistrů, kvalifikovaných dělníků a specialistů pro výpočetní techniku. Pro úspěšné zvládnutí úkolů tohoto různorodého kolektivu je nezbytné podstatně zvýšit jejich profesionální znalosti při orientaci na využití širokých možností současné výpočetní techniky. Tím se zvýší jejich vzájemná komunikace a vytvoří se tvůrčí klima, příznivé pro řešení zadané úlohy. Současně je nutno organizovat i jejich politickou výchovu, zvyšovat míru jejich kooperativnosti, angažovanosti a odpovědnosti při řešení nových, rizikových úkolů. Tato forma organizace není přechodná, ale stává se perspektivní a trvalou i po zavedení nové techniky a technologie výroby. To je spojeno i s novou formou řízení a s novým systémem ukazatelů produktivity práce. Přitom se mění i charakter práce, která nabývá nových, tvůrčích kvalit.

Přechod na novou organizaci pracovních kolektivů je spojen s překonáváním vžitých představ a stereotypů jednání, neboť každý člen kolektivu předává nezištně ostatním své znalosti a zkušenosti, nabyté často dlouholetou praxí. Zvláštní pozornost je věnována řídicím pracovníkům, kteří musí rovněž podstatně zvýšit úroveň svých profesionálních znalostí, aby mohli věcně argumentovat a vytvářet podmínky pro organizaci práce podle principu SAPP/ASŘ.

Diskuse s vedoucími pracovníky ukázala na řadu problémů spojených s urychleným zaváděním vědeckotechnického rozvoje a na významnou skutečnost, že politicko-sociální opatření nejsou jen přívěskem moderní techniky a technologie, ale vytvářejí s nimi jednotu. Všude tam, kde se omezili pouze na otázky techniky, technologie, konstrukce, ekonomiky, materiálně technického zásobování apod. a zanedbali otázky sociálních cílů, organizace práce, odborné a politické výchovy pracujících, vyvstaly nedostatky, jejichž odstraňování bylo spojeno se značnými náklady.

H. Berger z Institutu pro sociologii a sociální politiku AVNDR v Berlíně ve svém příspěvku *Poznání sociálních zákonitostí jako předpoklad plánování a prognózování sociálních procesů* zdůraznil nutnost většího úsilí při poznávání tendencí sociálního rozvoje a zákonitostí hybných sil socialismu jako komplexního sociálního organismu. V podmínkách rozšířené reprodukce intenzivního typu vystupují do popředí sociální vztahy v různých oblastech, na různých úrovních a v třídní struktuře společnosti. V té souvislosti definoval pět základních otázek, které musí marxisticko-leninská sociologie řešit:

1. jaké jsou hlavní rozpory sociálního rozvoje,
2. jaké souvislosti existují mezi rozvojem struktury, akčním principem (formou pohybu), organizačními formami a procesem sociálních vztahů,
3. jaké jsou souvislosti mezi sociálními vztahy a sociálními podmínkami na jedné straně a sociálními rozpory na druhé straně, mezi sociálními zákony a chováním jednotlivců i sociálních skupin,
4. jaké jsou metodologické principy při poznávání sociálních zákonů jako základu sociálního prognózování,
5. jaké jsou požadavky, kladené na interdisciplinární výzkumy.

Autor tyto otázky dále analyzoval a kriticky zhodnotil dosavadní sociologický výzkum, který často nerespektuje rozdíl mezi makro a mikrosociologií, nesprávně vztahuje výsledky výzkumů jednotlivců na vyšší úroveň, a naopak.

Podstatná část referátu se soustředila na analýzu sociálních zákonů a terminologickou stránku věci. V závěru autor vytyčil tři strategie sociologických výzkumů:

1. Definovat dosaženou úroveň společenského rozvoje.
2. Analyzovat činitele, kteří působí na společenské jevy a procesy.
3. Odhalit tendence rozvoje společenského života, což umožní prognózovat budoucí sociální situace.

S krátkým příspěvkem vystoupil D. P. Panaiotov (Institut pro sociální řízení při ÚVBKP, Sofie), který informoval o *problémech a organizaci prognostických prací* v BLR, a R. Kryš (Institut věd o řízení BAN, Sofie), který referoval o některých současných a perspektivních *problémech dalšího rozvoje pracovních kolektivů*.

Tři další referáty byly věnovány některým metodologickým a metodickým otázkám sociálního prognózování. W. Hinrichs (Institut pro sociologii a sociální politiku AVNDR, Berlín) nazval svůj příspěvek *Některé metodologické poznámky k možnostem*

prognózování potřeb. Zdůraznil vysoké nároky na výzkum sociálních procesů v důsledku vysoké dynamiky probíhajících změn ve vědeckotechnických a ekonomických procesech a jejich dlouhodobý vliv na sociální rozvoj. Vzrůstá úloha sociálního jako aktivního činitele ve společenském rozvoji, nutnost dlouhodobého prognostického projektování sociálních cílů a nezbytnost dlouhodobé orientace aktivit pracujících. Uspokojování a další rozvoj potřeb se stává významnou součástí sociálních prognóz.

Prognózování potřeb zahrnuje celou řadu potřeb a zájmů, uvažovaných z různých aspektů. Autor se zamýšlel nad otázkou, do jaké míry odpovídá současná úroveň sociálních a sociálně politických teorií požadavkům sociálního prognózování. Konstatoval, že úroveň poznání zákonitostí v oblasti rozvoje potřeb neumožňuje bezprostřední využití prognostických metod. Vzhledem ke specifickým vlastnostem sociálních procesů, k nimž patří velká stochastičnost a složité vzájemné vztahy mezi přírodou a technickými systémy, nelze od sociální prognózy očekávat, že bude předvídat faktický stav budoucích sociálních situací. Může pouze ukázat na tendence sociálního vývoje a na základě znalostí sociálních zákonitostí předvídat možné a pravděpodobné sociální jevy a procesy a doporučovat řídící společenské sféře příslušná opatření. Podle autorova názoru bude v procesu prognostických prací zapotřebí:

- 1) stanovit zákonitosti rozvoje sociálních procesů,
- 2) zabezpečit teoreticko-empirický sociologický výzkum, který by umožňoval sociální prognózy, analýzu, objasnění a formulaci prognostických cílů, zabezpečit vazby a orientaci dílčích prognostických výzkumů,
- 3) využívat stávající a vypracovat nové prognostické metody podle specifického charakteru předmětu a procesu výzkumu.

Problematickou vytváření prognostických sociálních modelů se zabýval i *L. Machoň* (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) ve svém příspěvku *Modelový přístup v sociálním prognózování*. Nejvýraznější charakteristikou sociálních prognóz, na rozdíl od kratších či delších jiných předpovědí je, že musí postihnout strukturní a organizační změny sociálního objektu, k nimž v procesu jeho dlouhodobého vývoje nezbytně dochází. K objasnění mechanismů sociálních procesů přispívá analýza sociálních problémů, která rozlišuje různá stadia jejich „nazrávání“ — od jejich vzniku až do stadia přeměny sociálních problémů do kvalitativně odlišného stavu. Kategorie sociálních problémů umožňuje rozčlenit společenskou totalitu na systém dílčích problémů, které ve svém souhrnu odrážejí relevantní charakteristiky probíhajících sociálních procesů jako celku. Takový systém dílčích, ale stále ještě komplexních problémů představuje souhrnná sociální prognóza. Analýza dílčích problémů a jejich následná syntéza umožňuje dospět k závěrům postihujícím širší společenské souvislosti (sociální v širším smyslu). Z hlediska vytváření modelové představy jsou dílčí prognózy submodely v systému prognostických sociálních modelů.

Z hlediska využitelných metod a přístupů se jako perspektivní pro sociální prognózování jeví metody simulačního herního modelování, které rozšiřují možnosti doposud převažujících matematických analytických modelů.

Simulační herní modely nemohou nahradit metodiku sociálních prognóz a těžiště práce spočívá v systematickém výzkumu daných sociálních problematik. Mohou však přispět k upřesnění metodologie prognózování, ke koordinaci a zaměření práce jednotlivých řešitelů a k efektivní diskusi o výsledcích. Konstrukce prognostického modelu (systému prognostických modelů) pomocí metod herní stimulace nemůže být záležitostí jednoho nebo několika specialistů. K jeho postupnému vytváření může dojít jen za předpokladu úzké spolupráce jednotlivých řešitelů.

M. Vítek (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice) nazval svůj příspěvek *Posibilistický přístup k sociálnímu prognózování*. Chápe jej jako vyplnění určité mezery mezi přístupem deterministickým a stochastickým. Využití tzv. posibilistického přístupu předpokládá informační základnu ve formě poznatků, a to nejenom informací a dat, ale i verbálně zpracovaných znalostí. Podstatnou úlohu při něm hraje konfrontace starších a nových idejí, různých teoretických koncepcí a stylů myšlení, dialog specialistů a nespecialistů. První experimenty ukázaly na přednosti posibilistického přístupu a na nutnost dalšího rozvíjení jeho teoretických základů.

Řada dalších příspěvků, které nemohly být z časových důvodů na sympoziu předneseny, bude publikována v ruštině formou sborníku.

Mezinárodní sympozium Prognózování sociálních procesů se konalo v době, kdy proběhly oponentury prvních výstupů prací na prognóze sociálního rozvoje ČSSR do roku 2010. Spolu s diskusí a závěry oponentních jednání představuje další významný teoretický a metodologický přínos pro sociální prognostický výzkum.

Konference k otázkám „sociálních problémů přechodu mládeže ze školy do pracovního procesu“

Jednou z neaktivnější pracujících výzkumných skupin 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu* je 3. pracovní skupina *Mládež a dělnická třída*; například v minulé pětiletce byla výsledkem její práce společná mezinárodní monografie k otázkám formování nových generací dělnické třídy. (1) Výzkumným úkolem této skupiny na léta 1986—1990 je nový projekt: *Sociální aspekty přechodu mladé generace ze školy do pracovního procesu*. V tomto období se v šesti evropských socialistických zemích (BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR, SSSR) uskuteční srovnávací sociologický výzkum a na jeho základě bude zpracována společná výsledná studie k závažným otázkám přechodu mládeže do pracovního procesu.

V rámci přípravných prací na projektu, zejména v souvislosti se zpracováním teoreticko-metodologických východisek výzkumu, uspořádal v říjnu 1986 Ústav společenských věd ÚV MSDS v Budapešti mezinárodní konferenci zaměřenou k problematice základních změn a tendencí, které se uskutečňují ve sféře zaměstnanosti a ve školství v socialistických zemích. Na konferenci byly analyzovány závažné problémy, jako jsou například probíhající změny ve struktuře zaměstnanosti, zvláštnosti vstupu mládeže do pracovního procesu v osmdesátých letech, zejména v souvislosti s jejím sociálně ekonomickým uplatněním, otázky přípravy kvalifikovaných kádřů apod.

K prvnímu problémovému bloku — *otázkám zaměstnanosti* — přednesl hlavní referát E. Andics z Vysoké školy politické ÚV MSDS v Budapešti. Analyzoval základní podmínky a změny ve struktuře zaměstnanosti v Maďarsku v posledních dvaceti letech. Zdůraznil, že v současné době změny ve struktuře zaměstnanosti procházejí novou etapou. Cílem socialistické společnosti je zajistit pracovní místa všem, ale je třeba vidět i zvláštnosti při realizaci tohoto cíle. Jde především o to, že pracovní síla musí dnes počítat i s tím, že se z části nedostane na taková pracovní místa, pro něž byla připravena; zaostává-li tempo rozvoje techniky za růstem vzdělání — tedy rozvoj techniky je pomalý — pak se možnosti využívání vzdělání výrazně snižují. V souvislosti s problematikou přechodu mládeže ze školy do práce je nutno zkoumat nejen průběh a procesy samotné adaptace v počátku pracovní činnosti, ale i celkový průběh integrace mladého člověka do společnosti.

L. Boros (Ústav společenských věd ÚV MSDS, Budapešť) se zaměřil především na některé otázky formování sociální struktury v Maďarsku, zvláště pak na problémy „*rovnosti, respektive nerovnosti šancí*“ v přístupu ke vzdělání a vstupu mládeže z dělnických rodin do sociální skupiny inteligence. Uvedl, že minulé období rychlého početního růstu skupiny inteligence v MLR, pro něž byly charakteristické rozsáhlé vstupy mládeže do této sociální skupiny především z řad dělnické třídy a rolnictva, bylo vystřídáno výrazným zpomalením tempa relativního i absolutního nárůstu skupiny inteligence. Pro současné období je prý charakteristická jistá uzavřenost této skupiny — z 90 % se v MLR skupina inteligence autoreprodukuje.

Z dalších vystoupení je třeba uvést zajímavý příspěvek V. Pereveděnceva z Ústavu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR v Moskvě. Charakterizoval současné tendence *ve struktuře zaměstnanosti v SSSR* a mimo jiné uvedl, že dochází postupně k relativnímu poklesu zaměstnanosti v primárním sektoru (přesto je však v zemědělství zaměstnáno stále asi 20 % ekonomicky aktivního obyvatelstva), ke stagnaci podílu pracujících v sekundárním sektoru a ke zvyšování počtu pracovníků v terciární sféře. Zabýval se i některými otázkami profesní orientace mládeže s tím, že je potřebné změnit formy a metody formování profesní orientace mládeže.

K otázkám *přeměn ve sféře pracovní síly v ČSSR* hovořil P. Vykopal z Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce v Bratislavě. Zabýval se zejména základními principy zaměstnanecké politiky v ČSSR, která na úrovni národního hospodářství vychází z principu plné efektivní zaměstnanosti. Dále informoval o uplatňovaných mechanismech regulování zaměstnanosti.

Neméně závažné otázky byly sledovány ve druhém problémovém bloku konference — *vzdělávací soustava a reformy školského systému*. Úvodní referát přednesl K. Gospodinov z Ústavu výzkumů mládeže ÚV DKSM v Sofii. Shrnl reformy školského systému v BLR a charakterizoval společné tendence probíhající ve vzdělávacích systémech jednotlivých socialistických zemí.

V dalších vystoupeních například T. Babuškinová (Ústav mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR, Moskva) načrtla základní směry dalšího rozvoje systému vzdělá-

(1) Monografie byla rovněž recenzována v Sociologickém časopise 1986, č. 6, s. 649—652.

ni v SSSR. J. Hudeček (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) charakterizoval základní rysy výchovně vzdělávací soustavy v ČSSR a upozornil na některé problémy vznikající v oblasti využívání vzdělání a kvalifikace ve výrobní praxi. T. Opolská (Ústav výzkumů problémů mládeže, Varšava) přednesla zajímavý referát o profesní orientaci polské mládeže v souvislosti s fungováním poradenského systému profesní orientace v PLR.

Teoretické i praktické posouzení řady otázek a problémů umožnilo odhalit nejen některé obecné tendence v oblasti zaměstnanosti a vzdělávání mladé generace, ale také zvláštnosti procesu a jejich mechanismů odehrávajících se v těchto oblastech v různých socialistických zemích. Celkově konference měla ryze pracovní a více-méně neformální charakter.

Jaroslav Hudeček

Symposium o náboženství a ateismu

V říjnu 1986 se konalo v Brně mezinárodní symposium *Náboženství a ateismus jako předmět sociologického výzkumu*, pořádané Ústavem pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV v Brně. Jednání se zúčastnilo několik desítek odborníků, zastupujících téměř dvacet pracovišť ze SSSR, NDR, PLR, MLR a ČSSR.

Přednesené referáty i obsáhlá diskuse se zabývaly jak metodologickými otázkami zkoumání náboženství a ateismu, tak základními výsledky výzkumů i aktuálními problémy vývoje předmětu zjišťování.

V úvodním slovu prof. I. Hodovského, ředitele pořádajícího ústavu, byla zdůrazněna potřeba přejít od izolovaného zkoumání náboženství a ateismu k jejich sledování v rámci světonázorových, morálních, sociálně ekonomických a dalších širších souvislostí. Jednu z oblastí, na niž by se měla v příštích letech orientovat pozornost výzkumů, představují vztahy socialismu k náboženství, respektive věřících k socialistické společnosti.

I. Hodovský dále hovořil o nutnosti chápat náboženské předsudky nejen jako doznívající přežitky minulosti, ale jako jevy, které se v současné etapě budování socialismu zčásti reprodukuji. Upozornil i na Marxovu tezi, že náboženství bude zanikat do té míry, do jaké bude silít socialismus.

Obecnými metodologickými problémy výzkumů se zabýval referát S. Hubíka z brněnského ústavu. Konstatoval existenci tří základních metodologických problémů zkoumání náboženství a ateismu, které jsou dány

- konkrétními relacemi předmětu a objektu výzkumu,
- poruchami v oblasti pozitivní a negativní heuristiky (rozpory teoreticko-metodologické a metodologicko-metodické),
- neadekvátností používaných instrumentů, jejich regresivní funkčnosti (instrumenty vycházejí hlavně z paradigmat odrážejících tradiční náboženské struktury, stěží tak mohou postihnout zcela nové jevy).

Upozornil dále na nutnost ověřování a diferenciací heuristické síly abstraktních pojmů použitých přímo v instrumentu zkoumání. Věnoval také pozornost zkvalitnění výzkumu cestou multidimenziálních postupů, jež pracují jednak s několika výzkumnými objekty, jednak s několika metodami zaměřenými na tentýž objekt výzkumu. Závěrem zdůraznil nutnost účinnějšího propojení teorie vědeckého ateismu a sociologie náboženství se současnou teorií rozvoje socialismu.

Prof. Lopatkin z Ústavu vědeckého ateismu Akademie společenských věd KSSS v Moskvě hovořil podobně o podmínkách srovnatelnosti sociologických výzkumů dané oblasti a konstatoval řadu nedostatků, znemožňujících či přinejmenším komplikujících srovnání dat již v národním měřítku. Správně požadoval hlouběji identifikovat reálný ateismus, s bohatstvím jeho konkrétních projevů, místo příznaků ateismu. Navrhoval dále ustavení pracovní skupiny expertů ze socialistických zemí, kteří se problematikou náboženství a ateismu zabývají a pravidelnou systematickou výměnou informací z této oblasti výzkumu.

Prof. Kwiatkowski, ředitel Centra pro výzkum společenského mínění ve Varšavě hovořil o výsledcích týkajících se vztahu polských obyvatel k náboženství. Konstatoval vysoký podíl náboženských odpovědí (cca 85 % Poláků se označuje za věřící, asi 8 % za nevěřící a 7 % za nerozhodnuté). Problémem je i skutečnost, že mládež patří, spolu s důchodci, k sociálním skupinám, u nichž je podíl náboženských postojů nejvyšší. Specificky polská je i silná vazba věřících (včetně mládeže) na církevní organizace, protože například v MLR, kde podle referátů dochází k určitému oživení náboženství mezi skupinami mládeže, se vazba na církevní instituce výrazněji neposiluje.

M. Foret z pořádacího pracoviště se zabýval otázkami religiozity v ČSSR ve světle vícenásobných výzkumů. Poukázal na možnost komparace zjištění z různých zdrojů a dokumentoval shodu údajů ze šetření Ústavu pro filozofii a sociologii, Praha, Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha i statistických ukazatelů náboženství. Zástupci ÚFS ČSAV A. Vodáková a J. Linhart předložili účastníkům některé poznatky o místě náboženství ve struktuře hodnot československé populace na základě mikroenzu. Výsledky opakovaně dokumentují, že hodnoty spojené s náboženstvím zauímají v ČSSR jedno z posledních míst.

Se situací ve vývoji religiozity a ateismu v MLR seznámil M. Tomka, pracovník Ústavu pro výzkum hromadných sdělovacích prostředků z Budapešti. Poukázal na skutečnost, že po dlouholetém poklesu religiozity v Maďarsku, který následoval po druhé světové válce, se po roce 1978 projevuje její mírný vzestup, jak to dokumentují data z výzkumů názorů a postojů, tak i objektivní statistické ukazatele (počet křtů, církevních svateb, kněží apod.). Tento vzestup je přitom výraznější u mládeže, zejména ve věku 20–29 let a občanů 30–39 letých se střední nebo vysokou školou. Autor upozornil i na odlišný přístup těchto mladých lidí k nové nabyté víře, který je charakteristický vytvářením malých skupinek, náboženských společenství i sekt, výrazným emotivním prožíváním víry a pravidelným sebevzděláváním v náboženských textech při menší účasti na klasických rituálech. „Klasický typ víry v boha“, typický tradičně pro venkov, prakticky v nezměněné míře ustupuje. I když celkově stále platí i v MLR, že mládež je méně religiózní než starší občané, je naznačený trend varovný.

Prof. Halečka z Filozofické fakulty UPJŠ Prešov se zaměřil na aktuální úlohy rozvoje sociologie náboženství a ateismu. Podtrhl význam této části sociologie, jako zdroje teoretického usměrnění ateistické praxe vědeckého řízení a aktivního formování světónázorového vývoje v socialistické společnosti.

W. Kaul z Ústavu marxismu-leninismu Vysoké školy námořní ve Warnemünde (NDR) hovořil o dlouhodobě vyrovnaně klesajících trendech projevů religiozity v NDR jak podle objektivních ukazatelů, tak podle výpovědí občanů, i na kladný vztah věřících a jejich vysoké zapojení do procesu budování socialismu v NDR.

Na jeho vystoupení navazoval referát prof. Luttera z Vysoké školy pedagogické v Güstrow (NDR), který podrobně analyzoval příčiny existence religiozity v socialistické společnosti. Upozornil, že je neúnosné hledat kořeny náboženské víry jen v minulosti a považovat ji za automaticky mizící přežitek. Při přechodu od kapitalismu k socialismu a v jeho dalších vývojových fázích nemizí kořeny náboženství vzhledem ke své diferencované podstatě ihned, takže náboženství se reprodukuje i v socialistické společnosti. Pokud dojde u jedince k deficitu v jeho vztahu k okolí a společnosti (např. kvůli nemoci, depresi, pocitu osobního neúspěchu v práci, studiu, společensko-politických aktivitách, volném čase či osobním a rodinném životě), jsou dány podmínky pro to, aby mohl začít hledat řešení tohoto deficitu v iracionálním, nábožensky založeném odrazu okolního světa. Církev navíc do tohoto procesu aktivně vstupuje tím, že jeví snahu „ujímat se slabých“. K podobným důsledkům může vést i nepříznivá ekologická nebo napjatá mezinárodní situace. Přitom mladí lidé s nižším stupněm sociální a psychické zralosti jsou k takovým výkladům náchylnější.

V. I. Muchatov z Institutu naučného ateismu AON v Moskvě přednesl koncepci rozpracovávající problematiku veřejného mínění v oblasti ateismu a náboženství. Pro přesné odlišení názorových struktur společnosti ve vztahu k náboženství a ateismu jsou používány čtyři stupně: veřejné mínění náboženské, nábožensky orientované, ateisticky orientované a ateistické. V příspěvku byly podrobně analyzovány i další teoretické otázky, například subjekt a nositel náboženských názorů.

P. Dvořák, I. Tomek a J. Mišovič z Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze seznámili účastníky s prací ústavu v oblasti náboženství a ateismu i se širšími souvislostmi zkoumání světónázorových otázek. Konstatovali setrvalý a mírný pokles religiozity ve všech sociálních skupinách, nižší podíl víry v boha u mládeže i některé tradiční rozdíly mezi územními celky. Podle získaných výsledků je také třeba odlišovat ateisty a nevěřící a nechápat proces přechodu od náboženské víry k ateismu jako jednorozměrný. Výsledky ÚVVM ukazují, že víra v boha nemusí být nahrazena marxistickým ateismem, ale může končit v „nemarkistické ne-víře“.

Referát I. Kérékgyárta z katedry filozofie Univerzity v Pécsi dále analyzoval projev „nové víry“ v MLR. Konstatoval, že někteří mladí intelektuálové se „odcizují společnosti“ a nalézají transcendentální klid ve víře, do níž se nenarodili, ale sami si ji zvolili. Tato skutečnost souvisí i s „krizí hodnot“ mezi mládeží. Jeho referát byl však poznamenán některými přinejmenším spornými stanovisky, například tím, že této věřící mládeži ani není třeba vyvracet její hodnotová schémata, protože jsou shodná s těmi, které jí vštěpujeme my. Podle našeho názoru jde z marxistického hlediska o hrubou chybu, beroucí v úvahu jen některé jevové skutečnosti (některé

prvky etiky či vztah k práci mohou být jevově u věřících stejné jako u marxistů), ale opomíjející jejich rozdílnou motivaci a zcela ignorující řadu principiálních odlišností v dalších oblastech, včetně morálky.

J. Soškova z Filozofické fakulty UPJŠ v Prešově upozornila na základě výzkumů na některé existující problémy ve vztahu formování světonázorové a estetické orientace osobnosti, například spojení nižšího stupně ateizace na učňovských školách s méně pozitivním vztahem k umělecké kultuře, na mylné představy o apolitičnosti umění apod.

O použití někdy opomíjené metody pozorování hovořila D. Topolská z Ústavu vědeckého ateismu SAV v Bratislavě. Nezúčastněné, kontrolované a utajené pozorování využívají pracovníci ústavu při zkoumání auditoria, výzdoby, názorné agitace a obsahu kázání při církevních obřadech.

K. Darczewska z Ústavu pro zkoumání náboženství Akademie společenských věd PLR ve Varšavě poukázala na pokles náboženství v PLR do krize let sedmdesátých, následující prudký vzrůst religiozity i na mírný pokles, který se opět začíná projevovat.

J. Holý z pořádacího pracoviště se podrobně zabýval zkoumáním náboženského sektářství, snažícího se využít například poruch v adaptačních procesech mládeže i trendu nárůstu fundamentalistických sekt v celosvětovém měřítku.

K zajímavým patřilo vystoupení B. Kvasničky, v němž byly nastoleny otázky související s dalším procesem sekularizace v ČSSR. Autor upozornil na úsilí církve orientovat své působení i na možné snížení tempa sekularizace popřípadě na její stagnaci v příštích letech. V závěru vystoupení připomněl, že sociologie náboženství a ateismu musí soustřeďovat svůj zájem i na skupinu nábožensky nevychráněných.

O otázce rodiny a sexuálního života ve vztahu k náboženství a ateismu referovala B. Vargová z redakce *Nové myslí* v Bratislavě. Upozornila na téměř celosvětově odmítavou reakci na striktní papežský zákaz mimomanželských sexuálních styků, která se projevuje i u věřících. Dále hovořila o aktuální otázce novelizace interrupčního zákona v ČSSR, proti níž rozvinula katolická církev řadu akcí.

Podobné problematice byl věnován i příspěvek J. Možného z Filozofické fakulty UJEP Brno, sledující vývoj vztahu církve k otázce manželských sexuálních styků v historickém vývoji až do současnosti.

Rada diskusních příspěvků se soustředila na problém vymezení marxistického ateismu, který nelze chápat jen jako pouhou nevěru, ale je nutno nalézt jeho pozitivní obsah a vymezení.

V souladu se závěrečným slovem I. Hodovského je možno konstatovat, že toto setkání sociologů s pracovníky, kteří se problematikou náboženství a vědeckého ateismu zabývají profesionálně, i výměna informací o situaci a vývoji v okolních socialistických zemích byla velmi užitečná. Jednání probíhalo ve věcné a vysoce pracovní atmosféře a postihlo širší souvislosti zkoumané problematiky. Závěrem zbývá poděkovat pořadatelům z Ústavu pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV v Brně za mimořádnou péči v přípravě i průběhu symposia. Zájemce o podrobnější informace je možné odkázat na sborník obsahující úplné znění referátů, který vydalo pořádací pracoviště.

V závěru jednání přijali účastníci jednomyslně následující návrhy pro další spolupráci:

1. Připravit a vydat sborník referátů a diskusních příspěvků z tohoto prvního sociologického symposia věnovaného ateistické a náboženské problematice (vydání sborníku zabezpečí Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV v Brně v 1. pololetí 1987).

2. Pokračovat v navázaných kontaktech a dále je podle možnosti rozšiřovat.

3. Zabezpečovat výměnu publikací, popřípadě dalších informačních zdrojů důležitých pro realizaci sociologických výzkumů ateismu a náboženství a podporovat recenzi a překladatelskou činnost v daných národních podmínkách.

4. Usilovat o rozšíření spolupráce s dalšími vědeckými institucemi ze socialistických zemí, které se zabývají výzkumem světonázorové problematiky a nebyly na brněnském sympoziu zastoupeny.

5. Vytvořit skupinu expertů, která by napomáhala koordinaci výzkumné práce v oblasti sociologie ateismu a náboženství.

6. Realizovat návrh delegátů z Ústavu vědeckého ateismu Akademie společenských věd ÚV KSSS v Moskvě na uspořádání symposia věnovaného sociologii ateismu a náboženství v roce 1988 v SSSR.

7. Do konce roku 1986 informovat ředitele Ústavu vědeckého ateismu ION v Moskvě o návrhu na ustavení skupiny expertů a dalších námětech pro zlepšení mezinárodní spolupráce v oblasti sociologického výzkumu vědeckoateistické problematiky.

8. Uskutečnit pracovní jednání skupiny expertů, které by zvážilo další možnosti spolupráce v oblasti sociologického výzkumu ateismu a náboženství.

Ivan Tomek, Ján Mišovič

Mezinárodní setkání odborníků na analýzu společenskovedních dat

Počátkem října 1986 se na ostrově Hiddensee (NDR) uskutečnil již čtvrtý ročník mezinárodního semináře *Strategie statistické analýzy dat*, který pořádalo Centrum pro společenskovední informace Akademie věd NDR spolu s Univerzitou Ernsta Moritze Arndta v Greifswaldu.

Základním cílem semináře bylo, stejně jako v minulých letech, dát prostor pro výměnu zkušeností z oblasti statistické analýzy dat ve společenských vědách a seznámit účastníky s novinkami v oblasti programového vybavení pro potřeby společenských věd. Značná pozornost byla věnována také využívání výpočetní techniky a praktickým zkušenostem s aplikací této techniky v empirických výzkumech.

Důležité a velmi podnětné je, že na semináři se setkávají tvůrci programového vybavení — matematikové, statistikové a programátoři — s jeho uživateli. Je ovšem příznačné, že obě skupiny odborníků si velmi dobře rozumějí, neboť k účasti jsou zváni pracovníci s dlouholetou praxí v aplikaci výpočetní techniky a statistických metod. Interdisciplinarity semináře je navíc zdůrazněna tím, že se na něm již tradičně u jednoho stolu setkávají specialisté působící v různých společenských, ale i přírodních vědách — sociologii, psychologii, ekonomii, historii, geografii, geologii apod. Poznatky z využití různých postupů analýzy dat v těchto na první pohled velmi odlehklých oborech jsou velmi inspirativní.

Zatímco v letech 1983 a 84 byla hlavní pozornost zaměřena na „zmapování“ existujícího programového vybavení vhodného pro využití ve společenských vědách a na výměnu zkušeností s jeho aplikací, v loňském i letošním roce byl důraz položen do některých speciálních oblastí zpracování dat a do teoretické sféry. Těžištěm se v obou posledních ročnících stala problematika strukturních vztahů a modelů lineárních strukturních rovnic. Tato metoda práce s daty, která má hluboké metodologické důsledky, se v současné době dosti dynamicky rozvíjí a nachází stále širší uplatnění v řadě společenských věd, zejména v ekonometrii, sociologii a psychologii. Zjednodušeně řečeno, jde o soubor modelů analýzy kovariačních struktur, s jejichž pomocí je možné do určité míry odhalit vztahy ve složitých systémech, analyzovat směr a sílu působení závislostí jak mezi pozorovanými indikátory, tak mezi hypotetickými latentními (nepozorovatelnými) proměnnými. Zmíněné metody jsou spojeny zejména se jmény K. Jöreskoga a R. P. McDonalda, kteří počátkem sedmdesátých let poprvé zformulovali základy modelů strukturních rovnic. V současné době existuje kromě nejznámějšího Jöreskogova modelu řada dalších, které jsou v některých směrech i obecnější.

Různé modely analýzy kovariačních struktur byly základem pro vytvoření několika programových systémů, z nichž nejstarší, nejrozšířenější a nejznámější je systém LISREL (Linear Structural RELations), který je v současné době k dispozici již v šesté doplněné verzi a o němž se lze dočíst v uživatelské příručce Jöreskog, K. G. — Sörbom, D.: LISREL VI. — Analysis of Linear Structural Relationships by the Method of Maximum Likelihood (Scientific Software Inc., Mooresville 1985). O teoretických základech, na nichž je tento programový systém vybudován, o možných variantách aplikací na různé datové struktury a zkušenosti s jeho používáním referoval prof. Schmidt (Univerzita Giessen). O zkušenostech s využíváním téhož programového systému v oblasti sociálních výzkumů hovořil F. Faulbaum (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen, Mannheim), který se zaměřil na použití uvedených metod pro analýzu vlivu panelového efektu v longitudinálních výzkumech mínění při sledování názorů jednotlivých populačních kohort v rámci určitého časového intervalu. Použití bylo demonstrováno na příkladech výzkumu vztahu ke „gastarbeitern“ v NSR.

Model vycházející z obdobných metodologických přístupů k analýze dat představil na semináři prof. McArdle (University of Virginia), který zpracoval také odpovídající programový produkt RAM. Podrobnosti o tomto modelu obsahuje článek McArdle, J.: *Causal modelling applied to psychonomic systems simulation*. Behav. Res. Meth. Instrument., 12, 1980, s. 193 — 209. a za pozornost jistě stojí, že program RAM má být v dohledné době zařazen do jednoho z nejrozvinutějších komerčních systémů pro statistickou analýzu dat — SAS.

Z poněkud jiného modelu analýzy kovariačních struktur vychází programový systém PLS (Latent Variables Path Analysis with Partial Least Squares), který byl navržen a do programové podoby realizován E. Löhmoellerem (Freie Universität,

Berlín). Ten nejprve seznámil účastníky semináře s teoretickými základy svého modelu a poté na řadě příkladů z výzkumné praxe demonstroval různé možnosti využívání jeho jednotlivých komponent při řešení různých výzkumných úloh. Zajímavá byla i druhá část vystoupení, kde byly vzájemně porovnány možnosti, výhody, limity, ale i výpočetní rychlost a schopnosti různých programových systémů, realizujících jednotlivé modely analýzy kovariačních struktur. Kromě již zmíněných systémů LISREL, RAM a PLS se jedná o program EQS, pracující v rámci systému BMDP (bližší o něm viz Bentler P. M.: *Theory and implementation of EQS, a structural equation program*. BMDP statistical software, Los Angeles 1983) a systém COSAN (ten je popsán v článku McDonald R. P.: *A simple comprehensive model for the analysis of covariance structures: Some remarks on applications*, Brit. math. statist. psychol., 33, 1980, s. 59–72). Srovnání ukázalo, že v současné době musí uživatel, který uvažuje o nákupu některého z těchto softwareových produktů, zvážit, zda dává přednost systémům bohatším, ale též dražším, nebo jednodušším a levnějším, které jsou také při provozu méně náročné na strojový čas a paměť počítače. Všechny představené programy jsou, nebo v nejbližší době budou, k dispozici jak ve verzi určené pro střední a velké počítače, tak v podobě vyhovující provozu na osobních počítačích.

Druhým okruhem otázek řešených na semináři byly problémy vytváření informačních systémů v oblasti společenských věd a možnosti integrace těchto systémů se statistickou analýzou dat. V této části byly předneseny dva základní příspěvky.

T. Cierzynski z Matematického ústavu AVNDR v Berlíně informoval o nově vytvořeném informačním systému, který je součástí budované banky programů. Cílem snažení ústavu je získat tímto způsobem přehled o existujícím software, integrovat dokumentaci o programech a konečně ovlivňovat další práce na vytváření nových programů. Informační systém umožňuje prostřednictvím databázové technologie získávat různé informace jak pro odborníky v jednotlivých vědních oborech o programových možnostech řešení jejich problémů, tak pro pracovníky výpočetních středisek o dislokaci požadovaných programových produktů a konečně pro matematiky též informace o realizovaných metodách nebo rešerše literatury týkající se dané problematiky.

Druhý příspěvek přednesl J. Řehák (Geografický ústav ČSAV, Praha), který podobně informoval o koncepci zajímavého informačního komplexu pro uchovávání geografických dat, charakterizujících různé stránky jednotlivých regionů, pro jejich neustálou aktualizaci s možností statistického zpracování prostřednictvím odpovídajícího programového vybavení. S realizací tohoto komplexu se právě začíná a jeho výstavba je rozvržena do několika etap, v nichž budou postupně vytvořeny jednotlivé komponenty informačního systému — banka dat, banka programů a metodologická banka.

Zajímavá je idea uchovávat a zpracovávat nejen „klasická“ číselná data, ale i grafickou geografickou informaci. Na koncepci je pozoruhodná zejména komplexnost v přístupu k problému. Nezůstává se pouze u uchovávání a zpracování dat, ale pozornost je věnována také metodologickým problémům, bude vytvořen dokonce expertní systém, sloužící pro volbu optimální koncepce zpracování datových souborů.

Mimo hlavní dva problemové okruhy odeznělo na semináři několik dalších zajímavých vystoupení. M. Čákr (Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky, Praha) referoval o problematice práce s chybějícími daty v sociologickém výzkumu, J. Herzmann (ÚVVM, Praha) o zkušenostech s využíváním načítaných skóru při analýze výzkumů veřejného mínění, D. Bellachová (Humboldtova Univerzita, Berlín) o převedení problému volby koeficientu souvislosti proměnných do jazyka teorie rozhodovacích funkcí, K. Formella (Univerzita Greifswald) o programovém zabezpečení zpracování dat v univerzitním výpočetním středisku, D. Pokorný (Psychiatrický ústav ČSAV) o některých psychologických aspektech používání faktorové analýzy.

Kladem celého semináře bylo, že v místnostech, v nichž jednání probíhala, byly instalovány dva osobní počítače, na nichž bylo přímo demonstrováno zpracování dat vztahujících se k příkladům uváděným v diskusních příspěvcích.

Mezinárodní seminář přinesl všem účastníkům řadu konkrétních podnětů pro práci s daty a ukázal další možnosti využívání výpočetní techniky. Jednoznačně se projevil trend přechodu ke komplexním metodám analýzy dat, z nichž právě lineární strukturální modely zaznamenávají v současné době nejprudší rozvoj. Současné byla patrná stále větší orientace na využívání osobních počítačů, které nyní umožňují použití všech běžně používaných statistických metod i práci s rozsáhlými datovými soubory. Účastníci se shodli na tom, že slibně se rozvíjející dialog by měl v budoucnosti pokračovat za účasti pokud možno ještě širšího okruhu předních specialistů, kteří se strategickými otázkami analýzy společenskovědních dat zabývají.

Václav Forst, Jan Herzmann

Z obsahu č. 1 1987 časopisu

SOCIOLOGIA

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

J. Sevc: Vo vede a spoločenských vedách na úroveň požiadaviek doby; *J. Zrara:* Tendencie rozvoja národného vedomia; *M. Bochin:* Teoreticko-metodologické problémy skúmania politických vzťahov socialistického typu; Rozhovor so s. ing. dr. F. Kuttom, DrSc. o sociálnej prognóze ČSSR; *F. Gál, P. Frič:* Konceptuálne východiská prognózovania národnej vedy; *M. Gregor:* O podstatě a užití typologie v sociologii; *R. Roško a kol.:* Diferenciačné procesy a problémy rozvoja našej spoločnosti.

Z obsahu č. 2 1987 časopisu

SOCIOLOGIA

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

L. Lubelec, J. Košta: Poznatky a impulzy z XI. svetového sociologického kongresu; *V. Cirbes:* Postavenie a úlohy spoločenských vied v kontexte stratégie urýchlenia; *J. Suchý:* Sociálny rozvoj a sociálna prognostika; *J. Stena:* K identifikácii sociálneho rozvoja pracovného kolektívu; *S. Zeman:* Kontext a jadro problematiky ženy v súčasnosti; *M. Marcellu:* Pojem štruktúry, náhody a entropie u Léviho-Straussa; *K. Vítek:* Východiska efektívnej prevencie kriminality a deficitní složky súčasného stavu.

Z obsahu č. 3 1987 časopisu

SOCIOLOGIA

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

J. Zrara: Sociológia a stratégia urýchlenia sociálno-ekonomického rozvoja; Príhovor podpredsedu Slovenskej akadémie vied akademika Vladimíra Cirbesa; Príhovor predsedu Československé sociologické společnosti při ČSAV, člena korespondenta ČSAV Jaroslava Kohouta;

Zo zasadania pracovných skupín

Pracovná skupina 1. Sociálny rozvoj a otázky intenzifikácie spoločenských procesov; Pracovná skupina 2. Dynamika vzťahov socialistického spoločenského, skupinového a individuálneho vedomia; Pracovná skupina 3. Úlohy marxistickej sociológie v konfrontácii s buržoáznymi sociologickými smermi; Pracovná skupina 4. Utváranie sociologického obrazu slovenskej spoločnosti v rámci ČSSR

Beseda za okrúhlym stolom

Mladá robotnícka generácia a urýchlenie sociálno-ekonomického rozvoja

Zo zasadania skupín ad hoc

Skupina ad hoc 1. Sociológia v politike a v riadení; Skupina ad hoc 2. Dialektika rozvoja socialistickej spoločnosti a teórie sociológie; Skupina ad hoc 3. Problémy empirického sociologického výskumu; Skupina ad hoc 4. Rola sociológa v našej spoločnosti;

Dokumenty

Závery I. zjazdu Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV pre ďalší rozvoj marxisticko-leninskej sociológie a využitie jej poznatkov v spoločenskej praxi.

Z obsahu č. 1 1987 časopisu

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskvě

O. Lacis, M. Usperič: Intenzifikace ekonomiky a hospodářský mechanismus; *A. Bykov:* Výměna technologií ve spolupráci zemí RVHP; *Je. Lukaševa:* Právo a morálka: dialektika vzájemného působení; *Ju. Focht-Babuškin:* Umělecká kultura a rozvoj

osobnosti; *A. Volodin, B. Sachmatov*: Utopický socialismus v Rusku; *V. Fofanov*: Teoretický odraz jako reflexe praxe; *N. Grišani*: Jazyk a předmět vědy (na zkušenosti lingvistiky); *V. Levanskij*: Teoretické základy modelování ve sféře práva; *M. Chrustalov*: Modelování zahraničně politických procesů; Buržoazní sociální myšlení a ideově politické proudy 70.—80. let.

Z obsahu č. 2 1987 časopisu

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ.

vydáváného Akademií věd SSSR v Moskvě

L. Abalkin: Principy zkoumání výrobních vztahů; *V. Garrilov*: Přímé výrobně technické vztahy v součinnosti zemí RVHP; Stát a osobnost; *E. Pozdňakov*: Pohyb systému mezistátních vztahů; *V. Chmelko*: Společenská produkce života: struktura procesu a její dynamika; Kriminální motivace; *S. Nikolskij*: Sociobiologie a komplexní studium člověka; *M. Džunusov*: Buržoazní nacionalismus: principy kritiky; *I. Bernštejn*: „Světové podoby“ v literatuře socialistických zemí.

Z obsahu č. 1 1987 časopisu

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ.

vydáváného Bulharskou akademií věd v Sofii

Třináctý sjezd BKS a úkoly sociologie; *V. Dobrijanov*: Globální sociální důsledky vědeckotechnické revoluce; *I. Nikolov*: Svět před radikálními sociálními změnami; *A. Marinov*: Teoreticko-metodologické ukazatele pro empirické výzkumy problémových situací v pracovním kolektivu; *V. Botev*: Empirický výzkum problémových situací v pracovním kolektivu: metodika, procedura, instrumentář; *E. Dobрева, I. Savova*: O rolích „informátora“ a „informovaného“ v ústním styku: zkušenosti sociologické analýzy; *V. Kožucharova*: Vzájemné působení dialektu a literárního jazyka v současné bulharské vesnici; *C. Nikolova*: Některé sociolingvistické zvláštnosti hovorového jazyka hlavního města.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1986, číslo vyšlo v květnu 1987.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 23; 1987 (6 issues) DM 120,—.

Содержание № 3 1987

СТАТЬИ

<i>Иванов В. И.</i> : Актуальные проблемы социологии в свете решений XXVII съезда КПСС	225
<i>Рихтаржик К.</i> : Раскрывая и решая противоречия социального мира людей	235
<i>Филипец И.</i> : По поводу социологического анализа возможностей и пределов влияния неоконсервативной идеологии	250
<i>Хардтова М.</i> : Возрастающее значение морального фактора в развитии социализма	261

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Форет М.</i> : Методологическая специфика многократных исследований религиозности	268
--	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Гальдяк М.</i> : Изучение объективизации рабочих операций рабочих на Восточно-словацком металлургическом заводе	283
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Седлачек Я.</i> : М. Форманек, Идеология и политика неоконсерватизма	291
<i>Водакова А.</i> : З. Павлик - И. Рихтаржикова - А. Шубртова, Основы демографии . . .	293
<i>Чанова Ш.</i> : А. Е. Здравомыслов, Потребности, Интересы, Ценности	295
<i>Урбанек Э.</i> : Д. Алиевова, Современная американская социология	300
<i>Павлик П.</i> : А. П. Дэвис - А. П. М. Коксон, MDS (X) - Инструкция для пользователей. Многомерное шкалирование	303

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Махонь Л.</i> : XII международный симпозиум «Прогнозирование социальных процессов»	308
<i>Гудечек Я.</i> : Конференция по вопросам «социальных проблем перехода молодежи из школы в трудовой процесс»	312
<i>Томек П.</i> - <i>Мишовиц Я.</i> : Симпозиум о религии и атеизме	313
<i>Форет В.</i> - <i>Герцманн Я.</i> : Международная встреча специалистов по анализу общественно-научных данных	316

Table des Matières No. 3/1987

ARTICLES

<i>Ivanov V. N.</i> : Problèmes pressants de la sociologie sous le jour des conclusions du 27 ^{eme} Congrès du Parti Communiste de l'Union Soviétique	225
<i>Rychtařík K.</i> : Ouvrir et résoudre les contradictions du monde social de l'homme	235
<i>Filipec J.</i> : Possibilités et limites de l'action de l'idéologie néoconservatrice — Contribution à leur analyse sociologique	250
<i>Hardtová M.</i> : L'importance croissante du facteur moral dans le développement du socialisme	261

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Foret M.</i> : Quelques aspects méthodologiques des recherches multiples de la religiosité	268
---	-----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

- Haňdiak M.*: Recherche de l'objectivation des fonctions de travail des ouvriers des Forges de Slovaquie orientale 283

COMPTES RENDUS

- Sedláček J.*: M. Formánek, Ideologie a politika neokonzervatismu (L'idéologie et la politique du néoconservatisme) 291
Vodáková A.: Z. Pavlík — J. Rychtaříková — A. Šubrtová, Základy demografie (Principes de la démographie) 293
Čáporová Š.: A. G. Zdravomyslov, Потребности, Интересы, Ценности (Besoins, Intérêts, Valeurs) 295
Urbánek E.: D. Alijevová, Súčasná americká sociológia (La sociologie contemporaine d'Amérique) 300
Pavlik J.: A. P. Davies — A. P. M. Coxon, MDS (X) — User Manual. Multi-dimensional Scaling Package (MDS (X) — Manuel pour les usagers des échelles multidimensionnelles) 303

RAPPORTS ET INFORMATIONS

- Machoň L.*: 12ème symposium international „Pronostic des processus sociaux“ 308
Hudeček J.: Conférence sur les questions des „problèmes sociaux du passage de la jeunesse de l'école au processus de travail“ 312
Tomek I. — *Mišovič J.*: Symposium sur la religion et l'athéisme 313
Forst V. — *Herzmann J.*: Entrevue internationale des spécialistes dans l'analyse des données social-scientifiques 316

Contents No. 3/1987

ARTICLES

- Ivanov V. N.*: Actual Problems of Sociology in the Light of Conclusions of the 27th Congress of the Communist Party of the Soviet Union 225
Rychtařík K.: To Open and to Solve the Contradictions of the Social World of Man 235
Filipec J.: Possibilities and Limits of the Influence of Neoconservative Ideology — Contribution to their Sociological Analysis 250
Hardtová M.: Growing Importance of the Moral Factor in the Development of Socialism 261

METHODOLOGICAL COLUMN

- Foret M.*: Methodological Specifics of Multiplex Religiosity Research 268

FROM EMPIRICAL RESEARCHES

- Haňdiak M.*: Research into the Materialization of Workmen's Working Functions in the East-Slovakian Ironworks 283

REVIEWS

- Sedláček J.*: M. Formánek, Ideologie a politika neokonzervatismu (Ideology and Policy of Neo-conservatism) 291
Vodáková A.: Z. Pavlík — J. Rychtaříková — A. Šubrtová, Základy demografie (Foundations of Demography) 293
Čáporová Š.: A. G. Zdravomyslov, Потребности, Интересы, Ценности (Needs, Interests, Values) 295
Urbánek E.: D. Alijevová, Súčasná americká sociológia (Contemporary American Sociology) 300
Pavlik J.: A. P. Davies — A. P. M. Coxon, MDS (X) — User Manual. Multi-dimensional Scaling Package 303

NEWS AND INFORMATION

- Machoň L.*: Twelfth International Symposium „Prognostication of Social Processes“ 308
Hudeček J.: Conference on Issues of “Social Problems Connected with the Transition of Youth from School into the Working Process“ 312
Tomek I. — *Mišovič J.*: Symposium on Religion and Atheism 313
Forst V. — *Herzmann J.*: International Meeting of Experts in Social-scientific Data Analysis 316

PE 4584

Cena 10 Kčs

47 336

Inhalt Nr. 3/1987

ABHANDLUNGEN

- Ivanov V. N.*: Aktuelle Probleme der Soziologie im Lichte der Ergebnisse des XXVII. Kongresses der Kommunistischen Partei der Sowjetunion 225
- Rychtařík K.*: Widersprüche der sozialen Welt der Menschen sind zu öffnen und zu lösen 235
- Filipek J.*: Möglichkeiten und Grenzen der Einwirkung der neokonservativen Ideologie — Beitrag zu deren Analyse 250
- Hardtová M.*: Wachsende Bedeutung des moralischen Faktors in der Entwicklung des Sozialismus 261

METHODOLOGISCHE RUBRIK

- Foret M.*: Methodologische Spezifität der mehrfachen Religiositätsforschungen 268

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

- Haňdiak M.*: Erforschung der Objektivierung der durch Arbeiter der Ostslowakischen Eisenwerke ausgeübten Arbeitsfunktionen 283

REZENSIONEN

- Sedláček J.*: M. Formánek, Ideologie a politika neokonzervatismu (Ideologie und Politik des Neokonservatismus) 291
- Vodáková A.*: Z. Pavlík — J. Rychtaříková — A. Subrtová, Základy demografie (Grundlagen der Demographie) 293
- Čáplová Š.*: A. G. Zdravomyslov, Потребности, Интересы, Ценности (Bedürfnisse, Interessen, Werte) 295
- Urbánek E.*: D. Alijevová, Súčasná americká sociológia (Gegenwärtige amerikanische Soziologie) 300
- Pavlík J.*: A. P. Davies — A. P. M. Coxon, MDS (X) — User Manual. Multidimensional Scaling Package (MDS (X) — Handbuch für Benutzer der multidimensionalen Skalen) 303

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

- Machoň L.*: XII. internationales Symposium „Prognosenstellung auf dem Gebiete der sozialen Prozesse“ 308
- Hudeček J.*: Konferenz über Fragen der „sozialen Probleme des Übergangs der Jugend aus der Schule in den Arbeitsprozess“ 312
- Tomek I.* — *Mišovič J.*: Symposium über Religion und Atheismus 313
- Forst V.* — *Herzmann J.*: Internationales Zusammentreffen der Fachleute im Bereich der Analyse von gesellschaftswissenschaftlichen Daten 316